

MERITUM

TOM V

Koło Naukowe Doktorantów-Historyków
Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie

Olsztyn 2013

MERITUM

**Rocznik Koła Naukowego Doktorantów-Historyków
Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie**

Rada Programowa

Norbert Kasperek, Tadeusz Zych

Rada Redakcyjna

Mateusz Klempert (redaktor naczelny), *Joanna Elżbieta Śliczyńska* (zastępca redaktora naczelnego), *Krzysztof Andrzej Kierski* (zastępca redaktora naczelnego), *Sebastian Nowakowski* (redaktor prowadzący), *Malwina Mazan-Jakubowska* (redaktor tematyczny), *Rafał Borkowski* (sekretarz), *Krzysztof Augustyniak* (redaktor techniczny), *Anna Osipińska* (redaktor językowy)

Recenzenci Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie

*Sławomir Augustewicz, Jan Gancewski, Anna Kołodziejczyk,
Maria Korybut-Marciniak, Karol Sacewicz, Henryk Stroński,
Tomasz Strzeżek, Marta Zbrzeźniak*

Recenzenci zewnętrzni

Marcin Baranowski (Lublin), *Jarosław Kita* (Łódź), *Lidia Małgorzata Michalska-Bracha* (Kielce), *Jan Ptak* (Lublin), *Tadeusz Zych* (Rzeszów)

Projekt okładki

Marek Pacholec

Redakcja informuje, że wersją pierwotną czasopisma jest wydanie papierowe.

Czasopismo wdrożyło procedurę zabezpieczającą przed zjawiskiem ghostwriting:
www.meritumuwm.wordpress.com

Zasady recenzowania: www.meritumuwm.wordpress.com

ISSN 2080-4547

Adres:

Koło Naukowe Doktorantów-Historyków
Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie
ul. Kurta Obitza 1, p. 334
10-725 Olsztyn
tel.: 089 524 64 05
e-mail: uwmmeritum@gmail.com

strona internetowa: www.meritumuwm.wordpress.com

SŁOWO OD REDAKCJI

Pragniemy złożyć na ręce czytelników kolejny – piąty już – tom czasopisma naukowego „Meritum”, które od 2009 roku rozwija swoją działalność za pośrednictwem Koła Naukowego Doktorantów-Historyków Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego. Nie tylko w aspekcie historycznym, ze względu na charakter wydawania, ale również i poznawczym, poszerzamy grono publikujących o autorów z zagranicy.

Jednocześnie chcielibyśmy zaznaczyć, że pracę nad wydaniem piątego tomu czasopisma rozpoczęła nowa Rada Redakcyjna. W tym miejscu pragniemy złożyć serdeczne podziękowania naszym poprzednikom. Niewątpliwie włożyli oni ogromny trud w powstanie czasopisma, dzięki czemu zaskarbili sobie duże uznanie w ośrodkach akademickich na terenie całej Polski.

Głównym celem naszego czasopisma jest przybliżenie wybranych aspektów i zagadnień związanych z badaniami prowadzonymi przez doktorantów i młodych doktorów historii, stanowiącymi kompatybilną część z ich dokonaniem na płaszczyźnie naukowej.

Serdecznie zachęcamy do publikowania w „Meritum” zarówno humanistów z kraju, jak i zagranicy, którzy są zainteresowani odkrywaniem historii na nowo. Żywimy nadzieję, że napływające przez Państwa artykuły będą wzbogacać każdy kolejny rocznik w nowe, ciekawe informacje, stanowiące jednocześnie integralną część prowadzonych przez Państwa badań naukowych. Ponadto liczymy na to, że z każdym kolejnym tomem nasze czasopismo zdobywać będzie coraz większe uznanie na niwie naukowej.

Rada Redakcyjna

ARTYKUŁY
I ROZPRAWY

DIE ROLLE DES ERBRECHTS IN DER ARGUMENTATION DER KÖNIGSHERRSCHAFT DURCH PETRUS CRASSUS

Einleitung

Das 11. Jahrhundert war durch den Konflikt zwischen weltlicher und geistlicher Gewalt geprägt. Eine Wende in den Verhältnissen zwischen dem Kaiser und dem Papst markierte das Jahr 1077. Durch die Buße Heinrichs IV. in Canossa wurde die Vorstellung des Kaisers als sakraler Herrscher geschwächt. Seit dieser Zeit verschärfte sich auch der Konflikt zwischen den beiden Gewalten. In den Vordergrund trat eine neue Thematik. Die Verfasser beschäftigten sich in ihren Schriften mit rechtlichen Fragen. Den Höhepunkt dieser Entwicklung stellte das Jahr 1080 dar. Im Juni dieses Jahres wurde auf der Synode von Brixen die Absetzung Gregors VII. und die Erhebung eines neuen Papstes durchgeführt. Auf den apostolischen Stuhl wurde Wibert der Erzbischof von Ravenna eingesetzt¹.

Gleichzeitig lässt sich eine Veränderung in dem Verlauf des Kampfes feststellen. Mit dem Jahr 1080 fing die Entwicklung der

königstreuen Publizistik an. Die Wahl Erzbischofs Wibert zum Gegenpapst verschob den Schwerpunkt im Kampf nach Ravenna. In dieser Zeit entwickelten sich auf dem italienischen Boden Rechtswissenschaften. Manche Forschern nennen diese Zeit „Renaissance des Römischen Rechts“². Der Begriff ist fest mit der Neuentdeckung dieses im 11. Jahrhundert verbunden. Die mittelalterlichen Juristen begeisterten sich für das vom Kaiser Justinian im 6.

¹ J. Vogel, *Gregor VII. und Heinrich IV. nach Canossa. Zeugnisse ihres Selbstverständnisses*, Berlin 1983, s. 209; I. Hedirich, *Ravenna unter Erzbischof Wibert (1073–1100). Untersuchungen zur Stellung des Erzbischofs und Gegenpapstes Clemens III. in seiner Metropole*, Sigmaringen 1984, s. 151–152; E. W. Wies, *Kaiser Heinrich IV. Canossa und der Kampf um die Weltherrschaft*, Bechtle 1996, s. 180; S. Weinfurter, *Canossa. Entzauberung der Welt*, München 2006, s. 158; S. Schima, *Papsttum und Nachfolgebeeinflussung. Von den Anfängen bis zur Papstwahlordnung von 1179*, Freistadt 2011, s. 289.

² P. E. Schramm, *Kaiser, Rom und Renovatio, Studien zur Geschichte des Römischen Erneuerungsgedankens vom Ende des karolingischen Reiches bis zum Investiturstreit*, Darmstadt 1929, s. 275; K. Sójka-Zielińska, *Historia prawa*, Warszawa 1995, s. 50; E. Boshof, *Europa im 12. Jahrhundert. Auf dem Weg in die Moderne*, Stuttgart 2007, s. 264.

Jahrhundert zusammengestellte Gesetzbuch. Der Kaiser sammelte alle von seinen Vorgängern verfasste Gesetze zusammen. Auf dieser Weise entstand der berühmte *Codex Iustinians*, der später ein Teil vom *Corpus iuris civilis* wurde, auf den sich die späteren Gesetzgeber beriefen. Vor allem wurde Norditalien für die Rückkehr zu dem alten Recht bekannt. In Ravenna kamen in dieser Zeit viele Rechtsgelehrte zusammen, die sich nicht nur mit der Rechtspflege beschäftigten, sondern auch Elemente des römischen Recht unterrichteten. „Die Unterweisung im Recht erfolgte durch die Praxis oder im allgemeinem Schulunterricht im Zusammenhang mit den Fächern des Trivium“³.

Dem Kreis der Ravennater Juristen gehörte auch Petrus Crassus an. Er war der Autor der *Defensio Heinrici IV. regis*⁴, die als erste in Ravenna entstandene Streitschrift gilt. Der Rechtsgelehrte hatte Kontakt mit dem Wibert von Ravenna und stand auf der Seite Heinrichs IV. Bis heute bleibt umstritten, wann der Text entstanden ist und ob Petrus Crassus ihn selbst geschrieben hat⁵. Jedoch das Ziel der Arbeit ist es nicht, sich mit den Entstehungsfragen des Texten auseinander zu setzen.

Petrus Crassus setzte sich im Investiturstreit für Heinrich IV. ein, indem er seine Verteidigung auf sich nahm. In seiner *Defensio* verwendet der Laie und Rechtsgelehrte zum ersten Mal das römische Recht, um dem Kaiser mittels weltlichen Rechts zu helfen. Der Autor versucht die Legitimität von Heinrichs Herrschaft zu beweisen und gleichzeitig die Vorwürfe seiner Gegner zu widerlegen. Zur Bekräftigung seiner Behauptung erinnert er an die Gesetzgebung der römischen Republik. Die neue Argumentationsquelle ist kirchlich

³ K. Jordan, *Der Kaisergedanke in Ravenna zur Zeit Heinrichs IV.*, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 1938, t. 2, s. 92.

⁴ *Petri Crassi Defensio Heinrici IV. regis*, tłum. I. Schmale-Ott, w: *Quellen zum Investiturstreit. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters*, wyd. R. Buchner, Darmstadt 1984, s. 174-239.

⁵ *Registrum oder merkwürdige Urkunden für die deutsche Geschichte*, wyd. H. Sudendorf, t. 1, Stuttgart 1848, s. 22-55; *Forschungen zur Reichs- und Rechtsgeschichte Italiens*, wyd. J. Ficker, t. 4, Innsbruck 1874, s. 106-124; C. Mirbt, *Die Publizistik im Zeitalter Gregors VII.*, Leipzig 1894, s. 18; *Jahrbücher des deutschen Reiches unter Heinrich IV. und Heinrich V.*, wyd. G. Meier v. Knouau, t. 3, Leipzig 1900, s. 267; *Petri Crassi*, s. 20; I. S. Robinson, *Authority and Resistance in the Investiture Contest. The Polemical Literature of the Late Eleventh Century*, New York 1978, s. 75; I. Heidrich, *Ravenna unter Erzbischof Wibert (1073-1100). Untersuchungen zur Stellung des Erzbischofs und Gegenpapstes Clemens III. in seiner Metropole*, Siegmaringen 1984, s. 152; H. H. Anton, *Beobachtungen zur Heinricianischen Publizistik. Die Defensio Heinrici IV. regis*, w: *Historiographia mediaevalis. Studien zur Geschichtsschreibung und Quellenkunde des Mittelalters. Festschrift für F.-J. Schmale zum 65. Geburtstag*, red. D. Berg, H. W. Goetz, Darmstadt 1988, s. 149-167; K. Jordan, *Der Kaisergedanke*, s. 94.

unabhängig, deswegen kann sie von den Gregorianern mit „ihren Mitteln“ nicht angegriffen werden. Anhand des römischen Rechts bemüht sich der Verfasser das königliche Erbrecht Heinrichs zu beweisen. Auch geschichtliche Beispiele sollen die Rechtmäßigkeit des Königs bestätigen.

Erbrecht in *Defensio Heinrici IV. regis*

Der Hauptgedanke in *Defensio Heinrici IV. regis* ist, die Beweise von Legitimität Heinrichs Herrschaft vorzuführen. Petrus Crassus argumentiert dabei auf drei Ebenen. Er fängt mit dem römischen Recht an, dann belegt er seine Meinung mit Zitaten aus den Schriften der Kirchenväter und schließlich bekräftigt er seine Aussagen mit historischen Beispielen. Die Konstruktion des Textes beruht auf einem Streitgespräch mit den Gegnern Heinrichs. Dazu zählen die Patariner, die Sachsen und die gegnerischen Bischöfe. Obwohl sie angesprochen werden, sind die tatsächlichen Vorwürfe gegen den „unwissenden, törichten, unklugen, unvernünftigen, verrückten Menschen“⁶ gerichtet, mit dem Gregor VII. gemeint ist. Solcher Argumentationsvorgang soll die Lage der Gregorianer schwächen und ihre Argumente widerlegen.

Das Thema der Arbeit umfasst die juristische Argumentation Petrus Crassus mit dem Schwerpunkt Erbschaft. Bemerkenswert ist Crassus Weltansicht. Seiner Meinung nach regeln das Leben der Menschen zwei Gesetze.

Da dem Schöpfer der Dinge in seiner Schöpfung nichts teurer ist als der Mensch, legte er ihm zweierlei Gesetze auf, durch die er seinen schweifendem Sinn bezähmen und sich selbst erkennen und die Gebote seines Schöpfers bewahren sollte; das eine von ihnen trug er durch die Apostel und ihre Nachfolger kirchlichen Männern auf, das andere aber teilte er durch die Kaiser und Könige den weltlichen Menschen zu⁷.

Beide Gesetze stammen also vom Gott und sowohl Staat, als auch Kirche sollten behilflich sein, die auszuüben. Sowohl geistliches, als auch weltliches Recht, sind gleichrangig und beide sollen dem selben Ziel dienen, den Menschen nützlich sein. Die Pflicht der Menschen ist, sie zu befolgen. Die Herrscher bestimmen selbst über die Gesetze in ihren Staaten:

⁶ *Petri Crassi*, s. 207.

⁷ *Ibidem*, s. 189.

Die kaiserliche Majestät darf nicht nur mit Waffen geziert, sondern muss auch mit Gesetzen gewappnet sein, damit zu beiden Zeiten, sowohl im Krieg als auch im Frieden, richtig regiert werden kann und der römische Herrscher Sieger bleibt⁸.

Beide vom Gott mit Gesetzen ausgestattete Gewalten sollen den Frieden bewahren.

Der Hauptpunkt des Autors stellt die Ausführung der Erbfolge Heinrichs IV. Er wendet sich mit seinen Argumenten an die Sachsen, die vor einigen Jahren das Gesetz gebrochen und gegen die bisherigen *consuetudo* gestoßen haben, indem sie einen Gegenkönig gewählt haben. Deswegen will Crassus die Rechtmäßigkeit der königlichen Sukzession belegen und der *consuetudo* die *lex* gleichstellen. Er bedient sich des römischen Rechts, genau gesagt Privatrechts, da im Mittelalter noch keine Unterscheidung zwischen Zivil- und Staatsrecht gab.

Der Autor ermahnt die Sachsen und wies ihre Aufmerksamkeit auf die Bedeutung der Gesetze, die von den Herrschern für alle Leute erlassen wurden. Im Interesse der Menschen ist, die Gesetze zu verstehen, um sie gut zu nutzen. Sie sollen allen helfen, zwischen dem Verbotenen und dem Erlaubten zu unterscheiden

Die hochheiligen Gesetze, die das Leben aller binden, müssen von allen verstanden werden, damit alle insgesamt, wenn ihre Vorschrift klar erkannt ist, entweder das Verbotene meiden oder das Erlaubte befolgen⁹.

Die von allen anerkannten Gesetze sollen der Bewahrung des Erbes dienen.

Petrus Crassus begründet die Legitimität der Erbfolge auf verschiedene Weise. Zuerst mit dem römischen Erbrecht, dann mit der Gewohnheit, die er dem Gesetzen gleichstellt und mit geistlichen Recht.

Die Erbschaft im römischen Recht beruht auf drei Möglichkeiten. Man kann durch Testament, ohne Testament oder durch schweigende Verabredung erben. Petrus Crassus übernahm diese Aufteilung, die im zweiten Buch der Institutionen beschrieben ist. Wenn jemand kein Testament hinterlassen hat, dann gilt das älteste römische Recht, das Zwölft-Tafel-Gesetz. Dieses sagt, dass in solchem Fall nach dem Verstorbenen seine eigenen Erben nachfolgen. Als eigene Erben werden die Hauskinder gesehen (Sohn, Tochter, Enkel,

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem, s. 205.

Enkelinnen usw.) So wird das Erbe ohne Unterbrechung auf die Nächsten übergehen, auch wenn die es nicht wissen. Der rechtmäßig erworbene Besitz darf niemandem weggenommen werden, genau so wie das Recht den Eltern zur Teilung ihres Eigentums. Im Schluss dieses Argumentationsgangs betont der Verfasser noch einmal, dass alle Völker diesem von dem Herrscher erlassenen Gesetz unterworfen sind. Was bemerkenswert ist, nicht einmal wird der Name Heinrichs vorgeführt. Man kann daraus schließen, dass Crassus dadurch die universale Bedeutung der Gesetze bekräftigen wollte.

Neben der *lex* wird die *consuetudo* dargestellt, die das Gesetz ergänzt. Die Menschen sollen die Rechtschriften nicht nur lesen, aber sie auch durch Gebrauch und Gewohnheit sich einprägen. Die Gewohnheit hat zwar keinen gesetzlichen Charakter aber ist genau so gültig. Selbst von den Gesetzgebern wird empfohlen, dass vor Gericht die *consuetudo* an die Stelle der geschriebenen Gesetze tritt. „Die Autorität der Gewohnheit und eines langgeübten Gebrauchs ist nicht gering“¹⁰. Die lange dauernde und bewährte *consuetudo* besitzt große *auctoritas* und deswegen kommt den Gesetzen gleich „und nimmt ihre Stelle ein, und was sich [...] bewährt hat, soll nach unserer Vorschrift die Stelle eines Gesetzes einnehmen“¹¹.

Wie beim Erbrecht belegt der Autor die Geltung der *consuetudo* mit Zitaten aus dem römischen Recht. Die Sachsen werden auch noch mal darauf hingewiesen, dass „Gesetzgeber festgesetzt hat, dass ihrer Recht entweder durch die Gesetze selbst oder die den Gesetzen gleichkommende Gewohnheit beachtet wird“¹². Die Gesetze sichern die Ordnung auf der Welt und die Gewohnheit sorgt um die Fortsetzung der Gesetze.

Die von den Gesetzen und von der Gewohnheit bestimmte Erbfolge bestätigt auch das geistliche Recht. Crassus zitiert den Heiligen Gregor und nimmt damit Gregor VII. die Waffe aus der Hand. Dem Heiligen Gregor war das römische Recht nicht fremd, was in seinen Schriften zu lesen ist. „Allen soll sicherer Besitz an ihrem Eigentum zukommen, damit alle sich ohne Furcht freuen können an dem Besitz dessen, was sie nicht betrügerisch erworben haben“¹³. Crassus beweist also dass das Erbrecht nicht nur von den Gesetzgebern bestimmt ist, sondern auch von der Kirche anerkannt.

Der Autor setzt sich auch mit der Frage auseinander, ob Heinrichs Herrschaft rechtmäßig ist. Dies bemüht er sich wieder mittels des römischen Rechts

¹⁰ Ibidem, s. 205.

¹¹ Ibidem, s. 207.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem.

zu beweisen. Er zweifelt nicht daran, dass für den König die selben Gesetze gelten, wie für einen Privatmann. Das Eigentum jedes Besitzers findet Begründung im siebten Buch des Codex:

Niemand zweifelt, dass es eine doppelte Begründung des Besitzrechtes gibt, die eine, die aufgrund des Rechtes besteht, die andere, die materiell begründet ist; dass beide letztlich rechtmäßig sind, wird durch die Stummheit und das Schweigen aller Gegner bestätigt¹⁴.

Der Besitz muss also durch *corpore* und *iure* erworben sein; juristisch – durch Recht zugesprochen und materiell – durch den Besitz. Zugleich betont der Verfasser die Gewohnheit der doppelten Begründung, indem er über die Vorfahren Heinrichs spricht.

Dem römischen Recht nach hat der Nachfolger das volle Recht auf das Erbe erst dann, wenn keine Ansprüche auf den Besitz erhoben werden. So legitimiert Crassus das Erbrecht Heinrichs IV. und auch seiner Vorfahren, die dem antiken Recht folgten und der Gewohnheit übereinstimmend diese Gesetze auch ins Leben setzten. Der rechtmäßiger Besitz Heinrichs hatte „den allgesetzlichsten Ursprung“. Es bleibt kein Zweifel für den Autor, dass der König volle Recht auf seine Herrschaft hatte. Wie schon früher vorgeführt wurde, erben die Kinder nach seinen Vätern. Heinrichs Großvater Konrad II. und sein Vater Heinrich III. besaßen die Herrschaft rechtmäßig und sie ist auch in legitimer Form auf Heinrich übergegangen (*legitima successione*). Die Vorfahren Heinrichs herrschten in ihrem Reich ohne Kämpfe und sorgten für Frieden, deswegen sind sie legitime Eigentümer des Reiches (*corpore*). Es lässt sich hier auch nicht übersehen, dass Crassus nicht zwischen Privatrecht und Staatsrecht unterscheidet.

Petrus Crassus belehrt die Sachsen, dass das Erbrecht und Gewohnheit die königliche Herrschaft legitimieren. So haben die Sachsen kein Recht gegen Heinrich vorzugehen und sein Eigentum in Verwirrung zu bringen. „Die Übeltat eines anderen kann eine durch langjährigen Besitz erlangte Sicherheit nicht in Verwirrung bringen“¹⁵.

Der Verfasser versucht auch die Erbfolge historisch zu begründen. Hier beruft er sich wieder auf das ungeschriebene Gewohnheitsrecht, das schon in frühen Zeiten vor dem Codex Iustinians galt. Im Unterschied zu den

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem, s. 209.

Konsuln konnten die Kaiser und Könige schon immer ihre Söhne als Erben einsetzen. Das Recht war sogar für die Söhne der Herrscher bewahrt, dass sie nach ihren Vätern erben. Dies bestätigen viele geschichtlichen Beispiele, die von dem Autor vorgeführt werden. Die Gewohnheit wurde vom Crassus letztlich bewiesen, indem er dem Tiberius vorwirft, dass er statt seines Sohnes einen anderen irrtümlich als Erben bestimmte. Der Cäsar hat dadurch die *consuetudo* der Erbfolge gebrochen. Die von langer Zeit ausgeübte Gewohnheit der Übertragung des Besitzes auf die Söhne haben sich die Römer später in den geschriebenen Gesetzen (Codex Iustinians) bewahrt. Mit dem Ende des römischen Reiches hörte die Gewohnheit der Erbfolge nicht auf. Die kaiserliche Würde wurde auf Karl d. Großen wegen der Verteidigung der römischen Kirche und Italiens übertragen. Auch die fränkischen Herrscher haben sich der *consuetudo* angepasst und setzten ihre Söhne als Nachfolger ein. Dem Recht und der Gewohnheit angemessen folgten auch die deutschen Kaiser dieser Tradition. Heinrich IV. bekam das Reich „legibus consuetudineque legibus consona“¹⁶, als rechtmäßiger Nachfolger seines Vaters, mit allen Pflichten, die der Herrscher leisten muss.

Nachdem der Autor die Rechtmäßigkeit der Herrschaft Heinrichs anhand der Gesetzen und der mit denen übereinstimmenden Gewohnheit bewiesen hatte, warf er den Sachsen ein Rechtsbruch vor:

daher scheinen die Gesetze selbst klar gegen euch, ihr Sachsen, Klage zu erheben, da ihr [...] gegen die göttlichen und menschlichen Gesetze, gegen das Völkerrecht, gegen das Zivilrecht, gegen die guten Sitten, gegen jede Billigkeit des menschlichen Lebens mit bewaffneter Macht gegen die Königsherrschaft aufgestanden seid¹⁷.

Da sie sich gegen fremden Besitz erhoben haben, müssen die jetzt die Reichenschaft dafür ablegen und dem König sein Land zurückgeben. Ihr Schicksal liegt ganz in Heinrichs Händen. Sie selbst können nur auf Gnade und Barmherzigkeit des Königs hoffen¹⁸.

Die Rolle der *Defensio Heinrichi IV. regis* von Petrus Crassus war die Ausführung des Rechtes Heinrichs auf den Königsthron. Zu diesem Zweck verwendet er das klassische römische Recht, in dem die Erbfolge sowohl durch Erbrecht der Söhne, als auch durch die Gewohnheit der Übertragung des Erbes vom Vater auf den Sohn bewahrt ist. Der Autor machte diese Gesetze zur

¹⁶ Ibidem, s. 211.

¹⁷ Ibidem, s. 207–209.

¹⁸ Ibidem, s. 235–237.

Basis seiner Argumentation, deswegen wird er oft als Kaiserjurist bezeichnet¹⁹. Dass man das klassische römische Recht im Zusammenhang mit der Herrschaft betrachtete, taucht bei Crassus nicht zum ersten Mal auf. Schon im 10. Jahrhundert bestanden gewisse Beziehungen zwischen dem Kaisertum und den Gesetzen, was man in dem Werk von P. E. Schramm lesen kann²⁰. Jedoch versucht Petrus Crassus zum ersten Mal anhand *Corpus iuris civilis* das Erbrecht des Königs zu beweisen, was auch die langjährige Verwendung dieses bestätigt (*consuetudo*).

Der Rechtgelehrte kennt sich mit römischem Recht und mit Sachsenrecht gut aus. In seiner Darstellung versucht er Heinrichs Herrscherrecht zu beweisen und nicht die Vorwürfe der Sachsen zu verspotten. Er bedient sich des Privatrechts, das er auf die Verhältnisse der beiden Gewalten im 11. Jahrhundert übertragen will. Das entsprach auch der mittelalterlichen Vorstellung des „rechtlichen Staates“. Anders als heutzutage unterschied man damals zwischen Zivilrecht und Staatsrecht nicht. Der König war als Institution gesehen, der das Reich als Eigentum gehörte. Deswegen bedient sich der Verfasser des Privatrechts, was den rechtmäßigen Besitz jedem Besitzer gewährt. Dies besagten die Gesetze aus dem Codex Iustinians und auch die alte vorjustinianische Gewohnheit.

Man könnte sich die Frage stellen, warum die Heinricianische Partei erst im *Defensio Heinrici IV. regis* auf das römische Recht im Kampf mit den Gregorianern zurückgriff. Es hängt mit der Lage des Königs in dem Jahre 1080 zusammen. Die oft wiederholten Vorwürfe des Papstes und die zweite Exkommunikation Heinrichs erschütterten die Position des Königs, Legitimität seiner Nachfolge und Rechtmäßigkeit seines Besitzes. Um sich davor gut zu wahren, konnten sich die Antigregorianer nicht mehr nur auf das kanonische Recht stützen, sondern sie suchten nach einem anderen, dem kirchlichen gleichwertigen. Da in dieser Zeit fehlten im deutschen Reich geschriebene Gesetze, musste der Ravennater Jurist Petrus Crassus auf das alte römische Recht zurückgreifen, um König Heinrich und sein rechtmäßig erworbenes Reich zu verteidigen. In seiner Schrift wird solcher Versuch zum ersten Mal unternommen. „Diese Erfindung“ Crassus wurde später von anderen Autoren der Streitschriften übernommen. Die Verwendung des weltlichen Rechtes hatte deswegen große Bedeutung, weil es betonte, dass die höchste weltliche

¹⁹ E. Rosenstock, *Königshaus und Stämme in Deutschland zwischen 911 und 1250*, Leipzig 1914, s. 272.

²⁰ P. E. Schramm, *Kaiser, Rom*, s. 277.

Gewalt von der geistlichen unabhängig ist. Nur die Gesetze und die Gewohnheit können über die Erbllichkeit entscheiden.

Schlußwort

Wie der Verfasser im ersten Kapitel selbst sagt, will er die Vorwürfe Hildebrands (Gregor VII.) gegen den rechtmäßigen Besitz Heinrichs mit Hilfe *Corpus iuris civilis* und des Registers Gregors I. entkräften:

Wenn dieser Mönch aus der Synagoge Satans daraufhin bei seinem Urteil vielleicht die römischen Gesetze zurückweisen will, weil er sie ganz und gar gegen sich hat, wie diese Schrift zeigen wird, will ich, damit dies nicht geschehen kann, Eurer frommen Herrlichkeit wenn nötig ein Buch schicken, in dem der heilige Gregor beide Gesetzwerke zusammengefasst hat und die er beide in der heiligen Kirche verwendet²¹.

Mit den Zitaten aus den beiden Werken belegt er, dass die Erbschaft der Herrschersöhne denen schon immer zugestimmt war.

Das Erbrecht im Codex Iustinians gestattet den Nachfolgern rechtmäßige Übernahme des Besitzes. Dasselbe steht im kirchlichen Recht, was die Worten Gregors I. bestätigen. Die Kinder erben immer nach ihren Eltern, deswegen kann ihr Erbrecht auf doppelte Weise begründet sein. Der geerbte Besitz gebührt denen sowohl juristisch, als auch materiell. Als Nachfolger ihrer Eltern haben sie dach Recht auf das Erbe und genau so wie der Besitz ihren Eltern gehörte, gehört er auch den Kindern.

Der König Heinrich besitzt sein Reich legitim. Das hat der Autor bewiesen. Der Herrscher bekam sein Erbe nach seinen Vorfahren, was sich auf *consuetudo* und Erbrecht stützt.

Der Ravennater Jurist gab den Anfang einer Wandlung in den Verhältnissen zwischen beiden Gewalten. Das römische Recht ermöglichte den Heiricianern eine ganz neue Argumentationsweise. Mit dem Codex Iustinianus gewannen sie eine neue Quelle für die Legitimität Heinrichs Herrschaft. Diese Quelle war deswegen wichtig, weil sie „die Idee eines von der Kirche unabhängigen Kaisertums“²² ermöglichte. Auch die anderen Publizisten übernahmen von Petrus Crassus die Argumentationsart. Mit dem Wechsel der

²¹ *Petri Crassi*, s. 175.

²² K. Jordan, *Der Kaisergedanke*, s. 128.

Rechtgelehrten aus Ravenna nach Bologna wurde Renaissance des römischen Rechts fortgesetzt.

THE ROLE OF THE LAW OF SUCCESSION IN THE ARGUMENTATION OF KINGSHIP BY PETRUS CRASSUS

One of the protagonist of emperors side during the so called investiture contest was Petrus Crassus a legist from Ravenna. He wrote a tract *Defensio Heinrici IV. regis* (*In defence of king Henry IV.*) which introduced the Roman law (*Codex Iustinianus, Digesta, Institutiones*) into the arena of polemical conflict with pope Gregory VII. in the second half of the XI century.

Petrus Crassus compelled arguments to prove the legitimacy of Salian hereditary claims. Besides considering canon law (works of Church Fathers), he relies primarily on Roman law and quotes from *Codex Iustinianus* and the *Institutiones*. He claimed that the hereditary right of kingship was already encoded in the Roman law. The king could not be deprived of it any more than a private person could be legally denied his customary rights. He further posited that the hereditary succession in the kingship was divinely ordained and therefore also rooted in canon law.

The argumentation of Henry's kingship based also on the old custom (*consuetudo*) which were practiced in his empire in the past. If he's predecessors (Conrad the Elder and Henry III.) were legal rulers and Henry IV. succeeded them rightfully, there were no reason to doubt the legality of Henry's kingship. Crassus's judgment was clear, the emperor was an institution in his empire in legal and material matter.

**OGRODY STRZELECKIE W MIASTACH PRUS
KRZYŻACKICH I KRÓLEWSKICH XIV–XVI WIEKU
NA PRZYKŁADZIE TORUNIA, CHEŁMNA,
BRODNICY I ELBLĄGA**

Ogrody strzeleckie pełniły rolę miejsc, w których organizowano treningi oraz turnieje strzeleckie. Ponadto było to również miejsce spotkań towarzyskich. Na terenie państwa krzyżackiego powstawały one w XIV wieku. Ze względu na korporacyjny model życia, który wymusił funkcjonowanie miejsc rozrywki przeznaczonych dla poszczególnych grup społecznych, możemy wyodrębnić na terenie omawianych ośrodków miejskich – zaliczanych do grupy typologicznej wielkich miast pruskich (Stare Miasto Toruń, Chełmno do 1422 roku oraz Stare Miasto Elbląg) – zarówno patrycjuszowskie ogrody strzeleckie (Junkerschießgarten), jak i miejskie ogrody strzeleckie (Bürgerschießgarten). Wyjątkiem od tej reguły było Chełmno, w którym do 1422 roku, kiedy to zlikwidowano dom kompanijny, funkcjonował tylko patrycjuszowski ogród strzelecki, a od 1427 roku, kiedy miasto nie posiadało już statusu wielkiego miasta, istniał, podobnie jak w innych mniejszych ośrodkach państwa krzyżackiego, miejski ogród strzelecki z wydzieloną częścią, do której miały wstęp jedynie elitarne grupy społeczne danego ośrodka.

Dotychczas w literaturze przedmiotu niewiele miejsca poświęcono problematyce ogrodów strzeleckich w wielkich miastach pruskich. Pomimo tego, że badania dotyczące tego typu miejsc były podejmowane zarówno przez uczonych niemieckich, jak i polskich w okresie od XIX wieku do czasów współczesnych, to wyraźnie zauważalny jest brak publikacji w języku polskim, które omawiałyby funkcjonowanie ogrodów strzeleckich w największych miastach Prus Krzyżackich i Królewskich. Badania w tym zakresie prowadzili między

innymi: Franz Schulz¹, Michael Gottlich Fuchs², Artur Semrau³, Max Toepfen⁴, Alfons Mańkowski⁵, Stephan Selzer⁶ oraz Elżbieta Pilecka⁷.

Patrycjuszowskie ogrody strzeleckie wyodrębniły się spośród miejskich ogrodów strzeleckich i były związane z funkcjonowaniem bractw strzeleckich. Zrzeszały one członków rady miejskiej oraz zamożnych kupców należących do patrycjatu. Przynależność do omawianych stowarzyszeń, przedstawiciele elitarnych grup społecznych na terenie wielkich miast pruskich była formą nobilitacji, zachętą do aktywnego udziału w życiu miasta oraz dawała możliwość zdobycia licznych nagród i powszechnego szacunku⁸. W Toruniu i Elblągu wykształcenie się miejsc rozrywki zwanych Junkerschießgarten przypada na okres, gdy Dwory Artusa zamykały się w kręgu elit, a w zdecydowanej większości ośrodków miejskich, należących do grupy wielkich miast pruskich, ogrodami zarządzały bractwa św. Jerzego (np. Toruń i Elbląg). Z tego też względu można sądzić, że do ogrodów patrycjuszowskich wstęp posiadały osoby zrzeszone w bractwach arturiańskich. W większości miast znajdujących się na terenie państwa krzyżackiego były one usytuowane w pobliżu murów miejskich⁹.

Najstarszy z patrycjuszowskich ogrodów strzeleckich znajdujących się na terenie państwa krzyżackiego powstał w Elblągu, być może w 1397 roku. Jednak Artur Semrau uważał, że datację elbląskiego ogrodu patrycjuszowskiego należy przesunąć na początek XV stulecia. Wspomniany badacz

¹ F. Schulz, *Die Stadt Kulm im Mittelalter*, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, H. 23, 1888, s. 1–251.

² M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing und ihres Gebietes in topographischer, geschichtlicher und statistischer Heinsicht*, Bd. I, Elbing 1818.

³ A. Semrau, *Die beiden Schiessgärten in der Altstadt Elbing*, Mitteilungen des Copernicus Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn (dalej MCV), H. 29, 1921, s. 27–49.

⁴ M. Toepfen, *Elbinger Antiquitäten. Ein Beitrag zur Geschichte des städtischen Lebens im Mittelalter*, Bd. 3, Danzig 1873.

⁵ A. Mańkowski, *Dzieje bractwa strzelców chełmińskiego*, Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 5, nr 2, 1920, s. 17–32.

⁶ S. Selzer, *Artushöfe im Ostseeraum. Ritterlich – höfische Kultur in Städten des Preussenlandes im 14 und 15. Jahrhundert*, Kieler Werkstücke, Reihe D: Beiträge zur Geschichte des späten Mittelalters 8, Frankfurt/ M 1996.

⁷ E. Pilecka, *Średniowieczne Dwory Artusa w Prusach. Świadectwo kształtowania się nowej świadomości mieszczańskiej*, Toruń 2005.

⁸ J. Klein, *Bractwo Strzeleckie (Confraternitas Jaculatorum) w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1924, s. 7; T. K. Wiczorkiewicz, *Z dziejów bractwa kurkowego w Poznaniu*, w: *Księga jubileuszowa Bractwa Kurkowego w Poznaniu 1253–1929*, Poznań 1929, s. 22.

⁹ K. Mastykarz, *Czas wolny i rozrywka w wybranych miastach ziemi chełmińskiej w XIV–XVI wieku*, praca doktorska Biblioteka Główna UJK w Kielcach, Kielce 2010, s. 98.

argumentował to przekazami źródłowymi mówiącymi o sprzedaniu przez radę w 1397 roku terenu na prawym brzegu rzeki Elbląg¹⁰. Patrycjuszowski ogród strzelecki w Starym Mieście Elblągu był położony pomiędzy murami miejskimi wewnątrz fosy na odcinku od Bramy Kowalskiej do Bramy Targowej. W pobliżu ogrodu znajdowała się również siedziba bractwa strzeleckiego, w której organizowano uczty. W przypadku ładnej pogody ustawiano w pobliżu siedziby bractwa do 12 stołów. W 1544 roku w siedzibie patrycjuszowskiego bractwa strzeleckiego w Elblągu organizowano przyjęcie, na które przybyło 625 mieszkańców miasta¹¹. 12 VIII 1601 roku uchwałą rady miejskiej miasta Elbląga przeniesiono siedzibę patrycjuszowskiego ogrodu strzeleckiego. Od tego czasu do 1786 lub 1787 roku znajdował się on pomiędzy Bramą Targową a rzeką Elbląg¹².

Pierwsze wzmianki mówiące o planowaniu założenia ogrodu patrycjuszowskiego w Toruniu pochodzą z 1474 roku. Następnie część terenu po byłym zamku krzyżackim została uporządkowana i przekazana w 1489 roku przez radę miejską Torunia bractwu strzeleckiemu i kompanii. Powstał tam dwór mieszczkański, który był siedzibą letnią bractwa św. Jerzego, oraz patrycjuszowski ogród strzelecki¹³. Z tego też względu można przypuszczać, że kronikarz pod określeniem „Schießbrudern” miał na myśli arturiańskie bractwo strzeleckie¹⁴. Analiza zapisów źródłowych, którym do tej pory najwięcej uwagi poświęcili Artur Semrau i Tadeusz Pietrykowski, pozwala na stwierdzenie, że od 1489 roku regularnie organizowano turnieje strzeleckie o tytuł króla strzeleckiego. W Toruniu odbywały się one pomiędzy dniem św. Bartłomieja a dniem św. Małgorzaty i polegały na strzelaniu do tarczy. Zwycięzca turnieju musiał oddać sześć celnych strzałów. Turniej trwał trzy dni. Ostatniego dnia wyłaniano zwycięzcę, który oprócz wspomnianego tytułu otrzymywał 12 beczek piwa, mały srebrny kielich, 400 guldenów oraz zwolnienie z powinności

¹⁰ A. Semrau, *Die beiden Schießgarten*, s. 40.

¹¹ M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing*, s. 217.

¹² A. Semrau, *Die beiden Schießgarten*, s. 41; M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing*, s. 219.

¹³ *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku* (tzw. *Album Steinera*), red. M. Biskup, Toruń 1998, s. 218; R. Heuer, *Die drei Artushöfe*, s. 39.

¹⁴ Ein Ersamer Raht verleihet denen Schießbrudern vom Schießgraben den Parchen mit samt dem Garten, daß sie bauen denselbigen und Mauren, nachdem sie sich verpflichtet und unterwunden haben, Und daß die Compani Unterhalten werde.” *Thorner Denkwürdigkeiten von 1345–1547*, hrsg. v. A. Voigt, MCV, H. 13, 1904, s. 133.

podatkowych na okres jednego roku¹⁵. Kilka tygodni później organizowano „Bildschießen”. Zwycięzca musiał oddać trzy celne strzały. Nagrodą przewidzianą w tym turnieju była srebrna łyżka lub znaczna kwota pieniędzy¹⁶. Poza tym w XVI wieku odbywały się również turnieje polegające na strzelaniu do drewnianego ptaka umieszczonego na żerdzi. Zwycięzca otrzymywał pieniądze oraz tytuł króla kurkowego (np. w 1607 roku nagrodą było 60 guldenów)¹⁷. Odprowadzano go uroczyście do miasta, gdzie odbywało się pasowanie na króla kurkowego. Początkowo wkładano mu na głowę srebrną koronę, a na piersiach zawieszano srebrną blachę. W drugiej połowie XV i w XVI wieku na króla kurkowego pasowano złotym łańcuchem¹⁸. Pod koniec XV wieku z inicjatywy Ławy św. Rajnolda i Najświętszej Marii Panny w ogrodzie strzeleckim powstały altany. Można jedynie przypuszczać, że było to związane z treningami, które do 1633 roku odbywały się w każdą sobotę, oraz uroczystościami brackimi, podczas których spożywano wino i piwo¹⁹.

Na podstawie elitarnego charakteru domu kompanii kupieckiej w Chełmnie można wnioskować, że posiadała ona również patrycjuszowski ogród strzelecki. Tę hipotezę potwierdzałaby wzmianka pochodząca z drugiej połowy XV wieku mówiąca o istnieniu starej strzelnicy²⁰. Zgodnie z zarządzeniem wielkiego mistrza Weinricha von Kniprode w Chełmnie odbywały się turnieje w strzelaniu z kuszy do figury ptaka umieszczonego na wysokiej żerdzi. Zwycięzca takich zawodów otrzymywał tytuł króla strzeleckiego oraz srebrny łańcuch z wizerunkiem połączanego ptaka. Wraz z likwidacją domu kompanijnego (Dworu Artusa) w Chełmnie powstało w 1427 roku bractwo strzeleckie (nieposiadające jednak charakteru patrycjuszowskiego)²¹.

Oprócz patrycjuszowskich ogrodów strzeleckich w omawianym okresie na terenie Torunia i Elbląga funkcjonowały również miejskie ogrody strzeleckie. Zarezerwowane one były głównie dla biedniejszych kupców oraz

¹⁵ *Geschichte Thorns aus Urkunden, Dokumenten und Handschriften Bd. I Die Jahre 1230–1530*, hrsg., J. E. Wernicke, Thorn 1839, s. 166.

¹⁶ *Ibidem*, s. 167.

¹⁷ *Ibidem*, s. 168.

¹⁸ J. Klein, *Bractwo Strzeleckie (Confraternitas Jaculatorum) w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1924, s. 7

¹⁹ A. Semrau, *Zur ältesten Geschichte des Artushofes in Thorn*, MCV, H. 28, 1920, s. 91 i n; T. Pietrykowski, *Z dziejów bractw strzeleckich, Księga Pamiątkowa Bractwa Strzeleckiego w Toruniu, wydana z okazji 575 rocznicy istnienia 1352–1927*, Toruń 1927, s. 38.

²⁰ „Item Mattis Dewtsch tenetur 1 lb. wachs jerlich uf Martini [11 XI] vom alden schisgarten, do her seyne benestacke hot stehen.”, *Księga czynszów fary chełmińskiej (1435–1496)*, wyd. Z. Nowak, J. Tandecki, Toruń 1994, nr 344.

²¹ A. Mańkowski, *Dzieje bractwa strzelców chełmińskiego*, s. 18 i n; F. Schulz, *Die Stadt Kulm*, s. 206.

rzemieślników. Powoływanie do życia tego typu placówek było spowodowane przygotowaniem pospólstwa do zadań militarnych. W ośrodkach należących do grupy typologicznej wielkich miast pruskich już w połowie XIV wieku powoływano bractwa strzeleckie, które zajmowały się między innymi organizowaniem ćwiczeń i organizacją turniejów w strzelaniu z łuku i kuszy, a w okresie XVII–XVIII wieku również z broni palnej²². Miejskie ogrody strzeleckie w odróżnieniu od patrycjuszowskich z reguły znajdowały się poza murami miejskimi.

Najstarszy miejski ogród strzelecki na terenie państwa krzyżackiego powstał w Starym Mieście Elblągu w 1347 roku i znajdował się w pobliżu bramy św. Jakuba²³. W ogrodzie strzeleckim oprócz codziennych treningów odbywały się również strzelania do żywego gołębia, które były znane już w czasach rzymskich. W 1351 roku wielki mistrz krzyżacki Weinrich von Kniprode nakazał żeby strzelanie do drewnianego ptaka w Starym Mieście Elblągu odbywało się przynajmniej raz w roku. Zwycięzca zawodów otrzymywał tytuł króla strzeleckiego i srebrny łańcuch z połączonym ptakiem na okres jednego roku, który powinien nosić na szyi, oraz uczestniczył wraz z rajcami miejskimi w uroczystej procesji²⁴.

Ogród strzelecki w Starym Mieście Elblągu już w 1376 roku otrzymał od rady miejskiej statut. Na jego podstawie można stwierdzić, że był on zarządzany przez czterech rajców miejskich, czterech mieszkańców oraz dwóch starszych. Ogród otwarty był sezonowo, od świąt wielkanocnych do 8 września. Na terenie ogrodu obowiązywał zakaz uprawiania gier hazardowych (pod karą 1,5 grzywny) oraz spożywania piwa w łaźni, pod karą jednej grzywny. Ponadto zabronione było również organizowanie uczt przed 10 rano. Jeżeli ktoś nagminnie nie przestrzegał statutu, to dziesięciu mężczyzn miało prawo przyprowadzić go przed radę miejską w celu osądzenia²⁵.

Na podstawie badań przeprowadzonych przez Michaela Gottlicha Fuchsa możemy poznać przebieg zawodów strzeleckich w Elblągu i uroczystości, które były z nimi bezpośrednio związane. Organizowano je na specjalnie przygotowanej strzelnicy w okresie świąt wielkanocnych. Po zawodach odbywała

²² J. Tandecki, *Pozazawodowe funkcje i powinności korporacji rzemieślniczych w Prusach Krzyżackich i Królewskich w XIV–XVIII wieku*, *Zapiski Historyczne*, T. 60, z. 1, 1995, s. 10.

²³ P. Himmelreichs, *Elbinger Chronik*, w: *Elbinisch–Preussische Geschichten*, hrsg. v. M. Toeppen, Leipzig 1881, s. 17; M. Toeppen, *Elbinger Antiquitäten*, Bd. 3, Danzig 1873, s. 209.

²⁴ M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing*, s. 212, 220.

²⁵ *Codex Diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, Bd. III, hrsg. v. C.P. Woelky, Brannsborg–Leipzig 1874, nr 1; A. Semrau, *Die beiden Schiessgärten*, s. 29.

się parada. Na jej czele szedł zwycięzca zawodów. Za nim podążali obywatele miasta z bębniami, piszczałkami oraz chorągwiami. Podczas tej uroczystości osoba nosząca tytuł króla strzeleckiego przekazywała tegorocznemu zwycięzcy srebrny łańcuch z połączonym wizerunkiem ptaka. Na łańcuchu króla strzeleckiego w Elblągu znajdowały się srebrne tabliczki upamiętniające zwycięzców z poszczególnych lat. Po raz pierwszy taką tabliczkę umieszczano na insygniach króla strzeleckiego w 1515 roku. Na środku łańcucha, pomiędzy tabliczkami dwóch poprzednich zwycięzców, znajdował się posrebrzany i połączony ptak²⁶.

Na podstawie ustaleń Michaela Gottlicha Fuchsa możemy poznać treść tekstów znajdujących się na insygniach króla strzeleckiego, które upamiętniają zwycięzców zawodów z poszczególnych lat²⁷. Ponadto zdobywca tytułu króla strzeleckiego w Elblągu otrzymywał również, jako dar od rady miasta, zestrzelonego ptaka oraz nagrodę pieniężną (np. w 1366 roku było to 6 szkojców), a od 1603 roku posrebrzaną łyżkę z herbem miasta. Po uroczystej paradzie odbywała się uczta w siedzibie bractwa strzeleckiego, na której głównym gościem był zwycięzca zawodów. Jeżeli jakaś potrawa lub inne produkty spożywcze podczas przyjęcia skończyły się to osoby organizujące ucztę były zobowiązane dokupić je²⁸.

Jeden z największych turniejów strzeleckich w omawianym okresie odbył się w Elblągu w dniach od 14 do 17 VII 1596 roku. Udział w zawodach brali przedstawiciele Gdańska, Królewca, Malborka i Elbląga. Z relacji Michaela Gottlicha Fuchsa wynika, że w zawodach uczestniczyło wielu zawodników, gdyż ustawiono aż 6 drewnianych ptaków umieszczonych na żerdzi. Główną nagrodę (100 talarów) w tymże turnieju zdobył rzeźnik elbląski Martin Hindemitt. Ponadto nieznany z imienia i nazwiska uczestnik zawodów otrzymał srebrny kielich i łyżkę o wartości 400 florenów, a najmłodszy uczestnik

²⁶ M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing*, s. 221 i n.; A. Semrau, *Die beiden Schießgärten*, s. 37.

²⁷ Hanß Kromer 1562.

Viel die Mich haßen und neunden,

Wenige die Mich kleiden.

Wären der Nender noch so viel,

So geschicht was Gott haben will

Nickel Gewende 1567

Mancher fraget wie es mir geht.

Ging es mir woll daß war ihm leidt.

Dieweil ers aber also meint

So will ich lachen wenn er greint.; M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing*, s. 222.

²⁸ *Ibidem*, s. 223.

– czeladnik elbląski Sewerin Helm – otrzymał bawoła. Tego samego roku, podczas święta piwa, Helm wygrał bawoła ponownie. Zwycięzca kazał zwierzę zabić a następnie sprzedać jego mięso. Uzyskane pieniądze zostały rozdane biednym. Na podstawie zachowanych informacji można zauważyć, że w Elblągu oprócz tradycyjnych zawodów łuczniczych, odbywały się turnieje, podczas których strzelano z kuszy do umieszczonego za żerdzi drewnianego ptaka.

Toruński ogród strzelecki został lokowany przez radę miejską Starego Miasta Torunia w 1412 roku na parkanie pomiędzy Bramą Starotoruńską a Bramą Chełmińską²⁹. Jednak już w 1354 roku wielki mistrz krzyżacki Weinrich von Kniprode postulował, żeby w Toruniu, przynajmniej raz w roku, odbywały się turnieje strzeleckie. Z powodu braku materiałów źródłowych znamy jedynie tekst regulaminu z XVI wieku, który obowiązywał w patrycjuszowskim ogrodzie. Postulat wielkiego mistrza, dotyczący odbywania się corocznych turniejów w Starym Mieście Toruniu, może świadczyć o tym że istniał on dużo wcześniej. Ponadto brak zapisów źródłowych sprzed 1412 roku uniemożliwia ustalenie wcześniejszej lokalizacji ogrodu. Na podstawie badań przeprowadzonych przez Artura Semraua można stwierdzić, że toruński ogród funkcjonował do 1454 roku, kiedy to został połączony wraz z ogrodem strzeleckim bractwa strzeleckiego³⁰.

Ogrody strzeleckie funkcjonowały również na terenie ośrodków nieposiadających statusu wielkiego miasta pruskiego. Przykładami takich ośrodków, w których znajdowały się (w badanym okresie) tego typu obiekty, były Nowe Miasto Elbląg, Nowe Miasto Toruń, Chełmno po 1422 roku (kiedy to formalnie utraciło status wielkiego miasta pruskiego z powodu likwidacji domu kompanijnego, który w literaturze przedmiotu występuje również jako Dwór Artusa oraz Brodnica).

W Nowym Mieście Elblągu ogród strzelecki powstał w 1410 roku. Znajdował się on przy bramie Pasłęckiej (Holländer Thor). Statuty bractwa nowomiejskiego z 1424 roku przewidywały od osób pochodzących z poszczególnych grup społecznych opłaty na rzecz bractwa strzeleckiego. Proboszcz był zobowiązany zapłacić 4 szkojce, wikariusz 1,5 szkojca, bakałarz 2 szkojce, dzwonnik 1 szkojca, pisarz 2 szkojce i sługa 4 szkojce³¹. W przeanalizowanych materiałach źródłowych i literaturze nie występują informacje dotyczące

²⁹ „Conclusum, daß man den gemeinen Burgern Einen Schießgarten gebe, und haben verliehen den Parchem zwischen dem althorn und Culm. Thor.”, Thorner Denkwürdigkeiten, s. 45.

³⁰ A. Semrau, Zur ältesten Geschichte des Artushofes in Thorn, s. 91.

³¹ M. Toeppen, *Elbinger Antiquitäten*, s. 161 i n.

przebiegu turniejów strzeleckich. Jednak na podstawie badań komparatystycznych materiałów źródłowych z innych mniejszych ośrodków miejskich należy stwierdzić, że najprawdopodobniej takie zawody w Nowym Mieście Elblągu były organizowane.

W Nowym Mieście Toruniu od 1408 roku funkcjonował również ogród strzelecki i bractwo, które po likwidacji Nowego Miasta Torunia zostało włączone do bractwa strzeleckiego w Starym Mieście Toruniu³². Na podstawie wzmianki znajdującej się w kronice Zerneckego można ustalić lokalizację ogrodu strzeleckiego. Był on położony pomiędzy ulicą Św. Jakuba a Bramą Św. Katarzyny³³. Brak co prawda szczegółowych informacji o organizowaniu na jego terenie zawodów strzeleckich, ale hipotetycznie można zakładać, że podobnie jak w innych mniejszych miastach, w Nowym Mieście Toruniu również były one organizowane i wybierano corocznie króla kurkowego.

W maju 1427 roku na mocy wydanego przez radę miejską wilkierza powstało na terenie Chełmna bractwo strzeleckie. Podobnie jak w innych mniejszych miastach zrzeszało ono zarówno elity, jak i średniozamożne grupy społeczne. Każdy nowy członek bractwa strzeleckiego powinien posiadać nieposzlakowaną opinię oraz był zobowiązany do uiszczenia wpisowego w wysokości jednego twardego talara i dwóch funtów wosku. Uroczyste spotkania bractwa strzeleckiego odbywały się dwa razy do roku: na św. Marcina i w Zielone Świątki³⁴.

Głównym celem powołania tego bractwa było strzelanie do kura o nagrodę i tytuł króla kurkowego. Ćwiczenia i turnieje odbywały się na strzelnicy usytuowanej poza murami miasta, pomiędzy Bramą Grubieńską i Tkacką. Studia Alfonsa Mańkowskiego nad dziejami tego bractwa doprowadziły m.in. do ustalenia, że ptak, do którego strzelano w Chełmnie wykonany był z drewna. Ponadto składał się on z pięciu części, które można było odstrzelić oddzielnie. Jeżeli ktoś podczas turnieju trafił w środek i strącił całego ptaka z żerdzi, zostawał królem kurkowym, otrzymywał również wolność podatkową i dostawał poślacanego kura, którego nosił jako znak godności królewskiej podczas uroczystości brackich. Poza tym nagradzano również uczestników zawodów, którzy odstrzelili jedynie część ptaka. Strącenie prawego skrzydła nagradzano parą mis wykonanych z cyny angielskiej, lewego – parą półmisków z cyny angielskiej, odstrzelenie głowy nagradzano kapeluszem, a ogona – rękawicą.

³² A. Semrau, *Zur ältesten Geschichte des Artushofes in Thorn*, s. 90 i n.

³³ J.H. Zernecke, *Historiae thoronensis naufragae oder kern der thornischen Chronicke welchen vom 1231–sten bis an das 1711–te Jahr erbaulichen Wissenschaft und guten Nutzen aus bewehrten scribenten und glaubwürdigen Documenten stellet*, Thorn 1717, s. 40.

³⁴ A. Mańkowski, *Dzieje bractwa strzelców chełmińskiego*, s. 18 i n.

Ponadto jeżeli komuś udało się zdobyć tytuł króla kurkowego trzy razy z rzędu, to otrzymywał trzy herby z wizerunkiem trzykrotnego strącenia ptaka z żerdzi, niekwestionowaną pozycję wśród członków bractwa strzeleckiego oraz dożywotnie zwolnienie z powinności podatkowych. W omawianym okresie jedynie Piotr Tyl w latach 1501–1503 odniósł trzykrotne zwycięstwo³⁵. Poza tym wilkierze bractwa strzeleckiego zobowiązywały członków do uczęszczania na spotkania i msze brackie, wyprawienia zmarłym członkom godnego pogrzebu oraz do asystowania z chorągwią bractwa podczas procesji Bożego Ciała. Za niestosowanie się do powyższych zaleceń groziła kara w wysokości jednego kamienia lub jednego funta wosku. Odmówienie udziału w strzelaniu nie podlegało karze i można było zrezygnować z niego, dając na potrzeby bractwa beczkę piwa i ćwierć wołu. W 1590 roku uchwalono nowy wilkierz miasta Chełmna, który zawierał również ważne postanowienia dotyczące funkcjonowania chełmińskiego bractwa strzeleckiego. Na jego mocy król kurkowy był zwolniony z szarwarków, wszelkich opłat, kontrybucji oraz miał prawo użytkowania łąk strzeleckich. Nikt poza zrzeszonymi w bractwie kurkowym nie miał prawa wyszynku piwa gdańskiego na terenie miasta. Ponadto od 1590 roku członkiem konfraterni mógł zostać jedynie obywatel miasta³⁶.

Założone w 1351 roku bractwo strzeleckie w Brodnicy zrzeszało zarówno elitę miejską, jak i średnie klasy społeczne. Większa część strzelnicy brodnickiego bractwa strzeleckiego była przeznaczona dla uprzywilejowanych grup społecznych. Najprawdopodobniej w tej części ogrodu strzeleckiego odbywały się turnieje. Najpierw strzelano z kuszy, a następnie z rusznicy. Zwycięzca otrzymywał tytuł króla strzeleckiego, srebrny lub pozłacany łuk i zakładano mu srebrny łańcuch na szyję. Turnieje odbywały się w Brodnicy tylko w dni świąteczne³⁷.

Z powyższych rozważań wynika, że na terenie Prus Krzyżackich i Królewskich (XIV–XVI w.) ogrody strzeleckie były przede wszystkim miejscem rozrywki zarezerwowanym dla zamożnych przedstawicieli społeczeństwa omawianych ośrodków miejskich. Wydaje się także, że w mniejszych miastach (np. Brodnica) część ogrodu strzeleckiego była przeznaczona wyłącznie do dyspozycji osób należących do uprzywilejowanych grup społecznych. Jednocześnie w mniejszych ośrodkach nie powstały osobne ogrody strzeleckie zarezerwowane wyłącznie dla elit społecznych. Było to najprawdopodobniej

³⁵ Ibidem, s. 19 i n.

³⁶ Ibidem, s. 20.

³⁷ Chronik der Stadt Strasburg in Westpreußen, hrsg. V. F. A. Bermann, Strasburg 1851, s. 15; K. Mastyskarz, *Czas wolny i rozrywka*, s. 117.

poddyktowane strukturą mniejszych miast, w których zdecydowaną większość elity społecznej stanowili zamożni rzemieślnicy. Sama organizacja turniejów strzeleckich, zarówno w wielkich miastach pruskich, jak i mniejszych ośrodkach, wskazuje na znaczne różnice pomiędzy poszczególnymi miastami ziemi chełmińskiej w przebiegu zawodów oraz w sposobie nagradzania zwycięzców.

GARDENS SHOOTING IN THE STATE OF THE THEUTONIC ORDER AND ROYAL PRUSSIAN BY EXAMPLES FROM TORUŃ, ELBLĄG, CHEŁMNO AND BRODNICA

This article discusses the gardens shooting. Gardens shooting served as places where organized training and shooting competitions. In addition, it was also the meeting place. Within the state of the Teutonic Order, they were created in the fourteenth century. Due to the corporate model of life, which forced the operation of entertainment venues for the different social groups can be distinguished in these urban centers belonging to the group-typological great Prussian cities (Old Town Torun, Chelmno to 1422 years old town and Elbląg): both patrician gardens shooting (Junkerschießgarten) and urban gardens shooting (Bürgerschießgarten). The exception to this rule was Chelmno, where the 1422 years, when it was liquidated house of guild merchant, functioned only patrician garden shooting, and since 1427 years, when the city no longer had the status of a big city, there was, as in other smaller centers of the Teutonic Order, urban garden with a separate shooting, which had allowed only elite groups that center.

In Teutonic Prussia and Royal Prussia shooting gardens were primarily an entertainment venue reserved for the affluent society representatives discussed urban centers. It also appears that in smaller cities (eg. Brodnica) part of the garden shooting was intended only available to persons belonging to disadvantaged groups. At the same time smaller centers not created separate gardens shooting exclusively reserved for the social elite. It was probably dictated by the structure of the smaller towns, where the vast majority of the social elite were wealthy artisans. The organization itself archery tournaments, both in the big cities of the Prussian, as and smaller centers, points to significant differences between the cities of Chelmno in the course of the competition and the way of rewarding the winners.

OKOLICZNOŚCI ZAWARCIA UMÓW W KREWIE I WOŁKOWYSKU, MIĘDZY PANAMI MAŁOPOLSKIMI A JAGIEŁŁĄ, DOTYCZĄCYCH WARUNKÓW JEGO MARIAŻU Z JADWIGĄ ANDEGAWEŃSKĄ (1385-1386)

Na przełomie XIII/XIV w. w Wielkim Księstwie Litewskim (dalej – WKL) dokonały się istotne zmiany, mające wpływ zarówno na sytuację polityczną, jak i prawno-ustrojową kraju. Ważnym wydarzeniem, ukierunkowanym na umocnienie państwowej jedności politycznej, była umowa krewsko-wołkowyska z lat 1385–1386. Na przełomie wieków stanowiła ona jeden z elementów procesu zjednoczeniowego, w tym przypadku mającego zabezpieczyć ziemie WKL przed ewentualnym zagrożeniem zewnętrznym i militarnym, głównie ze strony zakonu krzyżackiego¹.

WKL w omawianym okresie było jedynym państwem w Europie Środkowo-Wschodniej, które nie zostało schryścianizowane. Dodajmy, iż znaczne obszary ziem ruskich, sięgających na wschodzie aż po górną Wołgę, będących pod jego zwierzchnictwem, znajdowały się pod wpływem Kościoła prawosławnego².

Władysław Jagiełło, wówczas wielki książę litewski, chcąc wprowadzić Litwę w orbitę państw chrześcijańskich, za pośrednictwem delegatów litewskich podjął pertraktacje z Królestwem Polskim. Wydawało się ono dla niego najbardziej odpowiednim sojusznikiem przeciw zakonowi krzyżackiemu. Ponadto Olgierdowicz miał nadzieję, że uzyska pomoc od tego kraju w przypadku zagrożenia najazdami Tatarów na ziemie ruskie³ oraz że uda się zapobiec podporządkowaniu tychże ziem przez państwo moskiewskie⁴.

Wartościową bazę źródłową, odzwierciedlającą zawarte porozumienie WKL z Polską, za pośrednictwem delegatów obu państw, stanowią *Akta unii*

¹ M. Biskup, *Dyplomacja polska w czasach Andegawenów i Jagiellonów (1370–1572)*, w: *Historia dyplomacji polskiej X–XX w.*, red. G. Labuda, W. Michowicz, Warszawa 2002, s. 67–68.

² Ibidem.

³ J. Bardach, *Krewa i Lublin. Z problemów unii polsko-litewskiej*, *Kwartalnik Historyczny*, 1969, R. 76, z. 3, s. 589.

⁴ Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *Historia Litwy. Od czasów najdawniejszych do 1795 roku*, Warszawa 2007, s. 127.

*Polski z Litwą*⁵, zawierające dokumenty sporządzone w Krewie i Wołkowysku. *Akt unii polsko-litewskiej w Krewie* do dnia dzisiejszego zachował się w oryginale w Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej. Po raz pierwszy został opublikowany w 1837 roku⁶.

Ponadto o roli poselstwa polsko-litewskiego świadczą zapisy w kronikach Jana Długosza⁷ oraz Macieja Strykowskiego⁸. Niestety dzieła te nie są dostatecznie miarodajne względem opisu niektórych wydarzeń epoki jagiellońskiej. Poza wspomnianym już wcześniej *Aktem unii polsko-litewskiej w Krewie*, dodatkowym źródłem historiograficznym, oświetlającym omawiany problem, wydaje się również być *Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, książęcych*⁹. Należy jednak zaznaczyć, że *Skarbiec dyplomatów* stanowi jedynie uzupełnienie wykorzystanych źródeł w niniejszym artykule.

Propozycja ze strony polskiej wiązała się z mariażem księcia Jagielly z Jadwigą, córką Ludwika Andegaweńskiego i Elżbiety Bośniaczki¹⁰. Była ona wyznania katolickiego, zatem książę litewski zdawał sobie sprawę, że poślubienie księżniczki

⁵ *Akta unii Polski z Litwą (1385–1791)*, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932.

⁶ Dokument pod nazwą *Dyplomata Jagielly 1385 rok*, zob. M. Wiszniewski, *Pomniki historii i literatury polskiej*, t. 4, Kraków 1837, s. 92. Problematykę aktu krewskiego z 1385 r. oraz charakteru związku zawartego pomiędzy WKL a Koroną podejmuje również: J. Dainauskas, *Autentyczność aktu krewskiego*, *Lituano-Slavica Posnaniensia*, t. 2, 1987, s. 126; J. Kiaupienė, *1385 m. rugpjūčio 14. d. Akta lietuovs-lenkijos unijū istorijoje ir istoriografijoje (problemom formulavimas)*, w: *Lietuvos valstybė XII-XVIII a.*, red. Z. Kiaupa, A. Mickevičius, J. Sarcevičiene, Vilnius 1997, s. 247; eadem, *Akt krewski z 14 sierpnia 1385 r.: gdzie kryje się problem – w dokumencie czy jego interpretacjach?*, *Kwartalnik Historyczny*, 2001, R. 108, nr 4, s. 47; 61; B. Dundulis, *Lietuvos kova dėl valstybinio savarankiškumo XV amžiuje*, Vilnius 1968, s. 34; M. Jučas, *Nuo Krevos sutarties iki Liublino unijos*, Kaunas 1970, s. 14–15; idem, *Unia polsko-litewska*, tłum. A. Firewicz, Toruń 2004, s. 94; Z. Ivinskis, *Litwa w dobie chrztu i unii z Polską*, w: *Chryścianizacja Litwy*, Kraków 1987, s. 58–59; E. Gudavičius, *Krévos sutarties (1385 m.) tikslai ir jų įgyvendinimo galimybės*, „Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai”, A seria, 1/58, 1977, s. 67; idem, *Lietuvos istorija*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius 1999, s. 161; J. Nikodem, *Akt krewski i jego znaczenie*, w: *Poznań-Wilno. Studia historyków w roku tysiąclecia Państwa Litewskiego*, red. Z. Wojtkowiak, Poznań 2010, s. 111–143; idem, *Długosz o początkach związku polsko-litewskiego. Przyczynek do dyskusji nad znaczeniem krewskiego „applicare”*, *Białoruskie Zeszyty Historyczne*, 34, 2010, s. 20–38; idem, *Witold. Wielki książę litewski (1354 lub 1355 – 27 października 1430)*, Kraków 2013, s. 97 nn.

⁷ Jan Długosz, *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 10, tłum. J. Mrukówna Warszawa 2009, s. 186–197.

⁸ M. Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszytkiej Rusi*, t. 1, 2, Warszawa 1846, s. 72–75.

⁹ *Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów*, oprac. I. Daniłowicz, t. 1, Wilno 1860, s. 254–256.

¹⁰ Z. Wdowiszewski, *Genealogia Jagiellonów i Domu Wazów w Polsce*, Kraków 2005, s. 63.

Jadwigi wiązałyby się z chrztem i przyjęciem wiary małżonki¹¹. Perspektywa małżeństwa z Jadwigą dawała również możliwości księciu litewskiemu sięgnięcia po królewską koronę. Ponadto Polska stanowiła dla WKŁ duży autorytet w dziedzinie kultury, a także ze względu na znaczenie polityczne w Europie¹².

Dużą rolę w zawarciu porozumienia państwa litewskiego z Królestwem Polskim odegrali panowie małopolscy¹³. W 1384 r. podjęli działania o charakterze politycznym i dyplomatycznym, pertraktując z księciem Jagiełłą w Wilnie. Wśród panów krakowskich, prym wiedli Spytek z Melsztyna oraz Jan z Tarnowa¹⁴. Podczas pobytu w Wilnie, zasugerowali wstępne warunki połączenia Polski z Litwą. Olgierdowicz miał pojąć za żonę Jadwigę, ochrzcić się według obrządku łacińskiego, co w efekcie dawałoby mu możliwość sięgnięcia również po koronę królewską¹⁵.

Jagiełło wciąż jednak zastanawiał się zapewne, jak Litwini przyjmą zmianę wyznania i zareagują na propozycję przyjęcia chrztu w obrządku łacińskim. Ponadto w jego myślach rodziło się zapewne pytanie: czy ludność prawosławna, zamieszkująca ziemie ruskie, zaakceptuje Jagiełłę jako wyznawcę rzymskiej religii? Jednak perspektywa sięgnięcia po koronę królewską zachęcała księcia litewskiego do nawiązania sojuszu z Polską i podjęcia na Litwie reform wewnętrznych¹⁶.

Olgierdowicz postanowił podjąć rozmowy z polskimi wysłannikami. Za obustronną aprobatą zdecydowano, że do małoletniej wówczas Jadwigi, podąży z misją poselstwo litewskie¹⁷.

¹¹ J. Bardach, *Krewa i Lublin. Z problemów unii*, s. 589.

¹² Idem, *Władysław II*, s. 278.

¹³ L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów 1377–1499*, t. 1, Warszawa 1930, s. 30.

¹⁴ M. Biskup, op. cit., s. 68–69. Głównie za pośrednictwem dyplomatów małopolskich oraz ich działań polityczno-dyplomatycznych, dążono do uaktywnienia ekspansji wschodniej państwa polskiego (nawiązując tym samym do koncepcji jeszcze za czasów Kazimierza Wielkiego).

¹⁵ Ibidem, s. 69; L. Kolankowski, op. cit., s. 30.

¹⁶ J. Bardach, *Władysław II*, s. 278.

¹⁷ H. Wisner, *Litwa i Litwini. Szkice z dziejów państwa i narodu*, Olsztyn 1991, s. 19; M. Biskup, op. cit., s. 68–69.

Królowna Jadwiga miała przybyć do Krakowa w 1384 r.¹⁸. Jej wyprawa została opisana w kronikach Długosza¹⁹ oraz Strykowskiego²⁰.

W Krakowie Jadwiga została godnie i serdecznie przyjęta:

Na jej przybycie, [...] wyjechali naprzeciw uradowani prałaci i panowie polscy i wśród ogromnej radości wprowadzili ją do Krakowa w procesji wszystkich stanów, które wyległy jej naprzeciw ze wszystkich kościołów²¹.

15 października 1384 r. została ukoronowana²². Koronacji dokonał arcybiskup gnieźnieński Bodzanta w katedrze krakowskiej. Uczestnikami uroczystości byli również biskupi Jan Radlica krakowski oraz Dobrogost poznański. Występowali oni w roli pomocników arcybiskupa Bodzanty. Stronę węgierską reprezentowali: Dymitr ostrzyhomski – kardynał, arcybiskup oraz Jan

¹⁸ Więcej na temat Jadwigi, jako króla Polski, zob.: J. Nikodem, *Jadwiga król Polski*, Wrocław 2009; W. Maciejewska, *Jadwiga królowa polska*, Kraków 1934; O. Halecki, *Jadwiga Andegaweńska i kształtowanie się Europy Środkowowschodniej*, tłum. M. Borowska-Sobotka, Kraków 2000. W kwestii datacji – Biskup sugeruje, że Jadwiga przybyła do Krakowa na początku października. Zob.: M. Biskup, op. cit., s. 69. Wdowiszewski podaje datę dzienną między 25–29 maja. Por.: Z. Wdowiszewski, op. cit., s. 64 Także Duczmał skłania się ku dacie dziennej 29 maja. Prawdopodobnie taki termin ustalili w marcu 1834 r. Zygmunt Luksemburski oraz kasztelan kaliski – Sędziwoj z Szubina w Lubowli. Zob.: M. Duczmał, *Jagiellonowie. Leksykon biograficzny*, Poznań 1996, s. 306. Można przypuszczać zatem, że jej przyjazd do Krakowa miał miejsce latem bądź wczesną jesienią.

¹⁹ J. Długosz, *Roczniki, czyli kroniki*, ks. 10, s. 186–187: „Królowa Węgier, wdowa po Ludwiku Elżbieta, ponieważ zdawała sobie sprawę, że już dłużej bez narażania się na niebezpieczeństwo nie można ludzi nadziei Polaków, w celu spełnienia swoich powtarzanych ustawicznie obietnic przysłania swej córki Jadwigi do Królestwa Polskiego, wysyła ją w wielkim orszaku panów i rycerzy, a zwłaszcza kardynała prezbitera Dymitra tytułu czterech ukoronowanych świętych, arcybiskupa Ostrzyhomia i Jana biskupa czanadzkiego ze świetnym królewskim posagiem w złocie, srebrze, naczyniach, tkaninach, klejnotach, perłach i dywanach”.

²⁰ M. Strykowski, *Kronika polska, litewska*, t. 2, s. 72. Młoda królowa, przybywając do Krakowa, została obdarowana licznymi darami: „Królowa czyniąc dosyć obietnicy, posłała z inszymi pany królowę Edwigę do Polski, zwłaszcza z Demetriusem Stringońskim arcybiskupem kardynałem, z Janem biskupem Waradińskimi z inszymi pany świeckimi, dawszy jej skarbów od złota i srebra dosyć i wszytek aparat królewski”.

²¹ J. Długosz, *Roczniki, czyli kroniki*, ks. 10, s. 187.

²² Ibidem.

csanadzki – biskup. Przybyli oni wspólnie z Jadwigą²³. Na koronacji nie zabrakło również posłów Jagiełły²⁴.

Jadwiga Andegaweńska, w momencie przybycia do Polski, była jeszcze bardzo młoda, jednak: „zaczęła tak dojrzałe i tak poważnie rozumować, że cokolwiek mówiła i czyniła, zdawało się wypływać z powagi, która zwykła cechować sędziwy wiek”²⁵. Mimo to, z powodu zbyt młodego wieku, nadal pozostawała pod opieką panów małopolskich, sprawujących wówczas faktyczne rządy. Wśród nich byli głównie: Jan z Tarnowa, Spytko z Melsztyna, Dobiesław z Kurozwęk oraz Jan z Tęczyna²⁶.

18 stycznia 1385 r. przybyło do Krakowa poselstwo litewskie z propozycją dotyczącą zaślubin Jadwigi z wielkim księciem Litwy – Jagiełłą²⁷. W imieniu przybyłych delegatów książę Skirgiełło przedłożył Jadwidze zobowiązania, które poczyni Jagiełło, gdy tylko ją poślubi²⁸.

²³ Ibidem: „Prażaci zaś i panowie polscy [...], w niedzielę piętnastego października, kiedy w Polsce obchodzi się uroczystość św. Jadwigi, przeprowadzili jej namaszczenie i koronację na królową Polski koroną królewską w katedrze krakowskiej przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Bodzotę i biskupów krakowskiego Jana i poznańskiego Dobrogosta, w obecności wspomnianego kardynała – arcybiskupa Ostrzyhomia oraz wielkiego tłumu panów i rycerzy obydwu królestw, mianowicie polskiego i węgierskiego, nadawszy jej pełną władzę do sprawowania rządów nad Królestwem Polskim, zanim jej nie poszukają odpowiedniego małżonka”. W kronika Strykowskiego również zapisano: „Pomazana jest za Królową Polską przez Bodzotę arcybiskupa Gnesneńskiego, przy tychże poslech Węgierskich i przy inych biskupiech Polskich i Śląskich, której dano moc sprawować królestwo Polskie”. Por.: M. Strykowski, *Kronika polska, litewska*, t. 2, s. 72; Z. Wdowiszewski, op. cit., s. 64.

²⁴ M. Biskup, op. cit., s. 69.

²⁵ J. Długosz, *Roczniki, czyli kroniki*, ks. 10, s. 187 Niewątpliwie wyróżniały ją charakterystyczne cechy: „Nad urodą górowała szlachetność, nad piękną postacią wstydlivość, piękność przewyższały zalety ducha, sławę i bogactwo powściągliwość i skromność, a władzę łagodność. [...]. Była ponadto wykształcona i zaprawiona w dobrym postępowaniu, a zaszczytne miejsce zapewniało jej nie tyle znakomite pochodzenie, ile kobieca godność. Skromna z natury, odznaczała się również wrodzoną wstydlivością. Otrzymała też z niebiańskiego daru bardzo wielką i rzucającą się w oczy urodę, jakiej nigdy dotąd nie widziano. Cechowała ją też wstydlivość, jedyna chluba i ozdoba kobiet”.

²⁶ M. Biskup, op. cit., s. 69; M. Duczmal, op. cit., s. 307.

²⁷ J. Długosz, *Roczniki, czyli kroniki*, ks. 10, s. 188. Wysłannicy litewscy przybyli do Krakowa z licznymi darami: „Wielki książę litewski Jagiełło [...], wysła swoich braci, dwu książąt Skirgiełłę i Borysa oraz starostę wileńskiego Hanula do Krakowa, do królowej Jadwigi i prałatów oraz panów polskich, by prosili o rękę wspomnianej królowej dla niego. Ci wprowadzeni na radę, którą zaszczyliła swą obecnością królowa Jadwiga i wielka liczba doradców, złożyli w imieniu księcia Jagiełły wielkiej wagi i ceny upominki dla królowej Jadwigi”. Por. J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, t. 2, Wrocław 1999, s. 126.

²⁸ J. Długosz, *Roczniki, czyli kroniki*, ks. 10, s. 189: „Jeżeli zaś Wasza Wysokość raczy przyjąć wspomnianego pana naszego księcia litewskiego Jagiełłę za małżonka, to on obiecuje nie

Warto zaznaczyć, że wówczas nie padła jeszcze jednoznaczna odpowiedź ze strony panów małopolskich, dotycząca zaślubin wielkiego księcia Litwy Jagielly z Jadwigą. Postanowiono, że wyślą oni na Węgry swoich przedstawicieli, którym towarzyszyć będzie również część poselstwa litewskiego. Wspólnie złożą wizytę matce Jadwigi – Elżbiecie Bośniaczce, przebywającej wówczas w państwie węgierskim²⁹.

Jak się jednak okazało, na drodze do poślubienia Jadwigi księciu Jagielle stanęła poważna przeszkoda. Otóż niedługo po przyjeździe na świat królowy, jej ojciec Ludwik Węgierski podjął rozmowy z księciem austriackim – Leopoldem III, dotyczące małżeństwa jego najstarszego syna Wilhelma z Jadwigą. 15 czerwca 1378 r. w Haimburgu miały miejsce uroczyste zaślubiny bardzo młodej, bo mającej wówczas cztery lata, Jadwigi z ośmioletnim synem Leopolda III – Wilhelmem. Jadwiga otrzymała od ojca w posagu 200 000 florenów oraz marchię trewizańską. Następnie odbyły się publiczne pokładziny³⁰.

Zatem na podstawie ówczesnie obowiązującego prawa kanonicznego akt sporządzony w Haimburgu tworzył *sponsalia de futuro*³¹, co można przetłumaczyć jako: małżeństwo na przyszłość³². Jednak nie był to jeszcze sakrament małżeństwa. Musiał być spełniony warunek, który dotyczył konsumpcji małżeństwa Jadwigi z Wilhelmem w momencie ukończenia przez nich lat

tylko te korzyści, jakie się wiążą z przyjęciem władzy katolickiej, a których domagali się od niego inni królowie i książęta, ale ponadto wiele innych, cennych darów. Przynajmniej przed wszystkim, że on sam ze wszystkimi swoimi braćmi, książętami litewskimi, panami i możnymi oraz całym ludem litewskim i żmudzkiem przyjmie wiarę rzymskokatolicką, te, którą Ty i Twoje Królestwo Polskie praktykuje i wyznaje [...], proponuje, że wcieli wieczystą i nierozdzielalną unią i spójnią do Królestwa Polskiego wszystkie przynależne do niego prawem naturalnym ziemie Litwy i Żmudzi oraz niektóre zdobyte orężem ziemie ruskie. Obiecuje odzyskać i wcielić z powrotem do Królestwa Polskiego ziemie pomorską, chełmińską, [...]. Przynajmniej, że przywiezie do Królestwa Polskiego wszystkie skarby własne oraz odziedziczone po ojcu i dziadku [...]. Obiecuje wreszcie, że wypłaci dwieście tysięcy florenów ustalonej poręki przyszłego małżeństwa między królową Jadwigą a księciem Austrii Wilhelmem”. *Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich, książęcych*, oprac. I. Daniłowicz, nr 507, R. 1385, s. 254–255; M. Strykowski, *Kronika polska, litewska*, t. 2, s. 72.

²⁹ J. Długosz, *Roczniki, czyli kroniki*, ks. 10, s. 190: „Posłom, a mianowicie książętom Skirgielle i Borysowi oraz Hanuli kazano jechać na Węgry [...], udali się z nimi również trzej panowie polscy: podczaszy krakowski Włodko z Ogrodzieńca, kasztelan Zawichostu Mikołaj z Bogorii i dzierzawca Kazimierza Krystyn z Ostrowa”. *Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich, książęcych*, oprac. I. Daniłowicz, nr 507, R. 1385, s. 254–255. Por.: J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia*, s. 126.

³⁰ Z. Wdowiszewski, op. cit., s. 63–64.

³¹ Ibidem, s. 64.

³² J. Krzyżaniakowa, J. Ochmański, *Władysław II Jagiełło*, Wrocław 1990, s. 84.

sprawnych. W przypadku kobiet był to wiek 12 lat, natomiast mężczyźni musieli ukończyć lat 14³³. Dopiero wówczas oboje mogliby bez żadnych przeszkód zacząć wspólnie żyć³⁴.

Gdyby się jednak okazało, że wcześniej ustalone zobowiązania nie zostały dotrzymane, wówczas państwo Ludwika Węgierskiego musiałyby wypłacić Habsburgom 200 000 florenów³⁵.

Wizyta posłów w Budzie u królowej Elżbiety Bośniaczki pokazała, że zabiegi związane z poślubieniem Jadwigi przez Jagiełłę nie będą przebiegać łatwo i pomyślnie³⁶. Na Węgrzech, w wyniku skomplikowanej sytuacji politycznej, matka Jadwigi zobowiązała się do podpisania aktu 29 lipca 1385 r., zawierającego jej aprobatę w kwestii mariażu Jadwigi z Wilhelmem³⁷. Panowie mało-polscy nie byli jednak przychylni takiemu rozwiązaniu³⁸.

Ostatecznie posłowie uzyskali zgodę królowej na mariaż Jadwigi z księciem litewskim Jagiełłą³⁹. Elżbieta postawiła jednak Olgierdowiczowi określone

³³ Z. Wdowiszewski, op. cit., s. 64.

³⁴ J. Krzyżaniakowa, J. Ochmański, op. cit., s. 84

³⁵ J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia*, s. 126.

³⁶ J. Długosz, *Roczniki, czyli kroniki*, ks. 10, s. 190. Posłowie mieli na uwadze, że Królowa Elżbieta żywiła pewne obawy, co do małżeństwa swojej córki: „Z jednej strony troska o szeregienie się wiary katolickiej i inne proponowane korzyści podsuwały przyjęcie ofiarowanych warunków, a z drugiej stawała na przeszkodzie chęć dochowania wierności zawartemu przez króla węgierskiego Ludwika układowi z księciem austriackim Wilhelmem i obchodzone uroczyste zaślubiny córki króla Jadwigi”. Ponadto, przybyli delegaci zdawali sobie sprawę z nawiązanych, zaraz po urodzeniu Jadwigi, rozmów Ludwika Andegaweńskiego z Leopoldem III w kwestii mariażu młodej królowej z księciem austriackim Wilhelmem. „[Jadwiga] bowiem jeszcze za ojcowskiego żywota była poślubiona Gwillelmowi Rakuskiemu i z nim jeszcze w kolebce pokładana była, przeto jej był pierwszy oblubieniec na myśli”, M. Strykowski, *Kronika polska, litewska*, t. 2, s. 72. Por. Z. Wdowiszewski, op. cit., s. 63. Także, jak wynika z zapisek w Rocznikach Długosza, młoda królowa bardziej była zainteresowana kandydaturą Wilhelma niż Jagiełły: „Chcąc wypełnić polecenie ojca, ujęta nadto zaletami zacnego młodzieńca, gorąco pragnęła poślubić raczej tego, którego dobrze znała, niż nieznanego i nigdy niewidzianego barbarzyńcę, o którym z udzielanych jej przez pewnych ludzi fałszywych informacji nabrała przekonania, że jest nie tylko z obyczajów, ale i z urody, i sposobu zachowania nieokrzesanym dzikusiem”, J. Długosz, *Roczniki, czyli kroniki*, ks. 10, s. 197.

³⁷ Królowa Elżbieta, wobec zagrażającej opozycji na Węgrzech, zawiązała sojusz z Leopoldem III Habsburgiem. Zob.: M. Duczmal, op. cit., s. 308. Z. Wdowiszewski, op. cit., s. 64.

³⁸ J. Krzyżaniakowa, J. Ochmański, op. cit., s. 86.

³⁹ J. Długosz, *Roczniki, czyli kroniki*, ks. 10, s. 190: „Królowa węgierska Elżbieta odpowiedziała, że pozwala na wszystko, co przynosi korzyść wierze i Królestwu Polskiemu i przystanie na to, by jej córka królowa Jadwiga i prałaci oraz panowie królestwa czynili to, co uznaje za korzystne dla chrześcijaństwa i swego państwa”. M. Strykowski, *Kronika polska, litewska*, t. 2, s. 72: „Ja [Królowa Elżbieta] przestanę na wszystkim, co panowie Polszcy dobrego

warunki związane z ich przyszłym ślubem. Jeden z nich dotyczył spłaty 200 000 florenów, które Jagiełło zobowiązałby się wziąć na siebie, tym samym zwalniając państwo węgierskie od finansowych zobowiązań względem Habsburgów⁴⁰.

Kolejny zjazd odbył się w Krakowie. Tu panowie małopolscy mieli ostatecznie podjąć decyzję w sprawie aktu koronacji Jagiełły na króla Polski oraz jego ślubu z Jadwigą. Jak się okazało, książę Litwy nie był jedynym pretendentem do objęcia tronu polskiego. Na to stanowisko kandydatami byli także Władysław Opolski, Siemowit Mazowiecki, a nawet książę austriacki Wilhelm. Ostatecznie wybór padł na Jagiełłę⁴¹.

W niedługim czasie⁴², po przebytych naradach w Krakowie, za namową panów małopolskich do Jagiełły podążyło poselstwo. Wśród delegatów znaleźli się: Włodko z Charbinowic – cześnik krakowski, kasztelan zawichojski – Mikołaj Bogoria z Ossolina, Krystyn z Ostrowa – dzierżawca kazimierski⁴³. Ponadto na Litwę mieli przybyć posłowie węgierscy⁴⁴. Głównym celem wyprawy panów krakowskich było: „aby Jagiełła z obiecanyymi condicjami przyprowadzili za małżonka królowie Jadwidze”⁴⁵.

postanowią, ku pożytkowi rzeczy pospolitej”. *Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich, książęcych*, oprac. I. Daniłowicz, nr 507, R. 1385, s. 254–255.

⁴⁰ J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia*, s. 127.

⁴¹ J. Długosz, *Roczniki, czyli kroniki*, ks. 10, s. 191–192. Argumenty, przemawiające za wyborem Jagiełły na króla polskiego były następujące: „Ten bowiem [...], cieszył się wśród Litwinów sławą, a ze względu na rozliczną liczbę rodzonych braci, choć sam jako człowiek nieuczony i prosty bardziej nadający się do polowania niż rządzenia krajem, sprawował rządy na Litwie. Te zatem prawdy i względy skłoniły Polaków, że zażądali na króla dla siebie raczej jego, niż wielkodusznego Witolda, [...]. Przez wiele dni dysputowano i spierano się na temat powołania księcia litewskiego Jagiełły na króla polskiego. Niektórzy doradcy uważali bowiem za rzecz przykrą i bolesną wynoszenie do godności królewskiej obcego, barbarzyńskiego księcia z pominięciem własnych, katolickich książąt. [...] większa i rozsądniejsza część panów mając na względzie dobro religii chrześcijańskiej, [...] i zapewnienie spokoju Królestwu Polskiemu, [...] zdecydowała, że należy powołać Jagiełłę na króla, zbijając przeciwne zdania i niechęć królowej Jadwigi chęcią przyjęcia wiary chrześcijańskiej przez wielkie narody i ludy i twierdząc, że Królestwo Polskie uzyska największą zasługę i zapewni sobie po wsze czasy najwyższe uznanie i chwałę”. Por. J. Krzyżaniakowa, J. Ochmański, op. cit., s. 84–85.

⁴² Był to sierpień 1385 roku, zob. J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia*, s. 127.

⁴³ J. Długosz, *Roczniki, czyli kroniki*, ks. 10, s. 192. Roczniki Długosza wymieniają jeszcze innych delegatów, udających się z wizytą do Jagiełły: „Wyznaczono posłów, a mianowicie podczaszego krakowskiego Włodka z Ogrodzieńca, tenutariusza Kazimierza Krystyna z Ostrowa, Piotra Szafrana z Łużyc i Hinczkę dziedzica z Roszkowic, aby udali się na Litwę”.

⁴⁴ M. Duczmal, op. cit., s. 70; J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia*, s. 127.

⁴⁵ M. Strykowski, *Kronika polska, litewska*, t. 2, s. 73.

Jagiello uroczyście powitał delegatów polskich w swoim zamku ojcowskim w Krewie⁴⁶. Ustalono tam warunki dotyczące przyszłego mariażu księcia litewskiego z Jadwigą. 14 sierpnia 1385 r.⁴⁷ zawarto ważne porozumienie, na mocy którego Jagiello zobowiązał się wypełnić przyrzeczenia, które zostały złożone przez jego wysłanników poselskich w Krakowie oraz w Budzie⁴⁸.

Na podstawie przeprowadzonej analizy dokumentu krewskiego można przyjąć, że książę Jagiello, jego bracia, szlachta, a także naród litewski zobowiązali się ochrzcić w obrządku łacińskim oraz przyjąć wiarę katolicką⁴⁹. Ponadto książę litewski był skłonny podarować wszystkie swoje najcenniejsze skarby w zamian za uzyskanie zgody królowej Elżbiety na oddanie mu ręki swej córki⁵⁰. Miał także wypłacić rekompensatę w wysokości 200 000 florenów księciu austriackiemu Wilhelmowi za niedotrzymanie umowy dotyczącej

⁴⁶ J. Krzyżaniakowa, J. Ochmański, op. cit., s. 86.

⁴⁷ M. Wiszniewski, op. cit., s. 92. W *Aktach unii Polski z Litwą*, s. 2, zapisano: „Datum In Krew feria secunda in vigilia Assumptionis beatae Mariae virginis gloriosae, anno Domini MCCCLXXX Quito, [w Krewie w poniedziałek w wigilię Wniebowstąpienia Najświętszej Marii Panny, w roku Pańskim 1385] interdum dominus Jagalo magnus dux cum omnibus fratribus suis nondum baptisatis, proximis, nobilibus, terrigenis maioribus et mini mis, in suis terris existentibus, fidei catholicam sanctae ecclesiae Romanae nititur, cupit et desiderat amplectari. [...] idem Jagalo dux magnus promittit, universos thesauros suos ad recuperationem defectuum regnorum utrorumque, tam Poloniae, quam etiam Litvaniae, ponere et exhibere, et hoc, nisi eadem domina Hungariae filiam suam Hedvigim reginam Poloniae pranarratam sibi matrimonialiter capulabit. Etiam idem Jagulo dux magnus promittit pactum pecuniae, ratione vadii inter ipsam dominam reginam Hungariae ex una et ducem Austriae parte ex altera constitutum, videlicet ducenta milia florenorum dare et exsolvere effective. Item idem dux Jagalo magnus promittit et spondit, universas occupationes et defectus regni Poloniae, per quorumvis manus distractas et occupatas, propriis laboribus ex expensis reintegrare. Item idem Jagal dux magnus promittit cunctos christifideles et praecipue homines utriusque sexus, de terra Poloniae receptos et more exercituantium transductos, pristinae reddere libertati, ita, quod quisquis eorum vel earum transibit, quo suae licebit voluntati. Demum etiam Jagalo dux saepedictus promittit terras suas Litvaniae et Rusiae coronae regni Poloniae perpetuo applicare”. *Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, książęcych*, oprac. I. Daniłowicz, nr 507, R. 1385, s. 254–255.

⁴⁸ Z. Wdowiszewski, op. cit., s. 58.

⁴⁹ M. Wiszniewski, op. cit., s. 92–94; *Akta unii Polski z Litwą*, s. 2; *Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, książęcych*, oprac. I. Daniłowicz, nr 507, R. 1385, s. 254–255. Por. J. Nikodem, *Akt krewski*, s. 122; Ks. M. T. Zahajkiewicz, *Chrzest Litwy Wprowadzenie. Problem chrztu Litwy w historiografii*, w: *Chrzest Litwy. Geneza przebieg konsekwencje*, red. idem, Lublin 1990, s. 37.

⁵⁰ M. Wiszniewski, op. cit., s. 92–94; *Akta unii Polski z Litwą*, s. 2; *Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, książęcych*, oprac. I. Daniłowicz, nr 507, R. 1385, s. 254–255. Por.: J. Nikodem, *Akt krewski*, s. 122.

mariażu tegoż księcia – syna Leopolda III z córką Ludwika – Jadwigą⁵¹. Jagiełło przyrzekł również, że dokona zjednoczenia ziem, które zostały utracone i odłączone od Korony Królestwa Polskiego⁵². Książę litewski zobowiązał się także, że do państwa polskiego powrócą wszyscy jeńcy, którzy niegdyś zostali stąd uprowadzeni w wyniku toczących się działań wojennych⁵³.

Najbardziej interesujące są jednak słowa księcia Jagiełły dotyczące przyłączenia ziem WKL oraz terenów ruskich, znajdujących się w jego obrębie, do Korony Królestwa Polskiego⁵⁴. Warto nieco więcej poświęcić zainteresowania jakże ważnemu słowu, jakim było owo „applicare”, użytemu w dokumencie krewskim przez księcia Jagiełłę⁵⁵.

Termin „applicare” był różnie tłumaczony: „złączyć”, „włączyć” lub „przyłączyć” oraz nie posiadał w średniowieczu dokładnie określonej normy prawnej. Pojęcie to rozumiano w dwojaki sposób: jako inkorporację, czyli wcielenie ziem w obręb państwa inkorporującego, jednocześnie stających się jego składową częścią, bądź oddanie w lenno ziem obcych. Stosunek lenny był tu rozumiany jako zależność państwa inkorporowanego względem inkorporującego oraz utraty przez to pierwsze własnej suwerenności⁵⁶.

Poglądy historyków na temat znaczenia samego „applicare” są podzielone. Nie sposób mówić o okolicznościach zawarcia owej umowy z lat 1385-1386 między panami małopolskimi a Jagiełłą w kwestii jego mariażu z Jadwigą bez sprecyzowania tego terminu. Interpretacja przynależności Wielkiego Księstwa Litewskiego do Korony była ważnym czynnikiem dla obu państw⁵⁷.

⁵¹ M. Wiszniewski, op. cit., s. 92–94; *Akta unii Polski z Litwą*, s. 2; *Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich, książęcych*, oprac. I. Daniłowicz, nr 507, R.1385, s. 254–255. Por.: J. Nikodem, *Akt krewski*, s.122; J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław 1990, s. 71.

⁵² M. Wiszniewski, op. cit., s. 92–94; *Akta unii Polski z Litwą*, s. 2; *Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich, książęcych*, oprac. I. Daniłowicz, nr 507, R. 1385, s. 254–255. Por.: Ks. M. T. Zahajkiewicz, op. cit., s. 37.

⁵³ M. Wiszniewski, op. cit., s. 92–94; *Akta unii Polski z Litwą*, s. 2; *Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich, książęcych*, oprac. I. Daniłowicz, nr 507, R. 1385, s. 254–255. Por.: J. Ochmański, op. cit., s. 71.

⁵⁴ M. Wiszniewski, op. cit., s. 92–94; H. Wisner, op. cit., s. 20.

⁵⁵ M. Wiszniewski, op. cit., s. 92–94; *Akta unii Polski z Litwą*, s. 2. *Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich, książęcych*, oprac. I. Daniłowicz, nr 507, R. 1385, s. 254–255.

⁵⁶ J. Bardach, *Krewa i Lublin. Z problemów unii*, s. 589–597.

⁵⁷ Według Błaszczyka akt wystawiony w Krewie dotyczył inkorporacji, czyli inaczej wcielenia Wielkiego Księstwa Litewskiego do Królestwa Polskiego. Dokładniej rzecz ujmując, Błaszczyk sądzi, iż miała to być obietnica inkorporacji dana ze strony Litwinów. Ponadto zaznacza on, że owa inkorporacja miała stanowić tylko krótkotrwały epizod w latach 1386–1392 w dziejach dotyczących stosunków litewsko-polskich. Co istotniejsze Wielkie Księstwo Litewskie nie przestało przecież istnieć w 1386 r. Zob. G. Błaszczyk, *Dzieje*

Istotna kwestia, wymagająca zwrócenia uwagi, dotyczy także strony polskiej. Niemożliwe bowiem wydaje się być twierdzenie, iż to panowie polscy dyktowali wstępne warunki podczas rozmów toczonych z Litwinami. Ponadto mało wiarygodna jest myśl, że Polacy nie wyobrażali sobie związku obu

stosunków polsko-litewskich. Od Krewa do Lublina, t. 2, Poznań 2007, s. 15. Por. J. Nikodem, Witold. *Wielki książę litewski*, s. 97 nn., idem, Akt krewski, s. 116, J. Bardach, *Krewa i Lublin. Z problemów unii*, s. 589–597. Kutrzeba uważa, że Wielkie Księstwo Litewskie zostało inkorporowane do Korony Królestwa Polskiego, jednocześnie stając się jego częścią składową. Podkreśla jednak zachowanie statusu odrębności państwa litewskiego. Zob.: S. Kutrzeba, *Unia Polski z Litwą*, w: *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Kraków 1914, s. 479–481. Można również odwołać się do sugestii Adamusa, który próbuje wskazać, jaka zachodzi różnica między inkorporacją ściślejszą, a inkorporacją pośrednią, polegającą na oddaniu się w lenno państwu inkorporującemu. Mimo, że państwo inkorporowane nadal posiadało odrębność polityczną, stawało się podległe inkorporującemu i traciło swą suwerenność. Ta druga inkorporacja, opisana przez Adamusa była bardziej znana w czasach średniowiecznych. Pojęcie inkorporacji ściślejszej wyjaśnił natomiast, jako władzę bezpośrednią państwa, które wcielało w swój obręb inne terytorium. Zob.: J. Adamus; *O tytule panującego i państwa litewskiego parę spostrzeżeń*, *Kwartalnik Historyczny*, 1929, 44, s. 313–332. Historyk Henryk Łowmiański bronił tezy dotyczącej inkorporacji, rozumianej na zasadzie stosunku lennego. Uważał, iż na podstawie aktu sporządzonego w Krewie, nastąpiło połączenie dwóch państw, mianowicie Wielkiego Księstwa Litewskiego z Koroną Królestwa Polskiego na zasadzie lenna ofiarowanego, czyli *feudum oblatum*. Zob. H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, wyd. 2, Poznań 2006, s. 19–33; Idem, *Wcielenie Litwy do Polski w 1386 roku*, „Lituano-Slawica-Posnaniensia”, t. 2, 1987, s. 37–123. Warto także przytoczyć opinię innego historyka, mianowicie Paszkiewicza. Jednak jak sądzi Nikodem, nie wydaje się ona być przekonującą. Paszkiewicz uważa bowiem, że to Jagiełło wydawał się być najbardziej zainteresowaną osobą w zrealizowaniu założeń aktu krewskiego. Historyk stwierdza, iż to książę litewski był inicjatorem pomysłu inkorporacji. Ponadto wobec zagrażającemu wówczas państwu litewskiemu niebezpieczeństwu ze strony państwa moskiewskiego oraz Krzyżaków, sojusz z Koroną Królestwa Polskiego mógł wydawać się korzystny dla księcia Jagiełły. Zob. H. Paszkiewicz, *O genezie i wartości Krewa*, Warszawa 1938, s. 252, idem, *W sprawie inkorporacji Litwy do Polski w 80-tych latach XIV w. Z powodu pracy prof. dr H. Łowmiańskiego. Wcielenie Litwy do Polski w 1386 roku*, Warszawa 1938, s. 18–19. Maria Koczerska sądzi natomiast, że w piętnastowiecznej Polsce przedstawiciele należący do elity intelektualno-politycznej, uważali, że akt krewski sporządzono w sposób nieprecyzyjny i uwłaczający ich narodowej godności. Nieprecyzyjność dokumentu krewskiego wyrażała się w wieloznacznie rozumianym słowie „applicare”. Opinia Koczerskiej, sugerującej, iż dokument krewski był w pewien sposób uwłaczający narodowej godności ów elity intelektualno-politycznej, odnosiła się do twierdzenia, iż losy Korony Królestwa Polskiego oraz Jadwigi – królowej Polski były w zasadzie zależne od Elżbiety Bośniaczki – królowej Węgier, obcej w istocie Polakom. Od razu jednak trzeba zaznaczyć, że zgoda matki Jadwigi stanowiła tylko formalność, która wynikała z rodzinnego prawa. Zob.: M. Koczerska, *Autentyczność dokumentu unii krewskiej z 1385 roku*, „Kwartalnik Historyczny”, 1992, 99, nr 1, s. 59–78. Próba odpowiedzi na pytanie, w jakim kontekście panowie małopolscy widzieli owo „applicare” Wielkiego Księstwa Litewskiego i Królestwa Polskiego, w dalszej części artykułu.

państw, w którym WKL nie zostałyby wchłonięte przez Koronę Królestwa Polskiego⁵⁸.

Nie można również zarzucać polskim dostojnikom, iż w połączeniu Polski z Litwą widzieli tylko korzyści dla siebie. Należy wyjaśnić, że gdyby tak było, panowie polscy nie zabiegaliby o zamążpójście Jadwigi. Dostojnicy polscy doskonale zdawali sobie sprawę, że rządy córki Elżbiety Bośniaczki i Ludwika Węgierskiego wpłyną pozytywnie na sytuację polityczną Korony. Nie należy też zapominać, że Jadwiga była w Polsce obcą osobą i z pewnością tak się tu czuła⁵⁹.

Panom polskim zależało na związku z Litwą w celu wzmocnienia państwa polskiego. Wiadomym jest, że Polska nie miała silnej pozycji na arenie międzynarodowej. Obawiano się również, że postawione warunki mogą zostać źle odebrane przez drugą stronę. Ponadto Królestwo Polskie było osłabione po odejściu od sojuszu z państwem węgierskim. W dodatku zagrożeniem dla państwa polskiego był również zakon krzyżacki. Zatem Polska szukała partnera, który dawałby szansę na poprawę stosunków geopolitycznych. Panowie polscy w ogóle nie myśleli tu o, wcześniej już wspomnianej, możliwości inkorporacji WKL do Korony Królestwa Polskiego⁶⁰.

Termin „applicare” najprawdopodobniej nie był rozumiany w akcie krewskim, jako „przyłączyć”, wyrażał natomiast bardziej delikatniejszy cel: „związać” WKL z Koroną Królestwa Polskiego. „Związać”, gdyż, jak było wiadomo, książę Jagiełło po koronacji na króla polskiego, co istotnie miało nastąpić po mariażu z Jadwigą, miał włączyć dwa państwa – Litwę i Koronę⁶¹.

Wszystkie te założenia, zawarte w akcie krewskim, wyraźnie wskazywały, iż była to umowa przedślubna, wiążąca się wyłącznie z kwestią mariażu Jagiełły z Jadwigą⁶². Postanowienia zawarte w akcie krewskim w żaden sposób nie sygnalizowały inkorporacji WKL do Korony. Tego typu dokumentu nigdy również nie wystawił Jagiełło. Wspólna dla Litwy i Polski była tylko i wyłącznie osoba panująca. Należy również zaznaczyć, że Jadwiga – wówczas już król Polski, miała dzielić posiadaną władzę wspólnie z Jagiełłą. Faktyczne rządy sprawował jednak Olgerdowicz. Osiągnięcie przez Jagiełłę korony i polskiego

⁵⁸ J. Nikodem, *Akt krewski*, s. 118–119.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 119.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 119–120.

⁶¹ Idem, *Witold. Wielki książę litewski*, s. 97 nn., idem, *Akt krewski*, s. 120.

⁶² Idem, *Akt krewski*, s. 122–123.

tronu niewątpliwie wpłynęło na jego pozycję w stosunkach dyplomatyczno-politycznych na arenie międzynarodowej⁶³.

Dokument krewski można określić jako pewnego rodzaju ofertę księcia Jagiełły, którą wstępnie zaakceptowali przedstawiciele strony polskiej i węgierskiej. Co ważniejsze, dopiero kolejna umowa, sporządzona w Wołkowysku⁶⁴, stanowiła zgodę oraz akceptację tej propozycji. Tutaj posłowie polscy 11 stycznia 1386 r. dokonali tak zwanego aktu preelekcji⁶⁵.

Dokument rozszerzał oraz potwierdzał to, co zostało zawarte w akcie krewskim. Mianowicie uściślał kwestię dotyczącą zgody Jagiełły na objęcie tronu polskiego oraz potwierdzał, że Olgierdowicz zostanie królem i otrzyma koronę polską, gdy poślubi króla polskiego – Jadwigę Andegaweńską. Podsumowując, umowa wołkowyska była odpowiedzią ze strony panów polskich na akt wystawiony przez księcia Jagiełłę w Krewie⁶⁶.

Przedstawicielami reprezentującymi stronę polską były te same osoby, które miały swój udział również podczas sporządzania aktu krewskiego. Delegaci

⁶³ Idem, *Witold. Wielki książę litewski*, s. 97–99, idem, *Akt krewski*, s. 123–125.

⁶⁴ *Akta unii Polski z Litwą*, s. 3; M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, wyd. 2, t. 4, Warszawa 1886, s. 563: „Wołkowysk nad Wołkowyją, drewniane miasto, ale od dawna w historii krajowej znajome. [...] W Wołkowysku to, powtórne poselstwo polskie mając na czele swoim Włodka Satę lubelskiego, wyprawione dla dokończenia układów o tron polski z Jagiełłą, zastało go r. 1386, i tam na zamku w piętek między oktawą Trzech Króli, zawarło z nim umowę, mocą której uznany został za opiekuna królestwa pols., z przeznaczeniem następnie na króla i męża Jadwigi”.

⁶⁵ *Akta unii Polski z Litwą*, s. 3–4: „Nos Wlodko capitaneus Lublinensis, Petrus Ssafranecz subdapifer Cracoviensis, Nicolaus castellanus Zavichostiensis et Cristinus tutor Kazimiriensis, notum facimus universis praesentium notitiam inspecturis, quo feria quinta infra octavas Epiphaniae Domini, anno eiusdem Domini M⁰CCC⁰LXXX⁰ sexto, ad invictissimum principem Jagalonem[...], cum ipso domino Jagalone magno duce praenarrato conditionaliter difinivimus et taliter pactavimus ita, quod ipsum pro domino Ac rege regni eiusdem, vide licet Poloniae, domino nostro praelegimus et assumpsimus, sibi quoque inclitissimam Hedwigem et praeclaram reginam Poloniae naturalem In coniugem legitimam conditione matrimoniali dedimus, condonamus, conferimus et contulimus copulandam. Quamquidem nos tram ordinationem et definitionem nos tram et contractum, ut praefertur, iuxta ritum legationum nostrarum, ab omnibus regnicolis regni praenarrati promittimus et spondemus rata, grata et inviolabiliter fore conservanda. Etiam cum eodem domino Jagalone summon duce praemisso, vigore et nomine praedictorum regnicolarum conventionem composuimus, conductavimus et decrevimus in Lublin in die Purificationis Mariae proxime affutura fore generalem, ad quam idem dominus Jagalo dux saepedictus cum fratribus et terrigenis suis, cuiuscumque existant conditionis, tute et secure venire debebit, interim et ambasiatores seu nuntios suos immediate tempore per universes confines regni Poloniae cum omni securitate mittere sua negotia libere ordinandos”.

⁶⁶ J. Nikodem, *Akt krewski*, s. 125.

oświadczyli, że na generalnym zjeździe, który miał odbyć się 2 lutego 1386 r. w Lublinie, odbędzie się elekcja księcia Jagiełły oraz jego wybór na króla Polski⁶⁷. Ponadto panowie polscy gwarantowali Olgierdowiczowi zgodę na jego mariaż z Jadwigą⁶⁸. Ślubowali oni również, że postanowienia zawarte w Wołkowysku zostaną zaakceptowane przez mieszkańców Korony Królestwa Polskiego. Warte powtórzenia jest również, że dopiero umowa wołkowyska zawierała gwarancję przekazania Jagielle korony polskiej po ślubie z córką Ludwika. Kwestia ta nie była jeszcze uwzględniona podczas aktu wystawionego w 1385 r. w Krewie⁶⁹.

Mariaż Jagiełły z Jadwigą oznaczał dla Polski, jak się okazało, początek nowej dynastii. Niewątpliwie na tle dynastycznym Jagiełło wyróżniał się spośród swoich przodków. Polski tron i korona wzmocniły jego pozycję i autorytet. W znaczący sposób została ugruntowana nie tylko jego praktyczna władza na Litwie. Państwo litewskie także zyskało na sile dzięki związkowi z Koroną. Silniejsza pozycja Jagiełły, jako hospodara litewskiego, czyniła z niego znakomitego wodza, doświadczonego w stosunkach dyplomatyczno-politycznych na arenie międzynarodowej. Warto na koniec tylko wspomnieć, że w procesie kształtowania monarchii polsko-litewskiej, pretendującej do roli silnego partnera pośród państw Europy Środkowo-Wschodniej, ogromne znaczenie miała także dobrana kadra dyplomatów. Ci ludzie z najbliższego otoczenia Jagiełły umożliwiali władcy osiągnięcie założonych celów politycznych w dobie starań o koronę polską, jak i w następnie podejmowanych działaniach na arenie międzynarodowej. Jagiełło w sposób nienaganny potrafił sobie takie grono zjednać. Pośród najczęściej wymienianych delegatów, biorących udział w pertraktacjach polsko-litewskich, jak i ekspediowanych do innych krajów, znajdowali się możnowładcy małopolscy a także wysocy urzędnicy ziemscy z Wielkopolski.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ J. Tęgowski, *Wprowadzenie w życie postanowień aktu krewskiego w latach 1385–1399*, w: *Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*, t. 9, cz. 1, red. J. Matuszewski, Łódź 2006, s. 80.

⁶⁹ Ibidem.

**THE CIRCUMSTANCES OF CONCLUDING CONTRACTS IN
KREWNO AND WOLKOWYSK BETWEEN THE GENTRY OF LESSER
POLAND AND JAGIELLO, CONCERNING THE CONDITIONS OF HIS
MARRIAGE TO JADWIGA ANDEGAWENSKA (1358–1386)**

The marriage of Jagiello to Jadwiga started a new dynasty in Poland. In his dynasty Jagiello was different from his ancestors. The Polish throne and crown strengthened his position and authority, as well as his power in Lithuania. Lithuania also gained some benefits from the connection with the Crown. Jagiello's stronger position as a Lithuanian host made him a greater leader, experienced in diplomatic and political relations on an international scale. It is worth mentioning that in the process of creating the Polish-Lithuanian monarchy, which had an ambition to become a strong partner among all the countries of middle and east Europe, there was a group of carefully chosen diplomats. The people surrounding Jagiello enabled him to achieve his aims when he wanted to get the Polish crown, as well as in the actions undertaken afterwards. Jagiello was very skilful at choosing people surrounding him. His delegates, who took part in Polish-Lithuanian talks and travels to other countries, included the gentry of Lesser Poland as well as high officials of Greater Poland.

ДЕРЖАВА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: ПРОБЛЕМА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ В СУЧАСНІЙ ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Часи Богдана Хмельницького завжди викликали жвавий інтерес серед польських істориків. Воно й не дивно, якщо взяти до уваги той величезний вплив, який мав на минуле Речі Посполитої та й усієї Східної Європи соціальний вибух в Україні середини XVII ст. Одним із найпомітніших наслідків подій стала поява на певній частині української території окремого державного утворення – Гетьманщини з правителем-гетьманом на чолі, що поновлювало втрачену раніше політичну самоорганізацію українського світу й водночас руйнувало територіальну цілісність Речі Посполитої.

Відтак питання типології Гетьманщини було приречене стати об'єктом баталій, особливо ступінь державності, самостійності, проблема міжнародного визнання. Не стала винятком і сучасна історіографічна ситуація. З кінця 1980-х рр. тематика генези та типологічної сутності Гетьманщини бурхливо вивчається в Україні, значне зацікавлення викликає в Росії, набула нового дихання в Польщі. Зокрема, польські історики генерували представницьку низку монографічних досліджень, статей, археографічних публікацій, суттєво збагативши процес історіографічного освоєння зазначеної тематики. Яке ж місце належить доробку сучасних польських вчених? Наскільки він посприяв поглибленню знань про природу Гетьманщини та скоригував традиційні уявлення? Як співвідноситься сучасні концепції з попередньою польською історіографічною традицією та новітніми дослідженнями українських, російських та інших вчених?

Починаючи розмову, варто підкреслити, що давно залишилися в минулому спроби польських істориків притлумити чи взагалі ігнорувати державний характер української самоорганізації, втіленої в Гетьманщині. На початку XX ст. Л. Кубаля у властивому для нього стилі підвів жирну риску під XIX-вічними пошуками підстав „позбавити” Гетьманщину ознак державного організму: „UrządNIK Rzeczypospolitej,

który ma 40000 wojska z neograniczoną władzą i któremu bez wojny z ościen-
ną potencją odebrać buławę nie można, nie może się nazywać podda-
nym”¹. У 1930-ті рр. О. Гурка виставив черговий історіографічний маяк,
визнавши, що серцевиною політичних концепцій Б. Хмельницького була
ідея побудова самостійної Козацької держави². Про появу Козацької
держави, боротьбу козаків за незалежнення підвладної гетьманові
частини України від Речі Посполитої та про шанси Чигирини зберегти
самостійність писав наприкінці 1960-1980-ті рр. З. Вуйцик³. Тоді
ж дискурс у такому форматі увійшов до синтетичних історій Польщі
авторства А. Чубінського, Я. Тазбіра, Є. Топольського та К. Піварського.⁴
Погляд на українсько-польські стосунки середини XVII ст. крізь призму
одержавлення Гетьманщини став настільки стійким, що в одному
з випадків текст кінця 1970-х р. без змін перейшов у видання 1992 і навіть
2004 р.⁵

На такому тлі сучасна польська історіографія не могла не
розвиватися в руслі попередніх напрацювань. Тим більше, що до цього
підштовхували й новітні дослідження істориків з України, Росії, США
та Канади, а також поява в Польщі у середині 1980-х рр. монографії, яка
розглядала самосвідомість руської шляхти та українського козацтва
в першій половині XVII ст. й стимулювала перегляд стереотипів
у ділянці оцінки причин, спрямованості та ідеології соціального вибуху
в Україні під проводом Б. Хмельницького. Мова про відоме дослідження
Т. Хинчевської-Хеннель⁶, яке хоча й було сприйняте неоднозначно
в польському науковому середовищі⁷, однак поставило питання, які

¹ L. Kubala, *Szkice Historyczne*, Lwów 1901, s. 160.

² O. Górka, „Ogniem i mieczem” a rzeczywistość historyczna, Warszawa 1986, s. 124.

³ Z. Wójcik, *Dzikie pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1968, s. 233.

⁴ Див. хоча б: А. Czubiński, J. Topolski, *Historia Polski*, Wrocław 1988, s. 186–187; *Historia Polski*, t. 1, cz. 2, red. T. Manteuff, Warszawa 1958, s. 680–681; *Zarys historii Polski*, red. J. Tazbir, Warszawa 1979, s. 263.

⁵ Порівн.: *Zarys historii Polski*, red. J. Tazbir, Warszawa 1979, s. 261–263; H. Samsonowicz, J. Tazbir, T. Nałęcz, *Polska. Losy państwa i narodu*, Warszawa 1992, s. 194–195; H. Samsonowicz, A. Wyczański, J. Tazbir, J. Staszewski, T. Kizwalter, T. Nałęcz, A. Paszkowski, A. Chwalba, *Polska na przestrzeni wieków*, Warszawa 2006, s. 254–256.

⁶ T. Chynczewska-Hennel, *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.*, Warszawa 1985.

⁷ Рецензія, яка вийшла на книгу, була надміру критичною й за своїм духом вийшла за суто наукову площину. Див.: S. Gawlas, H. Grala, *Nie masz Rusi w Rusi*, *Przegląd Historyczny*, t. 77, 1986, z. 2, 331–351. Див. також відповідь дослідниці та реакцію на цю

вже не можна було обійти. Дослідниця аргументовано показала, що в середовищі руської шляхти як традиційної української еліти існувала власна тотожність „народу руського», формуючи підвалини відчуття окремішності й самодостатності в „шляхетському народі” Речі Посполитої. А відтак національно-релігійне питання стояло в Україні на порядку денному, підсичене початком процесу колонізації еліти, Брестською церковною унією 1596 р., релігійною конфронтацією між православними та уніатами, контрреформаційною політикою Зигмунта III. Більше того, з 1620-х рр. у вир цих змагань була втягнута й Військо Запорозьке, що мало першорядне значення для подій середини XVII ст. Подальші студії в різні роки істориків як з Польщі, так і з інших країн над релігійною ситуацією, що складалася в Україні в кінці XVI – першій половині XVII ст., над самосвідомістю руської шляхти та козацтва тільки поглиблювали уявлення про неминучість потужного впливу на політичні концепції Б. Хмельницького різних політичних ідей та ідеологічних конструктів, притаманних шляхетському середовищу⁸.

Цілком закономірно, що серед сучасних польських дослідників, які висловлювалися з приводу причин соціального вибуху в Україні в середині XVII ст., а також щодо тактичних і стратегічних намірів повстанців, міцнішала думка про наявність крім суто релігійного, ще й властиво національного компоненту. При цьому наріжною тенденцією стало заперечення концепції „золотого спокою”. Передвоєнне десятиліття трактується як доба, яка вистеляла дорогу до часів Б. Хмельницького, як „діжка з порохом”, готова будь-коли вибухнути⁹.

відповідь рецензентів Т. Chynczewska-Hennel, *Rus zostawić w Rusi*, *Przegląd Historyczny*, t. 78, z. 3, s. 533–550; S. Gawlas, H. Grala, *I na Rusi robić musi*, *ibidem*, s. 551–556.

⁸ Див. насамперед: Н. Яковенко, Українська шляхта. З кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна, Київ 1993; F. Sysyn, *Between Poland and the Ukraine. The Dilema of Adam Kysil 1600–1653*, Cambridge Mass 1985; П. Сас, Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.), Київ 1998. Див. також пізніші якісні дослідження, які мали значний вплив: М. Drozdowski, *Religia i Kozaczyzna zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 2008; Т. Кемпа, *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2007; S. Plokh, *The Cossack and Religion in Early Modern Ukraine*, Oxford 2001.

⁹ Див. хоча б: А. Biedrzycka, *Złoty pokój: Kozacy Zaporoscy w służbie Rzeczypospolitej 1639–1647*, *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne*, 2000, t. 1238, z. 127, s. 37–38; Н. Litwin, *Od unii lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej. Rzeczypospolita a Ukraina. Szkice wydarzeń politycznych*, w: *Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie*, red. Т. Chynczewska-Hennel i N. Jakowenko, Lublin 2000, s. 94; W. A. Serczyk,

Уже в 1988 р. видатний польський дослідник З. Вуйцик, який ще в 1968 р. писав про те, що „chłopy i Kozacy walczyli od roku 1648 o wolność... przeciwko nam”¹⁰, у своїй концептуальній статті про становище України в Речі Посполитій до середини XVII ст. зазначав, що приєднання українських земель до Корони, крім позитивів, спровокувало появу „konfliktów społecznych, religijnych, narodowych”. У підсумку ж, говорячи про причини буремних подій після так званого „золотого спокою”, дуже промовисто зауважує, що „społeczeństwo ruskie tamtych czasów traci w znacznym stopniu swa kierowniczą warstwę”, через що змагання за осягнення релігійних, суспільних та національних цілей вела не шляхта, а козаччина”¹¹.

З тих пір ідея про наявність національного чинника, який не тільки викликав бурю в середині XVII ст., а й спричинив появу в Україні нової держави міцно увійшла в тканину польської історіографії. Т. Хинчевська-Хеннель та М. Дроздовський, констатуючи перетворення козаків у першій половині XVII ст. в „obrońców etnicznej odrębności Rusinów», пишуть про те, що в середині цього століття повстанцями рухали чинники „o charakterze społecznym, narodowościowym i religijnym”¹². Г. Літвін, концептуалізуючи українсько-польські стосунки від часів Люблінської унії, доходить висновку, що вибух середини XVII ст. виник „na skutek tego, że korporacyjny ruch kozacki stanowił iskrę na prochu powstania ludowego, zaś podnosząc hasła walki wyznaniowej przybrał charakter wojny narodowej”¹³.

Автор цілісної монографії про Б. Хмельницького Я. Качмарчик одночасно з З. Вуйциком визнавав, що війна точилася за здобуття незалежності. Ця ідея була центральною в політичній програмі Б. Хмельницького¹⁴. Позицію Я. Качмарчика підтримав Є. Топольський,

Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku, Kraków 2008, s. 345; H. Samsonowicz, A. Wyczański, J. Tazbir, J. Staszewski, T. Kizwalter, T. Nałęcz, A. Paszkowski, A. Chwalba, op. cit., s. 250; J. Topolski, *Polska w czasach nowożytnych. Od środkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości (1501–1795)*, Poznań 1994, s. 473.

¹⁰ Z. Wójcik, *Dzikie pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1968, s. 233.

¹¹ Idem, *Ukraina w ramach Rzeczypospolitej do połowy XVII w. (prawo, programy, praktyka polityczna)*, Acta Universitatis Wratislaviensis, Historia 6 t. 66, Wrocław 1998, s. 63.

¹² M. Drozdowski, T. Chynczewska-Hennel, *Kozaczyzna w Rzeczypospolitej XVI–XVII wieku. Jeszcze jeden stan społeczeństwa staropolskiego*, w: *Społeczeństwo staropolskie*, Seria Nowa, t. 1, red. A. Karpiński, Warszawa 2008, s. 197, 212.

¹³ H. Litwin, op. cit., s. 94.

¹⁴ J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki*, Wrocław 1988, s. 48.

який зазначав, що в середині XVII ст. козаки „zaczeli wyrazac ideję stworzenia niezależnego państwa”¹⁵. А Серчик у новій своїй праці, покликаючись на лист коронного гетьмана Миколая Потоцького від травня 1648 р. зауважує, що козакам йшлося „o zerwanie zależności od Rzeczypospolitej, o „absolutnie”, czyli wyłączne panowanie na Ukrainie oraz o samodzielne utrzymywanie stosunków z innymi państwami”¹⁶.

Водночас не зникла й традиція заперечувати факт появи держави. Правда, набула вона пом’якшеного вигляду. Автор „Великої історії Польщі” Ф. Лесняк, хоча й цитує знамениту фразу Б. Хмельницького, сказану королівським комісарам у лютому 1649 р. в Переяславі про намір визволення цілої Русі з „лядської неволі” та визнає, що гетьман хотів старити Українську державу, але пише про те, що навіть в часи Зборівської битви 1649 р. ще не мав своєї держави, а станом на 1654 р. навіть вважав, що взагалі завчасно закінчувати її утворення з огляду на „za wczesnie jeszcze na utworzenie państwa ukraińskiego wobec ciągłego zagrożenia ze strony Rzeczypospolitej i osamotnienia politycznego po odstąpieniu od sojuszu Tatarów krymskich”. На думку дослідника на рівні ідеї гетьман під Зборовом „Kozaczyznę traktował wtedy już nie jako cześć Rzeczypospolitej lecz kształtującą się samodzielnie byt przedpaństwowy”¹⁷.

Хіба поодиноким випадком відвертого заперечення зв’язку між політичною програмою козацької старшини в середині XVII ст. і попереднім курсом руської шляхти на оборону „прав і свобод народу руського” є контрверсійна й загалом невдала монографія познанського історика М. Франца, яка вже дістала критичний відгук у Польщі¹⁸. Дослідник спекулятивно підійшов до проблеми визначення „прописки” козацтва в східноєвропейському соціумі. Слушно проводячи різницю між сучасним поняттям „українці” та ранньомодерною спільною, М. Франц потім змішує політичне поняття „українець” з етнічним та штучно розводить козаків і тогочасних українців по різні сторони. У такий спосіб козацтво виявляється позбавленим будь-якої можливості мати українську ідентичність, а яку мало дослідник не зазначає. Відтак,

¹⁵ J. Topolski, op. cit., s. 206.

¹⁶ W. A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*, Kraków 2009, s. 45.

¹⁷ F. Leśniak, *Wielka historia Polski 1586–1696*, Kraków 1998, s. 102.

¹⁸ D. Kołodziejczyk, *Jak Kozacy państwo budowali, a lachy historię im pisali (Maciej Franc, Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, 2005, s. 476, mapy, ilustracje)*, *Przegląd Historyczny*, 2007, t. 98, z. 4, s. 575–586.

якщо логічно мислити, діяльність козаків та створювані ними структури не співвідносяться з історією українського світу як такого¹⁹. Але навіть М. Франц визнає, що в середині XVII ст. козаки „nie wierząc już w możliwość uzyskania dostępu do przywilejów szlacheckich, uznać mogli, że jedyną drogą pozostaje dążenie do wywalczenia autonomii i samodzielności, ale nie w łonie Rzeczypospolitej, a raczej Chanatu Krymskiego lub Wielkiego księstwa Moskiewskiego”²⁰. І саме подібна комбінація на перший погляд непоєднаних підходів дослідника мабуть найрельєфніше відбиває той факт, що в польській історіографії остаточно усталилося визнання появи в середині XVII ст. на теренах Речі Посполитої нового державного утворення. Зайвим свідченням цього є відповідні тексти в синтетичних „історіях Речі Посполитої”, які надають цій історіографічній візії форми апробованого знання²¹.

Такий підхід концептуально зближує позиції сучасних польських істориків з магістральною канвою української історіографії, у котрій студії над державою Б. Хмельницького з кінця 1980-х рр. належать до центральних дослідницьких проблем. Більше того, якщо в Польщі нині ніхто на науковому рівні не заперечує факт утворення держави зі столицею в Чигирині, то в Україні подеколи робляться спроби звести Гетьманщину на нижчий рівень суспільної самоорганізації – на рівень якоїсь недодержави або „поліції”²². Правда, Я. Тазбір одного разу похопився про „państwo czarne Chmielnickiego”²³ у зв’язку з Переяславською радою 1654 р., однак цей хід мав показати лише шкідливість московської зверхності. Існування держави дослідник під сумнів не ставить, що видно з сусідніх сторінок його тексту²⁴.

¹⁹ M. Franc, *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku*, Toruń 2005, s. 241.

²⁰ Ibidem, s. 254–255; Franc M. *Kryzys roku 1648 – armia i społeczeństwo szlacheckie*, *Studia Historyczno-wojskowe*, t. 3. *Armia i społeczeństwo*, Zabrze 2009, s. 84.

²¹ Для прикладу див.: U. Augustyniak, *Historia Polski 1572–1795*, Warszawa 2008, s. 669, 673–674; J. A. Gierowski, *Historia Polski, t. 5, Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763)*, Kraków 2004, s. 20, 22; M. Markiewicz, *Historia Polski 1692–1795*, Warszawa 2009, s. 512, 525–626; H. Samsonowicz, A. Wyczański, J. Tazbir, J. Staszewski, T. Kizwalter, T. Nałęcz, A. Paszkowski, A. Chwalba, op. cit., s. 252; J. Topolski, op. cit., s. 206, 473–474.

²² Див. хоча б: В. Кравченко, *Харьков/Харків: столица пограниччя*, Вильнюс 2010, с. 28, 60.

²³ H. Samsonowicz, A. Wyczański, J. Tazbir, J. Staszewski, T. Kizwalter, T. Nałęcz, A. Paszkowski, A. Chwalba, op. cit., s. 255.

²⁴ Ibidem, s. 252–253.

Виразні перегуки із загальною історіографічною ситуацією простежуються й на рівні термінології. І в Україні, і в Польщі, як і в західних історіографіях та в Росії, основним поняттям для дітища Б. Хмельницького є „Козацька держава”. Термін настільки приївся, що хіба перестав критично сприйматися. Досі ніхто не обговорював його очевидну семантичну та ціннісну вразливість, яка відразу кидається в око, якщо розглянути поняття в порівняльній площині. Ніхто не називає інші ранньомодерні держави за самоназвою її еліти. Пишемо Московія, а не „боярсько-дворянська держава”, Річ Посполита, а не „шляхетська держава” і так далі. І поняття „шляхетська держава”, і поняття „боярсько-дворянська держава” існують як технічні, а не як єдино вживані стосовно того чи іншого політичного суб’єкта. Відтак мова має йти про „Українську державу”, а поняття „Козацька держава” вживатися суто утилітарно. Інакше виходить, що козаки не належали до українського соціуму і становили якийсь окремий етнос.

Хоча поняття „Козацька держава” явно домінує серед польських істориків, дефініція „Українська держава” все таки пробиває собі дорогу навіть в загальних „історіях Речі Посполитої”²⁵. Однак ситуація ще не досягла тієї точки, коли означені поняття співвідносилися тією мірою, як поняття „Річ Посполита” та „шляхетська держава”. Спекулятивний відтінок продовжує зберігатися, так само, як і в українській та російській історіографії.

Ще однією проблемою є кваліфікація соціального вибуху в Україні часів Б. Хмельницького. У Польщі здебільшого оперують поняттями „*powstanie Chmielnickiego*”, „*wielkie powstanie Chmielnickiego*” та похідними від них. Це об’єднує польських істориків з англomовною історіографією, де домінує поняття „*Khmelnycky’s uprising*”, „*Khmelnycky’s war*”²⁶ як аналогія до типологічно подібних подій в Англії та Нідерландах. Колись панівне в польській історіографії поняття „*wojna domowa*” остаточно

²⁵ F. Leśniak, op. cit., s. 101, 102; H. Litwin, op. cit., s. 96, P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Czudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660*, Warszawa 2008, s. 9; J. Topolski, op. cit., s. 473; Д. Колодзейчик, *Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави*, в: Гадацька унія 1658 року, ред. В. Брехуненко, Київ 2008, с. 67.

²⁶ Див. хоча б: S. Plochy, op. cit., s. 176; F. Sysyn, *The Jewish factor in Khmelnycky’s Uprising*, в: *Ukrainian -Jewish Relations in Historical Perspective*, ed. P. Potichnyj and H. Aster, Edmonton 1990, s. 43–54; Idem, *War der Chmel’nycky-Aufstand eine Revolution? Eine Charakteristik der „grossen ukrainischen Revolte” und der Bildung des Kosakischen Het’manstaates*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1995, 43, nr 1, s. 1–18.

витіснене на маргінес Швидше всього до цього спонукав консесус з приводу визнання факту появи в Україні держави. При цьому була наголошується, що „wojna domowa” переросла в ширший рух і події набули міжнародного масштабу. Зокрема, Я. Тазбір вважає, що „wojna domowa przekształciła się w zewnętrzna, z chwila gdy Rosja wzięła pod swe skrzydło młode państwo kozackie (1654)”²⁷. Тоді, як Х. Литвін має набагато більше слушності, відносячи це перетворення вже до перших місяців війни, коли „Kozacka Ukraina stała sie de facto partnerem dla Rzeczypospolitej i innych podmiotów polityki międzynarodowej...”²⁸. Крім того, Х. Литвін є хіба поодиноким дослідником, який побіжно вжив поняття „wojna narodowa”²⁹, визнавши загальноукраїнський характер війни, але без виразного наміру перетворити поняття на центральне, як це має місце в українській історіографії.

У 2004 р. Ю. Мицьк³⁰ звернув увагу на той факт, що в польській історіографії вживається поняття „wojna polsko-kozacka”, „stosunki kozacko-polskie”, що створює хибні стереотипи. По козацький бік барикад були ще й міщани, селяни та частина дрібної шляхти, яка підтримала Б. Хмельницького й швидко обійняла практично всі посади в Гетьманщині. Водночас на протилежному боці була не тільки польська шляхта, а й литовська та переважна частина руської. Доводиться, однак констатувати, що попри все, традиція до оперування поняттям „козацько-польська війна” виявилася дуже живучою й практично не має сьогодні альтернативи. Як видається, головна причина ховається якраз в зазначеному вище невідрефлексованому домінуванні уявлень про властиво „Козацьку державу”. Додатковим підтвердженням цього автоматичне вживання навіть поняття „wojna kozacko-rosyjska 1659 r.”³¹, хоча, здається, ніхто не подумає писати „війна шляхетсько-російська”.

Хоча в сучасній польській історіографії й усталився погляд на те, що Б. Хмельницький та його оточення прагнули незалежності для Української держави, проте дискусійним є питання чи була ця мета досягнута, який шлях вдалося пройти у цьому напрямку, як вплинула

²⁷ H. Samsonowicz, A. Wyczański, J. Tazbir, J. Staszywski, T. Kizwalter, T. Nałęcz, A. Paszkowski, A. Chwalba, op. cit., s. 252.

²⁸ H. Litwin, op. cit., s. 95–96.

²⁹ Ibidem, s. 94.

³⁰ Ю. А. Мыцьк, Наследие Речи Посполитой в современной украинской историографии, w: Украина и соседние государства в XVII веке. w: Материалы международной конференции, Санкт-Петербург 2004, с. 113.

³¹ P. Kroll, op. cit., s. 10.

Переяславська рада 1654 р. У цілому загальна тенденція нагадує ситуацію в інших історіографіях, з українською включно. Дослідники перебувають на роздоріжжі й воліють радше вживати обережні формули, ніж робити однозначні висновки. Спільним знаменником для польських істориків є переконання, що Б. Хмельницькому так і не вдалося створити незалежну державу, а Переяславська рада 1654 р. завдала потужного удару цим сподіванням.

Я. Качмарчик взагалі вважає цю раду та Березневі статті справжнім вододілом між прагненням гетьмана до незалежної України та втратою шансів на зміцнення незалежності³². Подібну категоричну оцінку дають У. Августинович та М. Маркевич³³. Інші дослідники дотримуються м'якшої позиції. Приміром Х. Літвін веде мову про те, що Переяслав 1654 р. все таки залишив Гетьманщині „*wielki zakres niepodległości*”³⁴. П. Кроль, В. Серчик та Ю. Геровський твердять, що старшина не мала наміру вмонтувати свою державу до складу Московії. Рішення Переяславської ради суперечили планам Б. Хмельницького, а ключове місце в козацькій концепції Переяслава 1654 р. належало ідеї військового союзу проти Речі Посполитої³⁵.

Але у будь-якому випадку є всі підстави стверджувати, що в сучасній польській історіографії відбулися знакові зміни в підходах до концептуалізації проблематики появи в середині XVII ст. Української держави. На сьогодні остаточно усталилося потрактування Гетьманщини як держави, пішла тенденція визнавати наявність національних причин до соціального вибуху часів Б. Хмельницького, а також прагнень гетьмана унезалежнити своє дітище від Варшави. На рівні термінології відійшло на маргінес потрактування подій як „війни домової”, почало вживатися поняття „Українська держава”. Усе це концептуально зближує позиції польських та українських істориків, відкриваючи нові горизонти для історіографічного освоєння відповідної проблематики.

³² J. Kaczmarczyk, op. cit., s. 225–226. Див. також спостереження над візією Я. Качмарчика авторства М. Нагельського (М. Нагельський, Переяславська угода 1654 року в польській історіографії, w: Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження), ред. Я. Федорук, Київ 2003, с. 671–672.

³³ U. Augustyniak, op. cit., s. 673–674; M. Markiewicz, op. cit., s. 514.

³⁴ X. Litwin, op. cit., s. 99.

³⁵ P. Kroll, op. cit., s. 27; W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław 2001 s. 104–108; J. Gierowski, op. cit., s. 44.

BOHDAN KHMELNYCKY'S STATE: THE PROBLEM OF THE CONCEPTUALIZATION IN THE CONTEMPORARY POLISH HISTORIOGRAPHY

The purpose of article is to research the typologization of the Ukrainian Cossack State (Hetmanate) of the Bohdan Khmelnycky's period in the contemporary Polish historiography. There are examined the Polish historian's visions of the following issues: the reasons of the Khmelnycky's uprising, the genesis of the early modern Ukrainian state, the Polish historiography's role in the terminological discussion in these fields, the question of the Ukrainian independence in the political conceptions and practices of new Ukrainian elite. The subject is considered against the broad background of the previous Polish historiographic tradition and today investigations of above-mentioned problems by Ukrainian, Russian and Western historians.

It was found that the contemporary Polish historians is competitive on the world scale and have significant impact on the new conceptualization of the typology of the Hetmanate. They carried out the fundamental research regarding the colonization of the Kyiv and Braclav palatinates by magnates as a cause of a Ukrainian uprising in the middle of the 17th century, the religion situation in Polish-Lithuanian Commonwealth before it. The acceptance that Khmelnycky's uprising was a war for Ukrainian state, which appeared in 1648-1649 and the Cossack elite had a plan to create the independence state became the basic feature of new Polish investigative approaches.

ПОЛЬСЬКІ ШКОЛИ В КУЛЬТУРНОМУ ДОВКІЛЛІ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

В сучасній українській історіографії зростає інтерес до соціокультурних аспектів міського життя, який спонукає до вивчення міського культурного середовища – своєрідного культурного довкілля, твореного містянами різних етнічних, соціальних груп, зв'язаних між собою спільністю життєвих умов, занять, інтересів тощо. Одним із основних компонентів культурного довкілля міст виступає школа¹.

Метою цієї публікації є намір з'ясувати роль польських осередків освіти у формуванні культурного середовища міст Правобережної України останньої чверті ХVІІІ ст. – початку ХІХ ст. Останнє вбачається як сфера духовної людської взаємодії і взаємовпливів у просторах міст. У досліджуваній період на території Правобережної України нараховувалося більше трьохсот міських поселень, в структурі яких, на противагу містам – адміністративним центрам, домінували приватновласницькі містечка². Мала чисельність населення (дві – п'ять тисяч), невиразна міська інфраструктура, традиційний спосіб життя мало чим відрізняв їх від сіл³.

На відміну від євреїв-міщан та селян – переважно українців, чисельне представництво шляхетського стану у міських поселеннях, який формували поляки за етносом і католики за віросповіданням, було набагато меншим (від 8 до 30 % мешканців міст)⁴. Однак в культурному

¹ Л. В. Кошман, *Город в общественно-культурной жизни*, Москва 1998, s. 31.

² А. Воронин, *Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края*, Киев 1869, z. 1, s. 41.

³ Д. Бовуа, *Російська влада та польська шляхта в Україні 1793–1830*, Львів 2007, s. 29.

⁴ Т. П. Брянцева, *Топографічні описи губерній Правобережної України 1798–1799 рр.* як джерело до вивчення історії міст, в: *Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку*. Тези доповідей республіканської наради, Київ 1988, s. 86–89; О. М. Карліна, *Соціально-економічний стан міст і містечок східних повітів Волинської губернії наприкінці ХVІІІ ст. за «Географічним і економічним описанням Волинської губернії 1798 р.*, в: *Житомирщина крізь призму століть*, ред. М. Ю. Костиця, Житомир 1997, s. 26–31.

житті міст Правобережної України, як і загалом у структурі тогочасного суспільства, в силу свого високого соціального статусу шляхта домінувала.

Своєрідність етнічного і станового складу населення накладала відбиток і на культурний бік міського життя, оскільки одночасно співіснувало декілька культурних традицій: з одного боку – шляхетська (висока) культура, осередками якої виступали навчальні заклади, маєтки власників міст – представників польської шляхти, шляхетські зібрання (зокрема, сеймики), а з іншого – традиційна народна культура. Основні характеристики останньої склали щоденна праця, сусідські стосунки, спільна релігійна практика, господарська поведінка, дозвілля і розваги. Фактично окремі етнорелігійні групи в містах жили цілком ізольовано одна від одної і дотримувалися своїх традиційних культур⁵.

Оскільки поляки (насамперед шляхта), незважаючи на виразне відставання в чисельності від корінного українського населення Правобережної України, визначали політичне й суспільне життя цього краю, то саме шляхетська культура могла найбільш відчутно впливати на формування міського культурного довкілля і продукувати новації, без яких неможливий подальший культурний розвиток.

Як слушно підкреслила Г. Дильонгова, цю ситуацію надовго усталила система навчання, що функціонувала в цей час за засадами Комісії Національної Освіти (далі – КНО)⁶. Вона прийшла на зміну поширеній в Європі, відтак і в Речі Посполитій, моделі єзуїтської освіти, яка наприкінці XVIII ст. уже не відповідала вимогам „віку розуму” і потребувала докорінних змін. Реалізований у Польщі цей успішний освітній проект у часі співпав із першим її поділом (1772) і заборону діяльності ордену єзуїтів (1773).

Аналіз досліджень і публікацій засвідчує, що питання розвитку освіти у містах Правобережної України під егідою КНО досить детально вивчалися і продовжують перебувати в полі зору як українських, так і зарубіжних дослідників. При цьому основна увага приділяється характеристичі мережі освітніх закладів, аналізу навчальних програм та їх реалізації на практиці⁷. Плідно досліджується дотична до вказаної

⁵ А. Каппелер, Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад, Львів 2005, s. 118.

⁶ Г. Дильонгова Історія Польщі 1785–1990, Київ 2007, s. 14.

⁷ Т. В. Джаман, Соціально-політичні особливості Волині XVIII – поч. XIX ст. та їх вплив на освіту краю, w: Освіта і культура Волині: історія та сучасність. Матеріали I

тематика, пов'язана із з'ясуванням ролі чернечих орденів у розвитку освіти краю – насамперед єзуїтів, василіан, піарів⁸. Між тим під кутом зору з'ясування впливу навчальних закладів, які функціонували під егідою КНО в останній третині XVIII ст. й фактично у першому десятилітті XIX ст., на формування культурного середовища міських поселень Правобережної України ця проблема ще не розглядалася. Саме такий підхід актуалізує запропоновану для розгляду тему.

Зробивши наголос на переході від освіти, якою опікувалася церква, до освіти світської, якою переймалася держава, КНО не відкидала окремі позитивні складові попередньої моделі єзуїтської освіти, які сприяли утвердженню зв'язку школи із культурним життям міста.

Що мається на увазі? Подаючи розгорнуту характеристику діяльності Вінницької єзуїтської школи напередодні поділів Речі Посполитої, о. Л. Гжебень звертає увагу на її культурно-релігійні аспекти життєдіяльності, які, безумовно, мали вихід на міське культурне довкілля. До таких він відніс діяльність учнівського гуртка, шкільного театру, бібліотеки, музичної бурси, функціонування шляхетського

Всеукраїнської науково-практичної конференції, Луцьк 2012, s. 59–66; А. Г. Філінюк, Розвиток освіти та середніх навчальних закладів на Поділлі наприкінці XVIII–першій половині XIX століття, *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць, Кам'янець-Подільський* 2010, t. 16, s. 30–42; О. І. Шостік, Про заклади освіти в м. Каневі наприкінці XVIII – середині XIX ст., w: Черкащина в контексті історії України: Матеріали Першої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, Черкаси 2004, s. 135–140; А. Шмит, Кременецький ліцей як зразок просвітницької моделі школи на території України у першій половині XIX століття, *Кременець* 2012.

⁸ І. І. Дрогобицький, Структура та культурно-освітня діяльність чину Св. Василя Великого (кінець XVI–XVIII ст.), *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки, Кам'янець-Подільський* 2004, t. 12, s. 108–113; В. О. Єршов, Л. М. Єршова, Василіанська школа в Любарі – становлення і занепад, w: *Житомирщина крізь призму століть*, ред. М. Ю. Костриця, Житомир 1997, s. 39–41; О. М. Карліна, Василіани на Волині, w: *Велика Волинь: Минуле й сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції, Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка* 1994, s. 297–299; В. Климов, Василіани в Україні: 380 років діяльності, *Українське релігієзнавство*, 1997, nr 6, s. 10–15; В. Собчук, Почаївська Лавра і народна освіта, w: *Релігія і церква в історії Волині: збірник наукових праць*, Кременець 2007, s. 119–151; Н. Г. Стоколос, Р. М. Шеретюк, Драма церкви (До історії скасування Греко-уніатської Церкви в Російській імперії та викорінення її духовно-культурних надбань), Рівне 2011, s. 127–130; Б. Хіхляч, Навчальні заклади ЧСВВ на Поділлі (середина XVIII – перша третина XIX ст.), *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. 2007 рік., Львів 2007, cz. 1, s. 899–906; K. Bartnicka, *Jedna z koncepcji organizacji szkolnictwa w wieku Oświecenia w Europie Wschodniej. Okręgi szkolne uniwersyteckie w Polsce I w Rosji: 1781–1803–1835*, *Kwartalnik Pedagogiczny*, 1982, nr 3–4, s. 167–177.

конвікту. Опановуючи мистецтво виголошувати промови, читати римовані рядки, учасники учнівського гуртка (конгрегації студентської), як відомо, брали активну участь у загальноміських релігійних та шкільних урочистостях. Діяльність шкільного театру, навчання співу та гри на музичних інструментах у музичній бурсі не замикалися у стінах навчального закладу, а викликали інтерес й у мешканців міста, розширювали глядацьку аудиторію. Функціонування шкільної бібліотеки хоча й було позбавлене публічного характеру, однак мало вихід на діяльність усього єзуїтського осідку Вінниці. Облаштування шляхетського конвікту вимагало матеріальної підтримки як магнатів, так і усієї шляхти⁹.

Зауважимо, що подібні прояви культурної взаємодії школи із містянами у подальшому активно використовувалися і навчальними закладами нового типу, які функціонували у Польщі під егідою КНО. Як відомо, ідеологічним підґрунтям освітніх реформ послужили ідеї західноєвропейських просвітників, а матеріальною базою – статки єзуїтів. Важливим було те, що фактично мережа колишніх єзуїтських шкіл та навчальних закладів інших чернечих орденів була збережена, однак підпорядкована КНО¹⁰. Кардинальних змін зазнали навчальні програми, до яких були уведені природничі дисципліни, елементи фізичного виховання, утверджувалося викладання на польській мові. Перевага надавалася вихованню свідомих громадян у душі християнської моралі та патріотизму¹¹.

Як виглядала мережа навчальних закладів Правобережної України, підпорядкованих Едукаційній Комісії? У двох навчальних округах – волинському та українському – функціонували дві окружні школи (Кременець, Вінниця) і чотири підокружні (Кам'янець, Луцьк, Олика, Житомир). Підконтрольні державі у статусі підокружних були й василіанські школи: таких нараховувалося вісім (Володимир, Острог,

⁹ L. Grzebien, *Szkoly jezuickie w Winnice*, w: Вінницькі Мури. Погляд крізь віки: Матеріали міжнародної наукової конференції „Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть”, Вінниця 2011, s. 44–46.

¹⁰ И. П. Корнилов, *Очерк истории русских и польских школ в западных губерниях до 1803 г.*, w: *Задачи русского просвещения в его прошлом и настоящем*, С.Петербург 1902, s. 54.

¹¹ О. М. Дзюба, *Едукаційна Комісія 1773–1794*, *Енциклопедія історії України*: в 5 т., Київ 2005, т. 3, s. 15–16.

Шаргород, Бар, Овруч, Канів, Умань, Любар)¹². Останні, як і піарські, хоча й розраховували на фінансову допомогу від держави, однак переважно утримувалися на кошти ордену василіан. Таким чином, разом із двома школами піарів (Межирич Корецький, Дубровиця) у міських поселеннях Правобережної України було засновано 16 шкіл «вищого рівня» – середніх.

Як свідчать рапорти візитаторів Едукаційної Комісії про генеральний огляд підлеглих шкіл за 1789 р., на вказаній території існували й початкові парафіяльні школи, підконтрольні Едукаційній Комісії. Парафіяльні школи вищого типу, зазвичай, відкривалися у міських поселеннях й давали учням достатню підготовку для продовження навчання у середніх школах. Окрім того існували ще й приватні школи – нижчі від середніх, на їх більшість контрольні функції Едукаційної Комісії не поширювалися (Берестечко, Богуслав)¹³. Продовжували приватно навчати дітей у себе вдома, чи то в оселях їхніх батьків окремі монахи різних чернечих орденів, що не знаходило схвалення Комісії. Остання не мала повноважень інспектувати їх навчально-виховний процес, хоча й констатувала, що навчають вони „по-старому”¹⁴. Однак в загальній масі і такі осередки освіти розширяли соціальний комінкативний простір міст й долучалися до творення культурного довкілля містян.

Затребуваністю освітніх послуг пояснюється доволі значна, як на той час, чисельність учнів у міських школах. Так, 1789 року у Кременецькій окружній школі навчалося більше 450 осіб, а в окружній Житомирській – близько 500. Найвищий рекорд побила василіанська школа у Шаргороді (волинський округ), зібравши під одним дахом у 1782 р. до 600 учнів (щоправда, через сім років їхнє число скоротилося вдвічі)¹⁵. В загальній чисельності міського населення питома вага вихованців шкіл коливалася: 2,4% в Олиці, 12,9% у Кременці, 23% в Умані¹⁶.

¹² Материали для истории народного образования. (Приложение к статье „Учебные заведения в русских областях Польши в период ее разделов”. Киевская старина. Февр. и март. кн. 1882 г.), Киевская старина, 1882, t. 2, s. 276–307.

¹³ Ibidem, s. 297, 484.

¹⁴ Ibidem, s. 299.

¹⁵ Ibidem, s. 466.

¹⁶ С. Терський, Олика: Історичний нарис, Львів 2001, s. 30; О. Карліна, Місто Кременець у першій третині XIX століття, в: Волинські Афіни. 1805–1833: Збірник. наукових праць, ред. С. Маковський і В. Собчук, Кременець 2006, s. 13; І. І. Кривошея, Місто Умань у власності графів Потоцьких (друга чверть XVIII – перша третина XIX ст.):

Місцева шляхта організовувала посильну фінансову допомогу школам, утримувала на власні кошти окремих учнів, зокрема, фундушевих. Таких в Кременецькій окружній школі навчалося 18 осіб¹⁷. У 1803 р. власним коштом утримував у конвікті, який функціонував при школі піарів у Дубровиці, двадцять чотирьох молодих шляхтян місцевий шляхтич Каласантій Олізар¹⁸.

Підтримка шляхтою шкіл демонструвалася під час відвідин урочистих актів і публічних щорічних екзаменів. Проведення публічних екзаменів у Кременецькій та Вінницькій школах у часі співпадали із проведенням повітових сеймиків, а в Луцьку – з засіданнями гродського суду, й тому публічні випробовування знань учнів бували багатолюдні¹⁹.

Для шляхти подібна участь в житті шкіл демонструвала не лише підтримку важливій освітянській справі, а й дозволяла урізноманітнити культурне дозвілля, надати йому нових фарб. Таким чином демонструвалася її єдність, шляхетна поведінка. Долучалися до подібних заходів представники міського світського товариства, у тому числі й жіноцтво²⁰.

Вважали за честь їх відвідати як власники міст чи містечок, так і місцеве духовенство (католицьке й уніатське), командний та офіцерський склад військових гарнізонів (Кам'янець, Острог)²¹. Під час проведення подібних заходів учні вправлялися у перекладах творів класичних авторів з латині на польську та їх декламації, демонстрували фізичні досліди. Найбільш емоційно своє захоплення побаченим і почутим висловлювали світські дами.

Зазвичай публічні екзамени завершувалися врученням королівських дарунків – так називалися золоті й срібні медалі для найбільш успішних учнів, засновані польським королем Станіславом Понятовським з метою заохочення учнів до навчання і приваблення шляхти до освітніх

територія конфлікту, компромісу чи взаємодії?, Проблеми історії України XIX – початку XX ст., Київ 2009, cz. 16, s. 179.

¹⁷ Е. Крыжановский, Учебные заведения в русских областях Польши в период ее разделов, Киевская старина, 1882, t. 1, nr 2 (февраль), s. 283.

¹⁸ J. Hoffman, *Księga wizyt generalnich szkoły o.o. Pijarów w Dabrowicy z lat 1782–1804*, Rocznik Wołyński, Równe 1934, t. 3, s. 261–296.

¹⁹ Е. Крыжановский, op. cit., s. 291.

²⁰ Материалы для истории народного образования, op. cit., s. 282.

²¹ Ibidem, s. 288, 464.

закладів²². Цей почесний обов'язок випадав також добірному товариству гостей і, зокрема, власникам міст та містечок²³.

Безперечно, на протигагу адміністративним містам, відкриті публічні заходи у навчальних закладах невеличких містечок відвідувало значно менше гостей, відповідно, й підтримка з боку знаті виглядала слабшою. „А більшою її й очікувати не доводиться у не повітовому місті – фіксувалося під час ревізії Олицької підокружної школи²⁴.

Відвідини шкіл польським королем під час подорожі Правобережною Україною весною 1787 року, коли він поспішав на зустріч із Катериною II, здатні були підняти престиж і василіанських осередків освіти, які за рівнем викладання та й фінансового забезпечення ще значно поступалися академічним школам. Учні Володимирської василіанської школи вітали керманіча держави аж на шістьох мовах, які вони вивчали. Урочистий прийом Станіславу Понятовському був влаштований й учительсько-учнівським колективом василіанської школи у Каневі, на якому звучали виголошені привітання на трьох мовах²⁵. Безперечно, подібні візити були подіями культурного виміру життя не лише міської школи, а й усіх мешканців міста.

Виступаючи притягальною силою для усе більшої частини містян, окремі з міських шкіл, незважаючи на заборону Едукаційної комісії, услід за традицією єзуїтів продовжували організовувати театральні вистави, або т. зв. діалоги. Безперечно, подібні заходи відносилися до непересічних культурних подій усього міста. Практикувалися вони у василіанській школі в Острозі та школі піарів у Межиричях Корецьких²⁶.

Значний потенціал в поширенні книжкової культури не лише на вихованців шкіл та їх наставників, а й ширші кола містян, мали шкільні бібліотеки, які лише розпочинали формуватися. Частина з них започатковувалася на основі книжкових зібрань колишніх єзуїтських колегіумів (Кременець, Луцьк, Острог, Вінниця) та навчальних закладів інших чернечих орденів²⁷. Щоправда, більшість єзуїтських бібліотек

²² Ibidem, s. 282.

²³ J. Hoffman, op. cit., s. 266.

²⁴ Материали для истории народного образования, op. cit., s. 453.

²⁵ Ibidem, s. 455; О. І. Шостік, op. cit., s. 137.

²⁶ Материали для истории народного образования, op. cit., s. 305, 464.

²⁷ О. Карліна, Спроба реконструкції фонду бібліотеки Луцького єзуїтського колегіуму (за матеріалами державного архіву Волинської області, *и*: Книжкова та рукописна культура: історія, методологія, джерельна база: тези доповідей і повідомлень: міжнародна наукова конференція, ред. Л. Головата, Львів 2012, s. 77–79;

ще до передачі їх школам Комісії вже були пограбовані і перебували у жалюгідному стані, або ж зазнали збитків від непередбачуваних пожеж, як от у Луцьку, Острозі, Любарі, Вінниці.

Залученню учнів до книжкової культури, а відтак опосередковано і їхніх рідних та близьких, могли сприяти й дарунки книжок. У підпорядкованих Едукаційній Комісії школах вводилася практика преміювання найкращих учнів книжками. Зазвичай це були підручники, які Комісія рекомендувала купувати лише у академічних друкарнях і дозволяла для цього використовувати частину коштів, які виділялися нею на фінансування навчальним закладам²⁸.

Доступними для польських середніх шкіл ставали й періодичні видання, які можна було виписувати за державний кошт. Про це йде мова у звіті про діяльність Вінницької окружної школи за 1789 р.²⁹

Таким чином, вплив освітньої традиції Речі Посполитої останньої третини XVIII століття на формування культурного середовища міст Правобережної України був визначальним за відсутності поки що багатьох інших його компонентів (функціонування у містах культурно-просвітницьких організацій, публічних бібліотек, театрів, друкарень, книжкових магазинів тощо). Підпорядковані Едукаційній Комісії школи сприяли не лише підвищенню рівня освіти насамперед польської шляхти, а й виступали своєрідними освітньо-культурними вогнищами, гуртуючи навколо себе поки що переважно привілейовану частину містян та повітову шляхту. Принагідно відзначимо, що поміж учнів польських середніх шкіл – у першу чергу тих, які утримували чернечі ордени, було і нечисельне представництво українців, яке могли складати діти уніатських священників, а також поодинокі вихідці із селянських родин.

Функціонування у містах Правобережної України польських середніх шкіл сприяло укоріненню шляхетської культури, яка була збережена і в першій третині XIX ст. У подальшому витіснення російською владою польського культурного простору відбувалося у конкуренції, а також протистоянні. При цьому найбільш чисельне єврейське населення

І. Ціборовська-Римарович, Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму: історія та сучасний стан фонду, Наукові записки Національного університету „Острозька Академія”. Серія „Історичні науки”, Острог 2008, вип. 13. s. 378–392; І. О. Ціборовська-Римарович, Бібліотека Кременецького єзуїтського колегіуму: історія, склад і зміст фонду, Студії і матеріали з історії Волині, 2009, ред. В. Собчук, Кременець 2009, s. 104–115.

²⁸ J. Hoffman, *op. cit.*, s. 278.

²⁹ Матеріали для історії народного образования, *op. cit.*, s. 471.

у містах Правобережжя продовжувало жити ізольовано від інших релігійних груп, дотримуючись власної традиційної культури і релігійної освіти.

POLISH SCHOOLS IN THE CULTURAL ENVIRONMENT OF URBAN SETTLEMENTS IN RIGHT-BANK UKRAINE (LATE 18th – BEGINNING OF THE 19th CENTURIES)

The article considers the mechanism of cultural interaction between Polish educational institutions and town dwellers in Right-Bank Ukraine in the end of the 18th – beginning of the 19th centuries. These educational institutions were among the main components of creating urban cultural environment.

Cultural interaction between Polish schools and townspeople and residents of surrounding counties was manifested by feasible financial aid to students, the presence of respected gentry at the solemn acts and public examinations, organizing theatrical performances. School libraries had significant cultural potential of distributing literary culture to a wider circle of townspeople.

Schools, which were subordinated to the Educational Committee, contributed not only to the improvement of education of primarily Polish nobility, but also were a kind of educational and cultural centres gathering a privileged part of townspeople and county gentry.

Grażyna Czerniak (Olsztyn)

Jolanta Kowalik (Olsztyn)

ANNA OSKIERCZANKA – ZIEMIANKA KRESOWA W ŚWIETLE SWOJEGO PAMIĘTNIKA

*Gdy w ozdobie Murdeliów świecą Nieba znaki,
Pewny dla tego domu jest prognostyk taki:
Póki będą przyświecać niebieskie obroty,
Jaśnić na Niebie Polskiem Dom będzie póty³⁰.*

Ród Oskierków, herbu Murdelio, należał do jednej z bardziej zamożnych i znaczących rodzin na kresach wschodnich I Rzeczypospolitej³¹. Posiadał on majątki na terenie Inflant, oraz dzisiejszej Litwy, Białorusi, a także Ukrainy³². Członkowie tej rodziny wielokrotnie przysługiwali się dobru Rzeczypospolitej. Przejawiało się to w wielości i różnorodności pełnionych urzędów: dworskich, centralnych i ziemskich. Początki familii, jak podają heraldycy, możemy datować na II połowę XVI stulecia, a za protoplastów rodu uważa się Hrehora i Cypriana Oskierków – braci, którzy przysłużyli się w walkach za panowania Zygmunta Augusta i Stefana Batorego. Starszy z braci – Hrehory miał tylko córkę Maryannę (nie pozostawił męskiego potomka) dlatego też Cypriana, młodszego brata uważamy za twórcę tej gałęzi Oskierków któremu będzie poświęcony niniejszy artykuł³³.

Anna Oskierczanka (żyjąca w latach 1810–1842³⁴), pochodziła z gałęzi Bogusława. Pozostawiła po sobie pamiętnik spisany 1837 roku, który został ofiarowany przez Marinę Oskierczankę w 1930 roku Litewskiemu Archiwum

³⁰ T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, r. 19. Poznań 1897, s. 90.

³¹ J. Ciechanowicz, *Rody rycerskie Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 4, Rzeszów 2001, s. 280. Warto zaznaczyć, że owy herb używali go przodkowie w polu czerwonym miesiąca żółtego i krzyża, pod spodkiem gwiazdy. Por. z B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, Kraków 1858, s. 738.

³² T. Żychliński, op. cit., s. 90.

³³ Ibidem.

³⁴ <<http://www.sejm-wielki.pl/b/sw.819>, 26 XI 2013>.

Historycznemu w Wilnie³⁵, gdzie znajduje się do dziś. Zaczęła pisać pamiętnik w wieku dwudziestu siedmiu lat (w celu pozostawienia po sobie śladu, jak to sama określiła: „robiąc to dla potomnych, aby dawać rady”³⁶). Na pierwszych kartach swoich zapisków wspomina rodziców. Jej ojcem był Paweł Oskierka, który urodził się prawdopodobnie w roku 1770³⁷. Anna pisze, że odziedziczył majątek Wodowicze³⁸. Paweł Oskierka był podkomorzym i marszałkiem rzeczyckim³⁹ ożenił się z Franciszką Jeleńską, córką Michała i Anny Obuchowiczówny⁴⁰. We wstępie do pamiętnika mamy dość typowy opis rodziny, z której autorka pamiętnika się wywodzi. Anna Oskierczanka scharakteryzowała rodziców i początki ich małżeństwa. Matkę nazywała Laurą Frańczyszną i uznała ją za osobę pochodzącą z zamożnego rodu. Podkreślała również sławę rodziny Oskierków, z której pochodził jej ojciec. Zapisy Anny Oskierczanki dotyczące rodziny zawierają typowe dla pamiętnikarstwa tego okresu zwroty i określenia, np. „ta familia jest z dawnych znana [...]”. Zaznacza jednak, że jej familia jest rozłączona, co wpływa na utrudniony kontakt. Autorka wyjaśniła więc: „przyznaję się, że jej całej nie znam”⁴¹. Możemy domniemać, że zaistniała sytuacja wynika z przyczyn historyczno-politycznych. Otóż jej pradziadek ze strony ojca – Bogusław, od którego zaczęła się ta gałąź rodziny – był chorążym mozyrskim⁴². Natomiast pradziadek ze strony matki – Rafał Józef Jeleński, żyjący w latach 1701-1780⁴³ – piastował urzędy kasztelana nowogrodzkiego, marszałka Trybunału Głównego Litewskiego, podsędką ziemskiego, a następnie sędziego ziemskiego wilkomirskiego. W 1773 roku otrzymał Order Świętego Stanisława. Był też posłem na sejmie delegacyjnym, a w roku 1774 był na audiencji u króla⁴⁴. Natomiast dziadkiem Anny

³⁵ Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas [dalej LVIA], f. 1135, inw. 20, sygn. 707, A. Oskierczanka, *Dziennik (1837)* [dalej podawać będziemy, autora i tytuł pamiętnika].

³⁶ Ibidem, k. 1.

³⁷ <[http://www.sejm-wielki.pl/b/sw.819, 26 XI 2013](http://www.sejm-wielki.pl/b/sw.819,26%20XI%2013)>.

³⁸ A. Oskierczanka, *Dziennik (1837)*, k. 1.

³⁹ Znajdujący się w powiecie mińskim; por. z R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 1, cz. 1, Wrocław 1991.

⁴⁰ T. Żychliński, op. cit., s. 96.

⁴¹ A. Oskierczanka, *Dziennik (1837)*, k. 1.

⁴² T. Żychliński, op. cit., s. 95. Bogusław Oskierka urodził się około 1720 roku. Por. z: <[http://www.sejm-wielki.pl/b/psb.21056.8., 26 XI 2013](http://www.sejm-wielki.pl/b/psb.21056.8.,26%20XI%2013)>.

⁴³ <[http://www.sejm-wielki.pl/b/8.679.55, 26 XI 2013](http://www.sejm-wielki.pl/b/8.679.55,26%20XI%2013)>, natomiast według *Polskiego Słownika Biograficznego* istnieje informacja, że urodził się on przed 1712. Por. E. Rabowicz, *Jeliński Rafał*, w: *Polski Słownik Bibliograficzny* [dalej PSB], t. 11, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964–1965, s. 144.

⁴⁴ Ibidem, s. 144–145.

Oskierczanki od strony matki był Jan Jeliński, który był starostą sądownym mozyrskim, marszałkiem szlachty powiatu mozyrskiego. Zgodnie z poglądami był związany ze stronnictwem Radziwiłłów, a następnie ze stronnictwem dworskim. Brał udział w konfederacji targowickiej, przez co stał się członkiem delegacji do Petersburga⁴⁵. Odnajdujemy też informacje o innych krewnych z rodziny Oskierków, których losy pośrednio wpłynęły na rozluźnienie więzów rodzinnych. Było to spowodowane m.in. czynnym udziałem w powstaniu kościuszkowskim, wojnach napoleońskich oraz powstaniu listopadowym⁴⁶. Represje popowstaniowe nie tylko doprowadziły do rozproszenia, ale wpłynęły również na ogólną kondycję majątkową, która w okresie życia Anny była już niestabilna (majątki popadały w ogólne zubożenie wynikające głównie z konfiskat i sekwestrów dóbr ziemskich).

Paweł Oskierka, ojciec Anny Oskierczanki, był dziedzicem Wodowicz, których pierwszym właścicielem był Antoni Oskierka (pradziad Anny). Następnie ziemie przechodziły na mężczyzn w linii prostej: Bolesława Leopolda, Leopolda i Pawła⁴⁷. Oprócz Wodowicz rodzina Oskierków posiadała między innymi takie wsie jak: Babicz, Barbarów, Bierkowszczyzna, Budślawie, Cichnicze, Czerwonki, połowę Czeluszczewicz, Grzędy, Hołowczyce, Horbowicze, Januszewo, Kobylniki, Konotopy, Krasnopol, Kustownica, Miłkowszczyzna, Narowla, Ohryna, Olekszyce, Ozierce, Sajmołowice, Strychołów, Strzelska, Sudziłowicz, Udry, Użyniec, Wianuży, Wojszewicz, Żary, zamek w Jurewiczu oraz pałac w Wilnie⁴⁸.

⁴⁵ Ibidem, s. 141.

⁴⁶ R. Aftanazy, op. cit., s. 18, 69; T. Żychliński, op. cit., s. 90.

⁴⁷ Ibidem, s. 18, 69; T. Żychliński, op. cit., s. 170.

⁴⁸ R. Aftanazy, op. cit., s. 18, 69; T. Żychliński, op. cit., s. 18, 21, 69, 91–96, 105; *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, oprac. S. Uruski, t. 13, Warszawa 1916, s. 41–45.

Uzyniec⁴⁹

Anna Oskierczanka wspomina w swoich zapiskach rodzeństwo. Mówi o dwóch braciach i pięciu siostrach⁵⁰. Autorka wspomina na kartach pamiętnika Emila (starszego brata) oraz Bolesława. Nie podaje natomiast informacji o Dionizym, o którym dowiadujemy się z *Genealogii potomków Sejmu Wielkiego*⁵¹. Być może Dionizy zmarł przed 1837 rokiem, dlatego też Anna nie uwzględniła go w zapisach, które poczyniła dokładnie 1 stycznia wspomnianego roku. Z siostr wymieniła: Józefę, Justynę, Julię, Paulę i Ewelinę. Jednak ostatniej siostry nie zapisano w *Genealogii*⁵².

Jak już wyżej wspomniano pamiętnik został napisany w roku 1837, kiedy Anna Oskierczanka miała 27 lat. Można powiedzieć, że w tamtym czasie (w dziewiętnastowiecznej rzeczywistości) autorka była już „podstarzałą panną”. Oskierczanka rozpoczęła swoje notatki z pierwszym dniem stycznia. Jej zapiski cechują się nieregularnością w pisaniu (zdarzały się tygodniowe przerwy). Niejednokrotnie podawała tylko daty dzienne, co utrudnia określenie dokładnego czasu opisywanych wydarzeń. Treści pamiętnika są zapisane niestarannym charakterem pisma, a w całości zapisków pojawiają się błędy składniowe. Dodatkowo autorka popełniła pomyłki gramatyczne oraz słowne. Pojawiają się też częste wtrącenia z języka francuskiego, które zaburzają całą konstrukcję treści.

Początek notatek ma charakter retrospektywny. Autorka pamiętnika wspomina wypadek, który zaważył na jej dalszych losach. Podczas podróży z matką w okresie zimowym z powodu konieczności naprawy powozu utknęła na kilka godzin na środku zamrożonego jeziora. Od tego czasu jej zdrowie zostało nadszarpnięte – każda infekcja kończyła się długą kuracją, niektóre z nich wymagały kilkumiesięcznych hospitacji u najlepszych lekarzy. Bolesne rozłąki z matką i rodzeństwem odcisnęły swoje piętno na jej dzieciństwie.

Anna Oskierczanka informuje, że wraz z siostrami była wychowana w klasztorze. Prawdopodobnie był to klasztor świętego Jakuba w Wilnie⁵³. O jej pobycie w tym środowisku zdecydowała matka, wraz z najstarszą siostrą

⁴⁹ R. Aftanazy, op. cit., s. 161.

⁵⁰ A. Oskierczanka, *Dziennik (1837)*, k. 1.

⁵¹ <<http://www.sejm-wielki.pl/b/sw.819>, 26 XI 2013>; Istnienie Dionizego jest potwierdzone w: *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, oprac. S. Uruski s. 45; T. Żychliński, op. cit. s. 96.

⁵² <<http://www.sejm-wielki.pl/b/sw.819>, 26 XI 2013>.

⁵³ A. Oskierczanka, *Dziennik (1837)*, k. 1.

Józefą⁵⁴. Z opracowań dotyczących wychowania dziewcząt możemy dowiedzieć się, że zazwyczaj uczennice szkół klasztornych nie mogły mieć mniej niż 6–7 lat, a górna bariera wiekowa przypadała na 16–17 rok życia. Całokształt edukacji był zamknięty w trzech etapach nauczania. Uczennice zazwyczaj mieszkały wraz z zakonnicami, prawdopodobnie wynikało to z ograniczonej powierzchni (sale przeznaczone do nauki były niewielkie). Prawdopodobnie Anna otrzymała wykształcenie z następujących dziedzin: religii, historii, geografii, języka polskiego i rosyjskiego, a także z podstaw francuskiego, oraz nauk przyrodniczych i arytmetyki. Uczennice ze szkół klasztornych otrzymywały również podstawy z dziedzin typowo kobiecych, jak na przykład robótki ręczne⁵⁵. Oskierczanka wprost pisze, że nie była przekonana do takiego charakteru nauki⁵⁶. W codziennym rytmie dnia swoje miejsce miały również obowiązkowe modlitwy i posługi związane z katolickim charakterem szkoły⁵⁷.

Pobyt w klasztorze Anna Oskierczanka wspomina jako przykre doświadczenie. Stan ten uzasadnia tym, że czuła się osamotniona, tęskniła za rodzeństwem, a więc bardzo źle znosiła rozłąkę z rodziną. Mimo że mówi o sympatii do zakonnic, to rozpamiętuje też, że nie mogła mieć w nich swoich powiernic. O tym świadczy fakt, że listy nosiła przy sobie⁵⁸. Prawdopodobnie wynikało to z braku zaufania do otoczenia, ale też swoje podstawy mogło mieć w chęci posiadania przy sobie namiastki kochanych osób – w tym przypadku matki⁵⁹. W tym momencie należy zwrócić uwagę na kulturę pisania listów, która spełniała wiele ról w dziewiętnastowiecznej rzeczywistości. List był jedną z najważniejszych form utrzymywania kontaktu pomiędzy ludźmi. Rządził się on ściśle określonymi regułami, dlatego możemy mówić o sztuce pisania korespondencji⁶⁰. Wiemy z treści pamiętnika, że jego właścicielka utrzymywała taki kontakt ze swoją matką, aczkolwiek zaznacza, że w sumie listów było tylko trzy⁶¹. Matka bowiem zmarła w kilka miesięcy po jej odesłaniu z Wodowicz do Wilna.

Stan samotności przeżyła tak intensywnie, że niejednokrotnie prosiła w modlitwach Boga,

⁵⁴ Ibidem, k. 2.

⁵⁵ M. Stawiak-Ososińska, *Ponętna, uległa, akurdatna... Ideal i wizerunek kobiety polskiej pierwszej połowy XIX wieku (w świetle ówczesnych poradników)*, Kraków 2009, s. 63–65.

⁵⁶ A. Oskierczanka, *Dziennik (1837)*, k. 3.

⁵⁷ M. Stawiak-Ososińska, op. cit., s. 63–65.

⁵⁸ A. Oskierczanka, *Dziennik (1837)*, k. 3.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ M. Stawiak-Ososińska, op. cit., s. 168–173.

⁶¹ A. Oskierczanka, *Dziennik (1837)*, k. 3.

aby zabrał [ją] z tego świata tak mimo młodego wieku świat był [jej] obojętny od tego czasu więc zaczęła zastanawiać się nad wszystkim i jednym słowem straciła wartość, która młodej osobie tak jest konieczna⁶².

Już pierwsze wspomnienia z lat dzieciństwa sugerują nam, że twórczyni pamiętnika ma skłonności do depresji, oraz do doszukiwania się melancholijnej natury otaczającego ją świata. Zły stan psychiczny autorki wynika z tego, że prócz ciągłego przygnębiona targa nią głęboki smutek, który poniekąd wynika z opuszczenia i tęsknoty za członkami rodziny. Osobowość Anny Oskierczanki oraz wszystkie niesprzyjające czynniki, były prawdopodobnymi powodami opuszczenia klasztoru, gdyż Anna powróciła do rodzinnej posiadłości, której właścicielem, był wówczas jej starszy brat Emil. Zatem możemy domniemać, że jej ojciec Paweł Oskierka już w tym czasie nie żył a głową rodziny stał się jego nastraszy z synów. Emil stał się prawowitym opiekunem swoich siostr, a tym samym Anny⁶³.

Sama Anna z Oskierków też bardzo często chorowała. To był jeden z głównych powodów pisania pamiętnika, na kartach którego często wspomina o słabej kondycji zdrowotnej. Być może jedną z przyczyn przerw w zapiskach były właśnie kłopoty ze zdrowiem⁶⁴. Sama przyznaje, że lubiła gdy się o nią troszczono⁶⁵. Wsparciem w tym czasie był dla niej Emil, który otaczał ją opieką (podstawowymi metodami kuracji było: nacieranie ciała spirytusem, picie grzanego piwa i herbaty z maliną) oraz jego żona Malwina⁶⁶. Samotność, sieroctwo i choroba – na których autorka skupia swoją uwagę w retrospektywnych zapiskach – zdaje się dominować w jej dzieciństwie. Przy tym przyznaje, że nie ma zaufanej osoby, której mogłaby powierzyć swoje sekrety. Zatem jej przyjacielem staje się pamiętnik, który ma nietypowe zadanie. Jest miejscem oczyszczenia z żalu i goryczy. To w nim autorka zamieszcza swoją skargę na zły los, samotność, choroby.

Memuar zyskuje rolę oczyszczającą i zdaje się posiadać właściwości terapeutyczne. Na podstawie różnych fragmentów zapisków w całym pamiętniku możemy określić, jaki Anna oskierczanka miała stosunek do swojej rodziny i jakie temu towarzyszyły relacje. Znamienne są słowa zapisane w jednym

⁶² Ibidem.

⁶³ Ibidem, k. 2, 3.

⁶⁴ Ibidem, k. 3.

⁶⁵ Ibidem, k. 1.

⁶⁶ Ibidem, k. 3, 287.

z poradników: „kto rodzeństwa nie kocha, nikogo nie będzie kochał szczerze”⁶⁷. Zasada ta była na tyle wiążąca, że była również podstawą funkcjonowania Anny Oskierczanki w strukturach rodzinnych. Członkowie jej rodziny byli niezwykle ważnymi osobami w jej życiu. Prawdopodobnie wynikało to z jej wczesnego osierocenia. Zatem w kolejności najważniejsi byli bracia oraz siostry, o których pisze: „to jest szczęście mieć dobre rodzeństwo”⁶⁸. Zaś w innym miejscu pisze słowa dotyczące starszego brata: „Emil [jest] najlepszym bratem w świecie, on to prawdzie miejsce ojca [!] zastępuje”⁶⁹. W zapiskach odnajdujemy informacje, że autorka żywo interesowała się Emilem. Odnotowywała ze szczególną precyzją wszystkie jego wyjazdy oraz powroty do rodzinnego majątku. Znaczące miejsce i jej sympatię zyskała również żona Emila – Malwina⁷⁰. Siostrzane obowiązki omawianych czasów charakteryzowały się tym, że obdarowywano się zaufaniem, serdecznym uczuciem, w razie takiej potrzeby opieką oraz zapewnieniem bezpieczeństwa⁷¹. Niemniej jednak zacytowane słowa jednoznacznie wykazują szczególny stosunek do brata oraz do całego rodzeństwa, bowiem skrupulatnie odnotowuje każde wydarzenia rodzinne. Na kartach pamiętnika odnajdujemy informacje o zamążpójściu siostry Józefy i zaręczynach, a także informacje o ślubie siostry Pauliny, która zabrała do małżeńskiego majątku również młodszą siostrę Julię. Anna Oskierczanka zapisuje wydarzenia związane z narodzinami kolejnych członków rodziny⁷². Możemy odnieść wrażenie pewnego żalu i smutku z powodu stagnacji w jej życiu. Sugerują to chociażby takie słowa jak: „ja zaś czasem bardzo smutna częściej zaś bez wesołych [chwil] pędziłam życie spokojnie”⁷³.

Elementy życia codziennego przede wszystkim odnajdują swoje miejsce w treści pamiętnika kresowianki. Są to różnego rodzaju podróże, odwiedziny, uroczystości świąt kościelnych i patriotycznych. Na rozwój intelektualny Oskierczanki miały wpływ przede wszystkim nauka języka francuskiego i zamiłowanie do literatury.

Podróże oraz odwiedziny zajmowały ważne miejsce w powszechnym rytmie życia. Część wyjazdów Anny Oskierczanki była powiązana z kuracyjnym

⁶⁷ *Zasady obyczajności dla dzieci zawierające powieści i nauki krótkie i łatwe do podjęcia, zdolne wpoić w nie prawidła najistotniejsze moralności porządnego sposobu myślenia i wiadomości z historii naturalnej*, Wrocław 1831, s. 29; cyt. za M. Stawiak-Ososińska, op. cit., s. 202.

⁶⁸ Ibidem, k. 3.

⁶⁹ Ibidem, k. 11.

⁷⁰ Ibidem, k. 3.

⁷¹ M. Stawiak-Ososińska, op. cit., s. 202–203.

⁷² Ibidem, k. 9.

⁷³ Ibidem, k. 3–4.

aspektem, który wynikał z zaleceń lekarskich. Na kartach pamiętnika, odnajdujemy wielokrotnie informacje o wyjazdach od uzdrowisk między innymi do wód zwanych Borciańskimi. Kresowianka poszukiwała nie raz kompana do takich wyjazdów, ponieważ była osamotniona w chorobach. Odwiedzała również Warszawę, Kowno oraz Wilno⁷⁴, a także włości swojej rodziny, między innymi posiadłość w Jurewiczach czy Użyniec oraz pomniejsze gospodarstwa⁷⁵. Odnotowywała również na kartach swojego pamiętnika częste odwiedziny sąsiadów w majątku swojego brata np.: „dziś Kjetanowa była u nas na obiedzie z córką”⁷⁶. W większości były to wizyty o charakterze towarzyskim. Spędzano czas na polowaniach, pogawędkach, a także na wspólnym odczytywaniu dzieł literackich i periodyków. Do takich właśnie praktyk składały ważne święta, jak na przykład uroczystość 3-go Maja, o którym pisze patetycznymi i znacznymi słowami:

trzeciego maja dzień dzisiejszy jest pamiętny zawsze dla Polaków, gdyż w tym dniu była podpisana Konstytucja Polski przez Hugo Kołłątaja [...] obchodzimy na pamiątkę wydarzeń⁷⁷.

Wtedy też pochyłano się nad dziełem Niemojowskiego, ale także bibliografią J. Rybińskiej⁷⁸. Prócz języka polskiego, z którego Anna jest dumna, do jej rzeczywistości wkrada się modna francuszczyzna, o której pisze znamienne słowa: „wiedziałam, że język francuski koniecznie potrzebny nam [...] też Polakom chyba tylko umieć go, ale nie używać, to my mamy własny tak piękny [język]”⁷⁹, dlatego w kanonie jej ulubionej literatury stał się Słowacki. Malwina tłumaczy tę sytuację tym, że Anna słabo zna podstawy tegoż języka, aczkolwiek potrafiła odczytywać literaturę francuską⁸⁰. Prawdopodobnie zapoznała się z tym językiem w szkole klasztornej i doskonaliła go w domu. Z powyższych słów wynika to, że początkowo czuła niechęć do języka francuskiego, broniąc tym samym polszczyzny niemniej jednak po pewnym czasie swoje myśli wyrażała językiem z rodziny romańskiej, a także po jakimś czasie posługiwała się tym językiem w mowie⁸¹, na co miały wpływ wydarzenia historyczne, którymi

⁷⁴ Ibidem, k. 9.

⁷⁵ A. Oskierczanka, *Dziennik (1837)*, k. 3, 5, 9.

⁷⁶ Ibidem, k. 5.

⁷⁷ Ibidem, k. 6.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Ibidem, k. 5.

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ Ibidem, k. 8–18, 20.

bardzo się interesowała, a także literatura w tymże języku, którą określała jako miłosną⁸².

W zapiskach Oskierczanki dostrzec można niepokój związany ze staropaniństwem, pisała: „nie mam nikogo, co bym mogła się zająć, jestem zła”⁸³. Ta sytuacja ulega zmianie dopiero po poznaniu Juliusza, jej przyszłego męża. Niemniej jednak należy wspomnieć o innym mężczyźnie, który zabiegał o jej względy. Anna pisze o nim, że „on ma w projekcie stawić o rękę moją nie wiem jak to będzie ja do tej pory [...] nie miałam do niego żadnego pociągu”⁸⁴. Inaczej było z Juliuszem, gdyż jej uczucie było pełne rozterek. Wyrażała to chociażby słowami pełnymi namietności, ale też pełnymi wahań charakterystycznych dla pierwszych zauroczeń, pisze: „czy ja go kochać nie miała, ale mnie często przychodzi na myśl, czy on mnie kocha”⁸⁵. Następnie na kartach pamiętnika śledzimy etapy dojrzewania tegoż uczucia, gdyż Anna notuje: „miło go kochać, a do tego być kochaną przez kogoś, przez niego”⁸⁶. Otwarcie w swoich przemyśleniach wyraża uczucia, za którymi tęskniła. Nie skrywała swoich emocji, prawdopodobnie było to spowodowane tym, że z założenia pamiętnik nie był przeznaczony do wglądu postronnych osób, sugerują to słowa umieszczone na samym końcu: „mam nadzieję, że tego nikt czytać nie będzie”⁸⁷. Ujawnia się tu kolejna, ważna różnica pomiędzy typowymi pamiętnikami tego okresu. Otóż większość tego typu źródeł powstawała z zamiarem ich rozpowszechnienia – autorzy zakładali, że ich zapiski będą czytali potomni, matki pisały pamiętniki dla dzieci, babcie z przeznaczeniem dla wnuków. Oskierczanka miała inną motywację, zakładała, że nikt po niej nie sięgnie. Początkowo autorka myślała co prawda inaczej. Chciała dawać potomnym rady, ukazać z jak znakomitej rodziny pochodzi i jak godną jest jej reprezentantką. Z czasem zaczęła pisać „do szuflady”, precyzować swoje najgłębsze emocje, pamiętnik stał się „przestrzenią” jej intymności, jej osobistym spowiednikiem. Przestała odgrywać rolę typowej ziemianki – przyjmującej z pokorą i ufnością wszelkie zrządzania losu. Pisała otwarcie o swojej niechęci do życia, żalu, złości i miłości. Odchodząc od poprawnego i „poradnikowego” schematu myślenia i działania wzorowej panny ukazywała swoje prawdziwe oblicze, gdzie było miejsce

⁸² Ibidem, k. 5–17.

⁸³ Ibidem, k. 16.

⁸⁴ Ibidem, k. 19.

⁸⁵ Ibidem, k. 20.

⁸⁶ Ibidem, k. 32.

⁸⁷ Ibidem, k. 33.

na bunt, przyznawała się do niechęci ku edukacji, żalu z powodu małżeństwa jej rodzeństwa i własnego staropanieństwa.

Treści pamiętnika odkrywają wiele interesujących informacji z życia prywatnego Anny Oskierczanki. Możemy też poznać rytm jej codzienności, a przy tym lepiej zrozumieć funkcjonowanie kobiet w dziewiętnastowiecznej rzeczywistości. Przeplecione wspomnienia z dzieciństwa wraz z zapiskami dotyczącymi wieku dojrzałego dają obraz mentalności Anny z Oskierków. Ciężkie doświadczenia życiowe w połączeniu ze słabym stanem zdrowia sprawiają, że na kartach pamiętnika dominują uczucia gorzkości i smutku. Oryginalność pamiętnika polega przede wszystkim na kondensacji wspomnień, emocji autorki w jednym przełomowym dla niej roku (1837).

ANNA OSKIERCZANKA – LADY OF THE MANOR FROM THE EASTERN BORDERLANDS: A PORTRAIT BASED ON HER PERSONAL MEMOIR

Anna Oskierczanka (1810–1842) was born into one of the wealthiest and most influential families of the Eastern Borderlands of Poland – the Oskierkas of Murdelio crest. When she was 27 years old, Anna wrote a memoir. She started on the first of January, 1837 and continued throughout the year. She proceeded, however, in a discontinuous manner, sometimes interrupting her effort for weeks on end. Moreover, she often omitted to name the month of the entry, which sometimes makes it difficult to construe the text. The memoir is available in Lithuanian State Historical Archives in Vilnius, to which it was donated by Marina Oskierczanka in 1930.

The memoir contains several entries of a retrospective nature, which describe Anna's parents, siblings, her childhood in a convent, and such tragic experiences as the illnesses which afflicted Anna's mother and finally led to her death. Other entries recount Anna's daily life, including travels, receptions and the ways of celebrating church and national holidays. Anna expresses her feelings and yearnings directly, avoiding falsity.

The memoir reveals many interesting facts about Anna Oskierczanka's private life. This helps to understand the situation of women in the 19th century reality. The memories of childhood along with the entries concerning her adult life allow the reader to reconstruct the image of Anna's mentality. Due to Anna's dire life experiences and her poor health, the memoir is dominated by a bitter, dejected mood. The originality of the memoir consists in the condensation of the authoress's memories and emotions to a single year, pivotal to her life.

Tłumaczył Bartłomiej Musajew

STRAŻ BEZPIECZEŃSTWA W WOJEWÓDZTWIE PŁOCKIM W PIERWSZYM OKRESIE POWSTANIA LISTOPADOWEGO

Powstanie listopadowe jest jednym z bardziej znanych wydarzeń w polskiej historii. Pamięć o nim i o wynikłej z niego „wielkiej emigracji” przez pokolenia była przechowywana w świadomości polskiej. Obecnie, gdy coraz większą popularność zyskują badania regionalne, warto zastanowić się, jaki przebieg miało powstanie na polskiej prowincji. Województwo płockie należy do najsłabiej opracowanych w tym względzie. Brakuje rozprawy, która w sposób całościowy traktowałaby o powstaniu listopadowym na jego terenie. Częściowo lukę tę uzupełniają prace Adama Białczaka¹, Janusza Szczepańskiego² i, w nieco zbyt popularnej formie, Marii Macieszyny³. Problem powołania i działalności Straży Bezpieczeństwa w poszczególnych województwach poruszali w swoich badaniach m.in. Jan Skarbek⁴ oraz Alina Barszczewska⁵.

Materiału do rozważań nad losami Straży Bezpieczeństwa w województwie płockim dostarczyły przede wszystkim bardzo cenne archiwalia zgromadzone w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie⁶. Znajdują się tam materiały dotyczące powołania Straży Bezpieczeństwa, jej liczebności oraz wykonywanych przez nią obowiązków. Uzupełnienie kwerendy archiwalnej stanowią Źródła do dziejów wojny polsko-rosyjskiej 1830–1831 r.⁷, wydane przez Bronisława Pawłowskiego. Są one do dziś najkompletniejszym wydaniem materiałów źródłowych z okresu polskiej rewolucji. Interesujące pod względem

¹ A. Białczak, *Organizacja lokalnej siły zbrojnej w Obwodzie Ostrołęckim i Przasnyskim w czasie Powstania Listopadowego*, *Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego* 1996, z. 10, s. 76–92.

² J. Szczepański, *Obwód pułtuski w czasie powstania listopadowego*, Pułtusk 1987.

³ M. Macieszyna, *Powstanie listopadowe w Płocku*, Płock 1921.

⁴ J. Skarbek, *Województwo lubelskie w powstaniu listopadowym 1830–1831*, t. 1, Lublin 2011.

⁵ A. Barszczewska, *Województwo kaliskie i mazowieckie w powstaniu listopadowym 1830–1831*, Łódź 1965.

⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej AGAD], *Władze Centralne Powstania Listopadowego*.

⁷ *Źródła do dziejów wojny polsko-rosyjskiej 1830–1831* [dalej Źródła], wyd. B. Pawłowski, t. 1, Warszawa 1931.

badawczym informacje znajdujemy także w ówczesnej prasie powstańczej, szczególnie w *Dzienniku Urzędowym Województwa Płockiego*⁸.

Straż Bezpieczeństwa była pierwszą formacją utworzoną z woli władz naczelnych. Prace nad jej powołaniem zapoczątkował Gustaw Małachowski, który 30 listopada 1830 roku złożył projekt powołania formacji o nazwie Gwardia Narodowa. Propozycja ta została przedstawiona na posiedzeniu Rady Administracyjnej. Po dłuższej dyskusji projekt został przyjęty. Na wniosek ks. Ksawerego Druckiego-Lubeckiego, pełniącego wówczas funkcję ministra skarbu, zmieniono nazwę formacji. Nazwano ją Strażą Bezpieczeństwa. Było to spowodowane tym, że elementy zachowawcze zasiadające w Radzie Administracyjnej obawiały się, że wcześniejsza nazwa zbyt mocno będzie się kojarzyć z rewolucjami, jakie miały miejsce we Francji i Belgii⁹.

Wyżej wspomniane zabiegi stanowiły również swego rodzaju kartę przetargową w negocjacjach z carem Mikołajem I. Z jednej strony Rada Administracyjna starała się zapanować nad wydarzeniami, które mogły zaowocować rewolucją społeczną, z drugiej, pacyfikowała nastroje radykalnej części społeczeństwa, stwarzając pozory zbrojeń i przygotowania militarnego do siłowej rozprawy z Cesarstwem Rosyjskim. Jak wspominają znawcy tematu, na czele z Aliną Barszczewską i Janem Skarbkim, powołanie Straży Bezpieczeństwa było w rzeczywistości zabiegiem mającym na celu ochronę własności zamożniejszych warstw społecznych¹⁰.

Dodatkowymi korzyściami wynikającymi z powołania formacji o charakterze paramilitarnych były możliwość wybrania rekruta i stworzenie rezerwuaru sił na potrzeby późniejszej mobilizacji. Ludność chłopska z reguły niechętnie traktowała obowiązek wstępowania w siły zbrojne w czasie wojny. Poprzez powołanie Straży Bezpieczeństwa łagodzano, przynajmniej częściowo, niezadowolenie¹¹.

2 grudnia 1830 roku Rada Administracyjna Królestwa Polskiego wydała postanowienie powołujące Straż Bezpieczeństwa w miastach. Stworzenie nowej formacji motywowano następująco:

⁸ *Dziennik Urzędowy Województwa Płockiego* [dalej DUWP].

⁹ A. Barszczewska, op. cit., s. 53; J. Skarbek, *Województwo lubelskie*, s. 243–244.

¹⁰ J. Skarbek, *Znaczenie mobilizacji sił zbrojnych na prawobrzeżu Wisły w powstaniu 1830–1831 roku*, w: *Rola militarna Wisły w dziejach Polski, cz. 1 (od czasów piastowskich do 1864 r.)*, red. K. Myśliński, Warszawa 1992, s. 229.

¹¹ W. Tokarz, *Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831*, Warszawa 1994, s. 108; J. Skarbek, *Województwo*, s. 244.

W zamiarze zapewnienia spokojności publicznej, chcąc [tak w źródle – K. A.] oraz postawić władze miejscowe w stanie, aby przy zmieniać się mających konsystencjach Wojska, własność i bezpieczeństwo osobiste zachować mogły pod opieką¹².

W myśl wspomnianego postanowienia we wszystkich miastach Królestwa Polskiego miała zostać utworzona Straż Bezpieczeństwa. Rada Administracyjna dawała organizatorom na przeprowadzenie tego przedsięwzięcia trzy dni. W skład formacji powołani zostali wszyscy mężczyźni zdolni do noszenia broni. Ich wiek określono na 18–45 lat. Wyłączeni ze służby zostali duchowni oraz urzędnicy znajdujący się w czynnej służbie. Obowiązek sporządzenia list osób kwalifikujących się do służby w Straży Bezpieczeństwa spoczywał na burmistrzach lub prezydentach miast. Spisywani mężczyźni zostali podzieleni na następujące grupy: właściciele nieruchomości, kupców, „naczelników rękodzielni, rzemiosł i warsztatów” oraz czeladź. Ze spisu wyłączeni zostali także cudzoziemcy, którzy mieli prawo „uwolnienia od popisu”. Ostateczną decyzję podjąć mogli sami zainteresowani. W oddziałach dowództwo sprawowali setnicy wybrani spośród właścicieli nieruchomości i kupców. Funkcję dziesiątników, oprócz przedstawicieli dwóch wyżej wymienionych grup, mogli sprawować także „naczelnicy”. W myśl postanowienia jednym z zadań setników i dziesiątników był nadzór nad uzbrojeniem Straży Bezpieczeństwa „ile możliwości odpowiadającym celowi”¹³. Członkowie formacji mieli dwa razy w ciągu tygodnia odbywać przegląd. Kolejnym obowiązkiem było regularne odbywanie nocnych patroli według wyznaczonej kolejności. Poza tym obywatele tworzący Straż Bezpieczeństwa zobowiązani byli do pełnienia służby wartowniczej na rogatkach miast oraz w tych miejscach, które ze względu na swoje znaczenie tego wymagały¹⁴. Rada Administracyjna określała, że w skład uzbrojenia członka omawianej formacji wchodziła „wszelka broń palna” oraz kosa osadzona na sztorc lub pika¹⁵.

Część druga postanowienia zawierała uwagi ogólne skierowane do władz na prowincji. W artykule ósmym zobowiązano burmistrzów i prezydentów miast do przekazania w terminie trzech dni raportów dotyczących tworzenia Straży Bezpieczeństwa. Raporty miały trafić do komisarzy obwodowych, którzy z kolei przekazywali je Komisjom Wojewódzkim, te zaś wydziałowi wykonawczemu. Przepisy szczegółowo określały, co miał zawierać wspomniany

¹² AGAD, 231a, k. 3; Źródła, s. 15–16.

¹³ AGAD, 231a, k. 3.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ AGAD, 231a, k. 4.

raport. Prezydentów i burmistrzów zobowiązywano do podania dokładnej liczby osób powołanych w szeregi Straży Bezpieczeństwa wraz z określeniem posiadanego przez nich uzbrojenia¹⁶.

W ostatnim artykule postanowienia zobowiązywano Komisje Wojewódzkie do rozesłania jego treści w jak najkrótszym czasie do Komisarzy Obwodowych. Ci zaś przekazać je mieli burmistrzom i prezydentom „tak, iżby najodleglejsze miasto w ciągu 48 godzin zawiadomione było”¹⁷.

Następnego dnia Rada Administracyjna wydała postanowienie, które powoływało Straż Bezpieczeństwa także na wsi. W myśl tych rozporządzeń wójtowie gmin zobowiązani zostali do sporządzenia w ciągu 24 godzin od otrzymania postanowienia spisu ludności męskiej w wieku od 18 do 45 lat. Obywatele, którzy podlegali spisowi mieli zostać uzbrojeni w ciągu 12 godzin w broń palną oraz w kosy postawione na sztorc. Utworzone oddziały podzielono na setnie i dziesiętnie, podobnie jak to miało miejsce w wypadku Straży Bezpieczeństwa w miastach. Na wsiach tak jak w miastach faworyzowano przedstawicieli warstw zamożnych. Ludzi do pełnienia funkcji dziesiętników i setników w oddziałach formowanych na wsi wybrać miano spośród gospodarzy osiadłych. W ten sposób Rada Administracyjna chciała zapobiec przejściu kontroli nad oddziałami przez żywoły radykalne, przez które mógł zostać zagrożony porządek społeczny, czego obawiali się przedstawiciele władzy. Do obowiązków nowej formacji należały przeglądy, które odbywały się w każdą niedzielę oraz pełnienie nocnych patroli na terenie wsi. W ostatnim artykule omawianego postanowienia wójtowie zostali zobowiązani do przekazania raportów dotyczących liczebności i uzbrojenia Straży Bezpieczeństwa komitetom obwodowym w nieprzekraczalnym terminie 48 godzin¹⁸.

Komisja województwa płockiego otrzymała oba omówione postanowienia 4 grudnia i niezwłocznie przystąpiła do ich realizacji¹⁹.

Obywatele województwa płockiego należeli do najbardziej patriotycznych w całym Królestwie Polskim. W związku z tym w początkowym okresie powstania wyprzedzali zazwyczaj rozporządzenia władz naczelnych dotyczące formowania różnych oddziałów (np. pułk jazdy dymowej). Podobnie rzecz miała się ze Strażą Bezpieczeństwa. Mieszkańcy Płocka rozpoczęli organizację Komitetu Przestrzegającego Bezpieczeństwa, którego zadaniem było zabezpieczenie porządku „od tych elementów, które podczas wszelkich ruchów

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ AGAD, 231a, k. 5.

¹⁹ AGAD, 477a, k. 174.

wolnościowych wypelzają z ciemnych zakątków i zbrodniczymi, krwawymi zamachami hańbią szlachetne porywy”²⁰.

Komitet Przestrzegający Bezpieczeństwa ściśle współpracował z komisją wojewódzką. Młodzi przedstawiciele majątnych warstw społeczeństwa na czele z kasztelanem Henrykiem Nakwaskim i sędzią pokoju Wojciechem Kwasięborskim rozpoczęli organizację Straży Narodowej na terenie całego województwa płockiego. Wyznaczeni zostali dowódcy a komitet miejski został wcielony przez zarząd Straży Narodowej²¹.

W pierwszej dekadzie grudnia wystąpiły różne problemy związane z organizacją Straży Bezpieczeństwa. Pierwszym był brak dowódców obwodowych. Niektórzy z nich, chociaż zostali wybrani, to jednak nie zjawili się dostatecznie szybko w podlegających sobie jednostkach administracyjnych. Za przykład może służyć obwód ostrołęcki. W piśmie z dnia 10 grudnia 1830 roku skierowanym do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji (dalej KRSWP) tamtejszy komisarz stwierdzał, że ppłk Karol Zieliński, który miał pełnić obowiązki organizatora Straży Bezpieczeństwa jeszcze nie przybył. Urzędnik dodawał, iż „Od pośpiechu więc przybycia komendantów zależy pośpiech uorganizowania powstania i Straży Bezpieczeństwa, która w całym obwodzie jest już w stanie czynnym”²².

Kolejnym, znacznie poważniejszym, problemem było błędne zrozumienie postanowienia Rady Administracyjnej. Najbardziej jaskrawym przykładem takiego stanu rzeczy w województwie płockim była sprawa Aleksandra Kamińskiego, organizatora Straży Bezpieczeństwa w obwodach mławskim i przasnyskim. Był on oskarżany przez Józefa Turowskiego, Naczelnika Straży Bezpieczeństwa Województwa Płockiego o nadużywanie przepisów rządowych. Kamińskiemu zarzucano, że zmusił komisarza obwodu mławskiego do dostawienia sobie około dwóch tysięcy ludzi „bez żadnego celu”. Takie postępowanie miało wywołać zaniepokojenie sąsiednich państw. Wywarło to wrażenie, jakoby zrewoltowane Królestwo Polskie gromadziło swoje siły przy granicy z Prusami. Naczelnik dodawał również, że Kamiński był już upominany, lecz nie przyniosło to spodziewanych rezultatów²³. Swoje postępowanie wyjaśniał w piśmie z dnia 6 grudnia. Wypominał on błędy w postępowaniu władz naczelnych w pierwszych dniach powstania. Oskarżał je o hamowanie najbardziej patriotycznych obywateli, co miało się odbić niekorzystnie na losach

²⁰ M. Macieszyna, op. cit., s. 8.

²¹ Ibidem.

²² AGAD, 468a, k. 8.

²³ AGAD, 468a, k. 11.

powstania. Zebranie oddziału w obwodzie mławskim motywował potrzebą przygotowania oddziału młodych ludzi do służby. W ten sposób, po odbyciu szkolenia, mieli być cennym materiałem do formowania siły zbrojnej²⁴.

Władze naczelne podporządkowały Kamińskiego najpierw Turowskiemu, a następnie 10 grudnia 1830 r. Antoniemu Mieszkowskiemu, który został mianowany dowódcą sił zbrojnych w województwie płockim. W drugiej dekadzie grudnia nie ma już śladów o kłopotach z Kamińskim²⁵.

Poza wymienionymi trudnościami organizacja Straży Bezpieczeństwa w poszczególnych obwodach przebiegała stosunkowo sprawnie. Bardzo aktywny komisarz obwodu ostrołęckiego już 6 grudnia donosił, iż na podlegającym mu terenie z inicjatywy patriotycznie nastawionych obywateli tworzą się komitety organizacyjne Straży Bezpieczeństwa. Poza tym tego samego dnia urzędnik otrzymał postanowienie powołujące Straż również we wsiach, co niezwłocznie zakomunikował wójtom gmin. Ponadto raportował on, iż sam proces tworzenia formacji już się rozpoczął²⁶.

Cztery dni później, 10 grudnia, komisarz donosił, że w Ostrołęce zebrało się już 200 ochotników. Dodawał również, że brakuje dowódcy, co uniemożliwia sformowanie Straży Bezpieczeństwa²⁷.

Pod koniec drugiej dekady grudnia proces organizacji omawianej formacji był już w końcowym etapie realizacji. Dnia 19 grudnia komisarz obwodu ostrołęckiego donosił o sformowaniu Straży Bezpieczeństwa na swoim terenie. Stwierdził, że „we wszystkich już miastach i wsiach tutejszego obwodu urządzona i uzbrojona została”²⁸. Pełniła ona z powodzeniem obowiązki przewidziane postanowieniami z dnia 2 i 3 grudnia. Łączna liczba obywateli wchodzących w skład Straży Bezpieczeństwa w tym obwodzie wynosiła 11 385 osób²⁹.

21 grudnia komisarz obwodu mławskiego donosił o ukończeniu organizacji Straży Bezpieczeństwa. Liczyła ona 11 849 głów. Była podzielona na setnie i dziesiętnie, zgodnie z postanowieniami Rady Administracyjnej. Podobnie jak to miało miejsce w obwodzie ostrołęckim, urzędnik donosił o tym, że formacja wypełnia swoje obowiązki. Brak informacji o jakichkolwiek

²⁴ AGAD, 231a, k. 116.

²⁵ AGAD, 231a, k. 28, 116–117.

²⁶ A. Biańczak, op. cit., s. 76.

²⁷ AGAD, 468a, k. 7.

²⁸ AGAD, 468a, k. 26.

²⁹ Ibidem.

nieprawidłowościach³⁰. Stan uzbrojenia Straży Bezpieczeństwa w obwodzie mławskim ukazuje tabela 1.

Tabela 1. Stan uzbrojenia Straży Bezpieczeństwa w obwodzie mławskim

Stan uzbrojenia	We wsiach	W miastach
Broń palna	589	91
Pałasze	22	14
Piki	4932	1797
Kosy	4349	55
Suma	9892	1957

Źródło: AGAD, 468a, k. 28–29.

W podanym raporcie ludność miejską wchodzącą w skład omawianej formacji dzielono według wyznania na chrześcijan i starozakonnych. Pierwsi liczyli 1170 osób, a ich stan uzbrojenia przedstawiał się następująco: 87 ludzi uzbrojonych było w broń palną, 14 w pałasze, 1015 w piki, zaś w kosy 54. Wśród Żydów cztery osoby dysponowały bronią palną, nikt nie posiadał pałaszy, 782 osoby uzbrojone były w piki, zaś tylko jedna w kosę³¹.

Z przytoczonych powyżej danych wynika wyraźnie, że najpopularniejszym uzbrojeniem była broń drzewcowa: piki i kosy. Piki używane były przeważnie w miastach. Stosunkowo duża ilość kos na wsi wynika w fakt, że była ona narzędziem rolniczym, które posiadał każdy gospodarz. Była ona także łatwa do przerobienia na broń, należało jedynie ustawić ostrze na sztorc. Zarówno w miastach, jak i we wsiach tylko nieliczni posługiwali się pałaszami. Dziwić może stosunkowo niewielki odsetek broni palnej, wynoszący 5,7%. Taki stan rzeczy wynikał z faktu, iż po pierwsze, była ona trudno dostępna, po drugie, była zbyt droga dla biedniejszych przedstawicieli społeczeństwa.

W tym samym czasie komisarz obwodu lipnowskiego donosił, że Straż Bezpieczeństwa w jego obwodzie liczy 13 508 ludzi. Z tej liczby 317 osób jest uzbrojonych w broń palną, zaś pozostałe 13 191 w kosy i piki³². Jak wynika z przytoczonych danych odsetek obywateli dysponujących bronią palną był niższy niż w obwodzie ostrołęckim i wynosił jedynie 2,4%.

³⁰ AGAD, 468a, k. 27.

³¹ Ibidem.

³² AGAD, 468a, k. 31.

Komisarz obwodu pułtuskiego donosił, że w jego obwodzie również ukończono formowanie Straży Bezpieczeństwa. Liczyła ona 11 853 osoby. Jej uzbrojenie przedstawiało się następująco: broń palna 1109, pałasze 145, piki 8943, kosy 1656. Jak można zauważyć również w Pułtuskiem najczęściej używana bronią była pika. Wynikało to z jej dostępności i łatwości wykonania, a także niskiej ceny. W porównaniu do pozostałych obwodów stosunkowo dużo osób używało broni palnej, około 9,4%³³.

Pod koniec drugiej dekady grudnia swój raport sporządził komisarz obwodu przasnyskiego. Donosił on, że:

Straż Bezpieczeństwa po wszystkich wsiach, a szczególnie miastach jest w najlepszy sposób urządzona – to jest ma swego dowódcę powiatowego Straże Bezpieczeństwa nieustannie objeżdżającego. Te Straże w obrębie kilku Gmin [tak w źródle – K. A.] mają swoich poddowódców – a do tego w gminach podzielone są na setnie i dziesiętnie, przez ten więc podział i dozór zwierzchników jest porządek i szyk prawie wojskowy zachowany³⁴.

Liczebność Straży Bezpieczeństwa w obwodzie przasnyskim wynosiła 9 437. Z tej liczby 8 888 obywateli było uzbrojonych w kosy i piki, zaś 549 w pistolety. Odsetek posiadaczy broni palnej stanowił 6,2% ogółu³⁵.

Tabela 2. Straż Bezpieczeństwa w województwie płockim 21 grudnia 1831 roku

Obwód	We wsiach	W miastach
Płocki	7 165	2 182
Pułtuski	9 852	2 001
Przasnyski	9 093	1 349
Mławski	8 674	877
Lipnowski	11 812	1 696
Ostrołęcki	9 164	1 221
Suma	55 760	9 326

Źródło: AGAD, 468a, k. 63.

³³ AGAD, 468a, k. 35.

³⁴ AGAD, 468a, k. 39–40.

³⁵ Ibidem.

Jak wynika z danych przytoczonych w tabeli 2, znakomita większość mieszkańców wchodzących w skład Straży Bezpieczeństwa rekrutowała się ze wsi. Wynikało to z ówczesnego stopnia urbanizacji terenów Królestwa Polskiego. W raporcie z dnia 21 grudnia skierowanym do KRSWP Komisja Województwa Płockiego podawała, iż omawiana formacja liczyła 65 086 ludzi. Z tego 14,3% stanowiła Straż Bezpieczeństwa rekrutująca się z miast³⁶.

Z wyżej podanej liczby ogólnej na potrzeby powołanej 6 grudnia 1830 roku Gwardii Ruchomej³⁷ przeznaczono 10 000 ludzi. Ciężar wynikający z tego tytułu rozpisano pomiędzy obwody³⁸.

W grudniu 1830 roku Straż Bezpieczeństwa wykonywała wiele zadań. Wykraczały one znacznie poza kompetencje określone w postanowieniach z dni 2 i 3 grudnia. Podstawowym obowiązkiem wypełnianym przez Straż Bezpieczeństwa, jak już wcześniej wspomniano, była ochrona własności prywatnej i publicznej. Funkcja ta szczególnie uwidaczniała się w dużych miastach municypalnych. W wypadku województwa płockiego najlepiej widać to na przykładzie Płocka. Znajdowały się tam magazyny, w których przechowywane były m.in. alkohol i sól. Dnia 4 grudnia 1830 roku część rewolucyjnie nastawionych mieszkańców Płocka usiłowała zapalić skład alkoholu oraz wytoczyć z niego część trunków. Sytuację opanował dopiero Turowski oraz świeżo mianowany dowódca Straży Bezpieczeństwa Dziewanowski. Nastroje spacyfikował Henryk Nakwaski, wygłaszając mowę do zebranego tłumu. Wszystkim trzem w nagrodę za opanowanie sytuacji złożono podziękowania na łamach „Gońca Płockiego”³⁹.

Niestety po początkowym entuzjazmie obywatele niechętnie wykonywali obowiązki ze służbą w Straży Bezpieczeństwa. Z czasem trudno było zebrać odpowiednich ludzi do pełnienia wart. Taki stan rzeczy wynikał z faktu, iż obywatelom „nie chciało się stać nocą na mrozie lub słońcu i wyręczać się służącymi, niedorostkami lub ubogimi Żydami”⁴⁰. Podobnie wyglądała sytuacja w innych województwach. Pod tym względem płockie nie było wyjątkiem⁴¹.

Dnia 16 grudnia 1830 roku nałożono na Straż Bezpieczeństwa obowiązki administracyjno-skarbowe. Wynikało to z faktu, że część obywateli unikała płacenia podatków i spełniania innych zobowiązań. Skuteczność Straży

³⁶ AGAD, 468a, k. 63.

³⁷ Formacja militarna służąca jako rezerwar sił dla armii.

³⁸ AGAD, 468a, k. 64.

³⁹ M. Macieszyna, op. cit., k. 9.

⁴⁰ Ibidem, s. 16.

⁴¹ M. Macieszyna, op. cit., s. 15–16; J. Skarbek, *Znaczenie*, s. 231.

Bezpieczeństwa w tej kwestii była stosunkowo niewielka, lecz zdarzały się wyjątki. Niska skuteczność wynikała z ogólnego obniżenia statusu majątkowego, fali nieurodzaju i niechęci znacznej części mieszkańców do uiszczania świadczeń. Ze względu na niską skuteczność Straży Bezpieczeństwa komisarze obwodowi byli zmuszeni prosić o pomoc KRSWP. Postulowali oni ściąganie należności przy pomocy oddziałów regularnego wojska⁴².

Kolejnym istotnym zadaniem wypełnianym przez Straż Bezpieczeństwa było patrolowanie granic Królestwa Polskiego. KRSWP 15 grudnia 1830 roku nakazała komisjom wojewódzkim obsadzenie granic państwa. W województwach, które graniczyły z Prusami oddziały pilnujące granic utworzono niemal natychmiast po rozbrojeniu kozaków. Do ich zadań należało pilnowanie granicy oraz łapanie dezertersów z wojska powstańczego⁴³.

Zaznaczyć należy, że władze centralne, na czele z gen. Józefem Chłopicim, nie widziały możliwości użycia Straży Bezpieczeństwa do zadań *stricto* wojskowych. Dyktator odnosił się do nowych formacji z wyraźnym lekceważeniem. Sama Straż Bezpieczeństwa miała niewielką wartość militarną. Co prawda odbywały się musztry i przeglądy, lecz z powodu braku doświadczonych instruktorów, a także ze względu na niedostateczne uzbrojenie wartość bojowa omawianej formacji była niewielka⁴⁴.

Ze względu na obawy związane z radykalizacją biedniejszych warstw społeczeństwa, a także z coraz częstszymi wypadkami „nadużywania broni” władze naczelne nakazały częściowe rozbrojenie Straży Bezpieczeństwa. 25 grudnia 1830 postanowiono, że członkowie omawianej formacji, nie pełniący służby, mają obowiązek złożyć broń u wójtów i burmistrzów. Miało to poprawić bezpieczeństwo, szczególnie na prowincji. Przepisy te skomplikowały jednak sytuację. Informował o tym KRSWP komisarz obwodu ostrołęckiego. Zaznaczał on, że niektóre wsie są bardzo rozproszone. W związku z tym niemożliwe było, by oddziały pełniące patrole, szczególnie nocne, mogły oddać broń po wypełnieniu obowiązków. Chcąc rozwiązać tę trudną kwestię, urzędnik zaproponował, by, w wypadku gdy odległość do miejsca zamieszkania wójta jest duża, broń była składowana u sołtysów. Mieli oni być odpowiedzialni za jej stan oraz ewentualne nadużycia⁴⁵. Zaznaczał również, że niezależnie od decyzji władz wójtowie gmin są w dalszym ciągu odpowiedzialnymi za zachowanie

⁴² A. Barszczewska, op. cit., s. 63–64.

⁴³ J. Skarbek, *Województwo*, s. 259.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ AGAD, 468a, k. 71.

bezpieczeństwa i trzymanie dozoru nad bronią⁴⁶. Władze przystały na propozycję urzędnika, zaznaczając jednak, że odpowiedzialność za nieprawidłowości spoczywać będzie na sołtysach⁴⁷.

Tabela 3. Stan Straży Bezpieczeństwa w województwie płockim w dniu 4 stycznia 1831 roku

Obwód	We wsiach	W miastach
Płocki	10 100	2 972
Pułtuski	9 852	2 001
Przasnyski	9 0579	1 378
Mławski	9 892	1 957
Lipnowski	11 812	1 696
Ostrołęcki	10 164	1 221
Suma	61 399	11 225

Źródło: AGAD, 468a, k. 94.

Straż Bezpieczeństwa liczyła na początek omawianej formacji wywodziła się ze wsi. Z miast pochodziło jedynie 15,4%, co oznacza wzrost liczby ludności miejskiej zarówno w liczbach bezwzględnych, jak i w ujęciu procentowym. Straż Bezpieczeństwa zwiększyła swoją liczebność o 7538 osób⁴⁸.

Jak wynika z przytoczonych danych liczbowych, styczeń przyniósł dalszy rozwój ilościowy Straży Bezpieczeństwa. Nie przekładało się to jednak na jakość formacji. Sytuacja stawała się coraz trudniejsza. Pewną zmianę spowodowała możliwość wcześniejszego niż się spodziewano wkroczenia wojsk rosyjskich na terytorium Królestwa Polskiego. Dowódcy lokalni starali się energiczniej zwalczać dezorganizację. Niełatwą sytuację pogarszało jeszcze oddelegowanie najzdatniejszych ludzi do szeregów Gwardii Ruchomej. Co obniżyło i tak niewielką wartość Straży Bezpieczeństwa. Kolejnym czynnikiem wpływającym na słabość omawianej formacji był fakt, że urzędnicy nie byli włączeni w szeregi Straży, a był to element zazwyczaj przychylny powstaniu⁴⁹.

Zagrożenie wkroczeniem wojsk rosyjskich na teren Królestwa Polskiego zaowocowało pojawieniem się projektów mających na celu zmilitaryzowanie

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ AGAD, 468a, k. 94–95.

⁴⁹ M. Macieszyna, op. cit., s. 27.

Straży Bezpieczeństwa. Jednak w Sztabie Głównym rozważano ten pomysł dopiero na przełomie stycznia i lutego. Ostatecznie, dnia 3 lutego, Rząd Narodowy wydał przepisy dotyczące zmian w organizacji Straży Bezpieczeństwa. Dwa dni później to samo uczyniła KRSWP. Według nowych zarządzeń naczelnikami omawianej formacji na terenie poszczególnych województw zostawali prezesi komisji wojewódzkich. W obwodach dowództwo obejmowali komisarze obwodowi lub urzędnicy wyznaczeni przez komisje wojewódzkie. Najniżej w hierarchii stali setnicy i dziesiątnicy. Urzędnicy obejmujący w myśl nowych przepisów dowodzenie byli w większości przypadków pozbawieni zdolności dowódczych i podstawowej wiedzy z dziedziny wojskowości, co bez wątpienia negatywnie odbijało się na możliwościach bojowych Straży Bezpieczeństwa⁵⁰.

Tabela 4. Stan Straży Bezpieczeństwa w Królestwie Polskim na początku stycznia 1831 roku.

Województwo	Obwód	Stan liczebny Straży Bezpieczeństwa
krakowskie	kielecki	12 051
	uniejewski	13 229
	olkuski	20 014
	stopnicki	12 112
sandomierskie	sandomierski	Brak szczegółowych danych. W sumie 57 637
	opatowski	
	radomski	
	opoczyński	
kaliskie	kaliski	18 343
	koniński	14 818
	sieradzki	12 630
	wieluński	19 146
	piotrkowski	17 052
lubelskie	lubelski	17 384
	krasnostawski	21 490
	hrubieszowski	15 852
	zamojski	24 123

⁵⁰ J. Skarbek, *Województwo*, s. 262.

płockie	płocki	13 072
	pułtuski	11 853
	lipnowski	13 508
	mławski	11 849
	przasnyski	10 957
	ostrołęcki	10 385
mazowieckie	warszawski	16 632
	rawski	15 169
	sochaczewski	8 463
	gostyniński	12 318
	kujawski	9 020
	łęczycki	14 112
	stanisławowski	9 909
augustowskie	łomżyński	11 581
	augustowski	14 924
	seyneński	10 847
	kalwaryjski	16 733
	maryampolski	12 847
Suma		500 060

Źródło: AGAD, 72, k. 19; Barszczewska, op. cit., s. 59.

Podsumowując wysiłek województwa płockiego związany ze sformowaniem Straży Bezpieczeństwa należy podkreślić, że patriotycznie nastawiona ludność samodzielnie tworzyła namiastkę Straży Bezpieczeństwa pod nazwą Straży Narodowej. Pod względem liczebności omawiana formacja prezentowała się imponująco. Wynikało to z faktu, że w jej skład wchodziła znakomita większość mężczyzn w wieku od 18 do 45 lat. Straż Bezpieczeństwa nie zawsze odpowiednio wykonywała spoczywające na niej obowiązki, lecz bez wątpienia uchroniła zamożnych obywateli Królestwa Polskiego przez rabunkami i „gwałtami” ze strony licznej biedoty. W porównaniu do pozostałych województw Kongresówki województwo płockie zajmowało czwarte miejsce pod względem liczby ludzi powołanych w szeregi Straży Bezpieczeństwa i stanowiło 14,3% ogólnej liczby mężczyzn powołanych do tej formacji. Należy także dodać, że Straż Bezpieczeństwa w Płockiem, w omawianym okresie,

była stosunkowo dobrze uzbrojona. Odsetek broni palnej w grudniu wahał się od 2,4% w obwodzie lipnowskim do 9,4% w pułtuskim. W porównaniu do innych województw płockie wypada pod tym względem stosunkowo dobrze. Słabsze wyniki notowało między innymi kaliskie czy lubelskie. Najpopularniejszą bronią w większości województw była pika. Wynikało to z faktu, że była ona tania i łatwa w produkcji. Na wsiach odnotować można również duży odsetek kos, które były stałym elementem wyposażenia gospodarstwa.

SECURITY GUARD IN THE VOIVODESHIP OF PLOCK IN THE FIRST PERIOD OF THE NOVEMBER UPRISING.

The Security Guard in the towns and villages was established by government decision of the 2 and 3 of December. Conscription embraced men from 18 to 45 years old. In the voivodeship of Plock in the third decade of December Security Guard consisted of 65 068 people. Formation was relatively well armed. Percentage of firearms in individual districts amount from 2,4% in circuit of Lipno to 9,4% in circuit of Pultusk. The tasks of the Security Guard were: to watch public order, protection of private property and the protection of state borders. Security Guard in the voivodeship of Plock was established efficiently and carry out its duties no worse than others branches of this formation in other provinces.

PODRÓŻE HRABIÓW KOSSAKOWSKICH Z LINII WOJTKUSKIEJ PO EUROPIE PRZEDSTAWIONE W RODZINNYCH WSPOMNIENIACH

W XIX wieku możemy mówić o rozkwicie pamiętnikarstwa, który był następstwem XVIII-wiecznej myśli oświeceniowej. Mimo licznie powstających memuarów, wspomnień, dzienników ludzie chętnie pisali diariusze oraz tworzyli barwne opisy podróży, w których uczestniczyli. Posługiwanie się tego typu źródłami w celu ustalenia faktów wymaga od historyka ostrożności. Jednak stanowią one ważną część w poznawaniu i zrozumieniu rzeczywistości, w której żyli ich bohaterowie. Czytając i analizując XIX-wieczne pamiętniki, historyk ma niepowtarzalną okazję bycia uczestnikiem opisywanych wydarzeń: życia codziennego, pięknych balów, uroczystości państwowych, a nawet podróży¹.

Mój artykuł chciałbym poświęcić wojażom hrabiów Kossakowskich z linii wojtkuskiej po Europie w XIX wieku, które w tamtym okresie stanowiły pewien element życia codziennego grupy społecznej, do której należeli. Nie były one przedmiotem osobnych badań. Moje rozważania koncentrować się będą na podróżach Stanisława Kazimierza Kossakowskiego² oraz jego najbliższych w latach 1837–1905.

Wśród wyjazdów Kossakowskich można wyodrębnić trzy grupy. Pierwszą stanowiły podróże prywatne. Hrabstwo wyjeżdżało w celu poznania historii, odwiedzenia rodziny i przyjaciół. Udawali się również do zagranicznych kurortów i uzdrowisk, co w tamtych czasach stanowiło pewną modę, ale również dla podratowania zdrowia. Kossakowscy bywali między innymi w Paryżu, Wiedniu, Florencji, Petersburgu, Rydze. Do drugiej grupy należały wyjazdy

¹ M. Korybut-Marciniak, *Bliższe i dalsze podróże Artura Dolińskiego w świetle jego wspomnień*, *Echa Przeszłości*, 2012, nr 13, s. 209.

² Stanisław Kazimierz Kossakowski urodził się 3 lipca 1837 roku w Wojtkuszkach na Litwie. Jego ojciec Stanisław Szczęsny Kossakowski (urodzony w 1795 roku), pochodził z arystokratycznej rodziny. Dziedzicznym majątkiem Kossakowskich były Wojtkuszki, w guberni kowieńskiej w pobliżu Wiłkomierza. Matką Stanisława Kazimierza była Aleksandra de Laval de la Loubrierie, dziedziczka fortuny Lavalów w Cesarstwie Rosyjskim; zob. W. Dworzaczek, *Kossakowski Stanisław Kazimierz*, w: *Polski Słownik Biograficzny* [dalej – PSB], t. 14, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968–1969, s. 287–288.

służbowe. Te odbywały się głównie do Petersburga bądź w głąb Cesarstwa Rosyjskiego, gdzie rodzina posiadała ziemie oraz kopalnie odziedziczone po Lavalach³. Trzecią grupę stanowiły wyjazdy wymuszone sytuacją polityczną.

W burzliwym roku 1863 rodzina Kossakowskich zmuszona była opuścić rodzinny majątek w Wojtkuszkach⁴. Wyjechali do Rygi, gdzie razem z innymi rodzinami czekali aby powrócić do swojego domu. Najciekawsze były podróże prywatne, które na kartach *Wspomnień* Stanisława Kazimierza zajmują szczególne miejsce. Mimo iż nie zawierają one szczegółowych opisów, to w pewien sposób pozwalają nam poznać kraje, narody, wyjątkowe miejsca, ludzi oraz sposoby podróżowania w XIX wieku.

Stanisław Kazimierz Kossakowski w swoje podróże, czy to w celach rekreacyjnych, czy podczas wyjazdów służbowych, zabierał przeważnie ze sobą osoby najbliższe. Zdarzało się nawet, że przy wyjazdach służbowych towarzyszył mu ktoś z rodziny⁵.

Podstawą źródłową są materiały, dokumenty znajdujące się w prywatnych archiwach rodziny Kossakowskich⁶ i Szanajca-Kossakowskich⁷. Wykorzystuję również wspomnienia napisane przez hrabiego Stanisława Kazimierza⁸, które obejmują lata 1837-1905. Na kartach swoich *Wspomnień*, poruszając wiele wątków życia polityczno-społeczno-gospodarczego, przedstawił również peregrynacje po krajach, miastach, które odwiedził razem z rodziną.

Ważnym źródłem do poznania odwiedzanych miejsc oraz ludzi, z którymi widywała się rodzina Kossakowskich są albumy ze zdjęciami Stanisława Kazimierza. W zachowanych 65 albumach przechowuje się ponad sześć tysięcy

³ Kossakowscy dzięki małżeństwu Stanisława Szczęsnego Kossakowskiego z Aleksandrą de Laval de la Louberrerie zyskali w Cesarstwie Rosyjskim dobra Czedadewkę oraz Papuzę. Ponadto Aleksandra wniosła w posagu kopalnie miedzi w górach uralskich; zob. S. K. Kossakowski, *Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich*, t. 1, Warszawa 1859, s. 253.

⁴ Pierwszy raz Kossakowscy opuścili majątek w 1830 roku.

⁵ W jedną z podróży służbowych Stanisław Kazimierz Kossakowski zabrał swoją żonę, Aleksandrę z Chodkiewiczów Kossakowską, żyjącą w latach 1840–1880. Jak wspomina sam autor, odtworzenie poszczególnych wydarzeń było możliwe dzięki zapiskom żony.

⁶ Archiwum rodzinne [dalej ARKN – Archiwum Rodzinne Kossakowskich znajdujące się dawniej w dobrach nidockich, obecnie przechowywane w Warszawie] udostępnił mi p. Michał Kossakowski, któremu składam w tym miejscu serdeczne podziękowania.

⁷ Archiwum rodzinne [dalej ARKS – Archiwum Rodzinne Kossakowskich znajdujące się w dobrach wojtkuskich, obecnie przechowywane w Stanisławowie] udostępnił mi p. Paweł Szanajca-Kossakowski oraz jego żona p. Anira Wojan, którym składam w tym miejscu serdeczne podziękowania.

⁸ ARKS, S. K. Kossakowski, *Wspomnienia z przeszłości spisane dla dzieci i wnuków*, t. 1, 2.

zdjęć⁹. Wśród fotografii znajdują się również i te z odbytych podróży. Kossakowski - fotograf, do każdego miejsca, do którego przybywał, zabierał aparat fotograficzny, aby upamiętnić wyjątkowe chwile:

Na fotografiach St. K. Kossakowski uwieczniał samego siebie, rodzinę, krewnych, przyjaciół i momenty z ich życia [...]. Fotografował pałac w Wojtkuszkach, park, okolice dworu i siedziby sąsiadów. Robił zdjęcia w Wilkomierzu, Kownie, Druskiennikach, Brzostowskiej Wielkiej, Warszawie, fotografował we Włoszech i in.¹⁰

Należy pamiętać, że na fotografiach upamiętnianie były ostatnie podróże Kossakowskich, gdyż aparat fotograficzny zakupiony został dopiero w 1894 roku. Z zachowanego inwentarza¹¹, będącego integralną częścią wojtkuskich albumów, do którego wpisywano każde wykonane zdjęcie, wynika, że Stanisław Kazimierz zabrał ze sobą aparat fotograficzny w podróż do Rzymu, Wenecji, Palermo oraz Neapolu. W albumach zachowały się również zdjęcia z innych podróży Kossakowskich po Europie. Można wnioskować, że wykonał je Stanisław Kazimierz pożyczonym aparatem, zrobił je miejscowy fotograf bądź rodzina nabyła je od miejscowej ludności.

Swoją pierwszą podróż Stanisław Kazimierz odbył będąc jeszcze dzieckiem. W tym czasie Kossakowscy udali się do Francji, podróżując między innymi przez kraje niemieckie¹². Najwcześniejsze wspomnienia młodego Kossakowskiego dotyczą pobytu rodziny w Karlsbadzie¹³. Hrabstwo¹⁴ z dziećmi przebywali tam sześć tygodni. W miejscowości, w tym samym czasie, gościli

⁹ Albumy te znajdują się w Nacionalinis M. K. Čiurlionio Dailės Muziejus w Kownie. Każdy album posiada osobną sygnaturę [dalej – NMK].

¹⁰ *Grafių Kosakovskių albumas*, red. Eglė Lukaševičiūtė, Nacionalinis M.K. Čiurlionio dailės muziejus 2004, s. 135.

¹¹ Inwentarz ten stanowi nieodłączną całość z albumami. Dzięki niemu możemy rozpoznać osoby, miejsca, wydarzenie uwiecznione na fotografiach; zob. NMK, Ta-5255.

¹² Kossakowscy odwiedzili między innymi Berlin.

¹³ Karlsbad – miasto położone w Czechach w powiecie Chlebskim. Miejscowość znana z mineralno-leczniczych wód, stała się cenionym kurortem; zob. S. Orgelbrand, *Encyklopedia powszechna z ilustracjami i mapami*, t. 8, Warszawa 1900, s. 121–122.

¹⁴ Chodzi tu o rodziców Stanisława Kazimierza, Stanisława Szczęsnego Kossakowskiego i Aleksandrę de Laval.

również znajomi hrabiego Stanisława Szczęsnego Kossakowskiego: hrabina Ludwika z Komarów Małachowska¹⁵ z dziećmi, pani Kisielew¹⁶, ciotka Stanisława Szczęsnego oraz pani Suchozanet, kuzynka matki Stanisława Kazimierza. Moment pobytu w Karlsbadzie utkwiał w pamięci małego Stanisława szczególnie. Podczas jednego ze spotkań hrabina Małachowska ofiarowała mu strój krakowski, który był nieodłącznym elementem ubioru małego hrabiego w niedziele i święta. Zimę Kossakowscy spędzili w stolicy Francji – Paryżu. Mimo młodego wieku Stanisław Kazimierz zapamiętał ulicę i numer domu, w którym zamieszkali, jak zapisał – „rue neuve St. Augustin Nr 52”. We francuskiej stolicy Kossakowscy nawiązali liczne znajomości, m. in. z Louisem Thiersem, francuskim politykiem i historykiem¹⁷. W Paryżu nastąpiło również wydanie książki Stanisława Szczęsnego dotyczącej wychowania publicznego¹⁸.

W okresie letnim rodzina przeniosła się z Paryża na południe Francji, do Tuluzy zamieszkiwanej przez rodzinę Lavalów. Jak stwierdził sam Stanisław Kazimierz: „Tak więc zdala od kraju na brzegach Południowej Francji znaleźliśmy się w kółku rodzinnem, serdecznie przez francuskich naszych krewnych goszczeni i podejmowani”¹⁹. W Tuluzie nastąpiło jeszcze jedno nieoczekiwane spotkanie. Wśród osób odwiedzających Kossakowskich znalazł się były gubernator ojca Stanisława Kazimierza – książdz d’Hautpoule – który po powrocie do Francji uzyskał nominację na biskupa. Ugościł on rodzinę Kossakowskich bardzo serdecznie. Po zwiedzeniu południa Francji Kossakowscy udali się w góry pirenejskie²⁰. We *Wspomnieniach* Stanisław Kazimierz odnotował jedynie krótką notę, gdyż jak sam stwierdził, z tego pobytu pamięta niewiele: „W Bagneres de Bigore i w Bagneres de Luchon jeździłem z ojcem na osiołkach i dalekie z nim w góry robiliśmy wycieczki. Na zimę powróciliśmy do Tuluzy”²¹.

¹⁵ Żona Ludwika Małachowskiego, oficera gwardii Napoleona I w Księstwie Warszawskim, kasztelana Królestwa Polskiego, dziedzica dóbr: Białaczów, Niekłań, Czyżówki; zob.: *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, oprac. S. Uruski, t. 10, Warszawa 1913, s. 176–177.

¹⁶ Chodzi tu o Zofię z Potockich, córkę Stanisława Szczęsnego i jego trzeciej żony – Zofii, która była również żoną Józefa Witta. Zofia poślubiła generała piechoty i ambasadora rosyjskiego pełniącego służbę na dworze francuskim – hrabiego Pawła Kisielew; zob. S. K. Kossakowski, *Monografie historyczno-genealogiczne*, t. 2, Warszawa 1860, s. 203–205.

¹⁷ ARKS, S. K. Kossakowski, *Wspomnienia z przeszłości*, t. 1, s. 42.

¹⁸ Chodziło tu o wydanie książki pt. „Choisissez entre la foi et le monopole universitaire – par un pere de famille”.

¹⁹ ARKS, S. K. Kossakowski, *Wspomnienia z przeszłości*, t. 1, s. 44.

²⁰ Ibidem, s. 44–45.

²¹ Ibidem, s. 46.

Ważnym wydarzeniem w życiu siedmioletniego Stanisława Kazimierza były chrzciny, które odbyły się w roku 1844 w kościele de la Dalbade w Tuluzie. Chrzestnymi młodego hrabiego zostali: ks. biskup Cahorski oraz margrabina de Ressegnier. Następnie rodzina udała się w podróż, podczas której zwiedziła zamki francuskie, należące do krewnych jak i znajomych. Pobyt w niektórych miejscach zajmował od kilku dni do kilku tygodni. Spośród miejsc, które zwiedzili, Stanisław Kazimierz wymienia: Drudas, Montbrun, Lassale, Sauveterre, Caumon, Chalabre, Alzac, Salet i Bolesta. Niestety, autor nie dostarczył nam informacji, jak wyglądały poszczególne miasta. Kossakowski najwięcej miejsca poświęca opisowi swoich krewnych lub historii rodzinnych²².

Na zimę Kossakowscy powrócili do Paryża: „Obydwie zimy 1845 i 1846 roku spędziliśmy jeszcze w Paryżu. Rodzice moi to w kółku familijnym, to na wielkim bywając świecie mile czas spędzali”²³. Lato rodzina spędziła w Dieppe²⁴ i Baden-Baden²⁵. W 1846 roku Kossakowscy otrzymali z Petersburga wiadomość o śmierci ojca Aleksandry z Lavalów (dziadka Stanisława Kazimierza)²⁶. Spakowawszy kufry, rodzina w czerwcu opuściła Francję i udała się do stolicy Cesarstwa Rosyjskiego. Po raz pierwszy na kartach *Wspomnień* Stanisław Kazimierz opisuje metody podróżowania. Są one bardzo ogólne, jednak zawierają informacje dotyczące środków komunikacji. Autor zauważa, że podróż z Francji do Rosji najlepiej odbyć statkiem, gdyż inne środki transportu – poczta i kolej – były męczące i niedostosowane do potrzeb podróżujących²⁷. Stanisław Kazimierz nie wspomina o pogrzebie dziadka. Zaznacza jedynie,

²² Ibidem, s. 47.

²³ Ibidem, s. 52.

²⁴ Miasto leżące we Francji nad kanałem La Manche. W XIX wieku należące do najbardziej znanych uzdrowisk w Europie; zob. S. Orgelbrand, op. cit., t. 4, s. 357.

²⁵ Miejscowość położona w Badeni, znana ze swoich wód leczniczych; zob. ibidem, t. 2, s. 29.

²⁶ Ojcem Aleksandry był Jan Karol Franciszek de Laval de la Loubrierie; zob. A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 11, Warszawa 1907, s. 295. Był on emigrantem francuskim przybyłym do Cesarstwa Rosyjskiego; zob. T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, r. 2, Poznań 1880, s. 119.

²⁷ O podróżowaniu Kossakowski napisał: „w owym czasie na drogi żelazne nie można było liczyć, bo i te które były więcej można uważać za zabawkę, jak za środek komunikacyjny, poczta zaś była niesłychanie męcząca, więc rodzice moi ułożyli odbyć tę podróż morzem. W Hawrze wsiedliśmy na parowy statek „Amsterdam” i po pięciu dniach żeglugi, zatrzymaliśmy się w Kopenhadze, na sześć godzin. Krótki ten czas zaledwie wystarczył na pobieżne obejrzenie miasta, poczem znów wsiedliśmy na statek. Po dziewięciodniowej podróży zatrzymaliśmy się w Kronsztadzie, skąd na małym parostatku wyruszyliśmy już do Petersburga”; zob. ARKS, S. K. Kossakowski, *Wspomnienia z przeszłości*, t. 1, s. 53.

że w stolicy Rosji spędzili dwa tygodnie²⁸. Następnie rodzina powróciła na pewien czas do rodzinnego majątku – Wojtkuszek²⁹.

Pierwszy etap podróży młody hrabia zakończył w wieku dziewięciu lat. Mimo licznych podróży (wyprawy krajoznawcze, wizyty u rodziny i przyjaciół) Stanisław Kazimierz, w tak młodym wieku, zapamiętał miejsca, w których przebywał i nazwiska osób, które spotkał i z którymi nawiązał nowe znajomości.

Zanim rodzina ponownie wyjechała zagranicę, w 1848 r. udał się do Italii ojciec Stanisława Kazimierza – Stanisław Szczęsny. W swoich notatkach pozostawił krótki, ale barwny opis Wenecji³⁰ i przejażdżki na Wyspę Ormian. Na wyspie hrabia wynajął przewodnika, który oprowadził go po okolicy, pokazując najważniejsze miejsca. Wyspę Kossakowski zwiedzał razem z Polakiem. W swoich notatkach zapisuje go tylko inicjałami K. N. To na co zwrócił uwagę Kossakowski to zabudowa miasteczka, ludzie oraz klasztor³¹, który w całości został zwiedzony i opisany przez hrabiego. Na koniec peregrynanci podziękowali miejscowemu przewodnikowi, po czym wieczorem powrócili do miasta³². Stanisław Szczęsny nie wymienia w swoich zapiskach celu podróży, ani

²⁸ Ibidem, s. 54.

²⁹ Wojtkuszki – miasteczko oraz folwark znajdujące się w powiecie wiłkomierskim na Litwie. Położone nad rzeką Świętą. Oddalone o ok. 6 km od Wiłkomierza; zob. J. Krzywicki, *Wojtkuszki*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 13, red. B. Chlebowski, Warszawa 1983, s. 767–768. Wojtkuszki odkupił Michał Kossakowski od swojego krewnego, Michała Skorupskiego. Sprzedaż nastąpiła 24 marca 1764 roku; zob. Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk [dalej – BLAN] F. 110–5, Księga Regestowa dokumentów Dobra Woytkuszki, Fascykuł 30: Zajmuje Transakta nabycia Dóbr Woytkuszek i Antokoła u Skorulskich oraz epokę dziedziczenia Domu Graffów Kossakowskich, k. 92v.

³⁰ O Wenecji napisał: „Wenecja jest istotnie krajem pobudzającym takowe myśli, pełnym [wyższych? – M. K.] natchnień, tam się człowiek najbardziej prozaiczny staje poetą na widok miasta tego złożonego z pałaców nieznanymi form chyba kiedyś we śnie widzianych, urosłych z łona morskiego, ulic wodnych lub na widok z placu Św. Marka, cichego morza zapełnionego mnóstwem okrętów a pomiędzy nimi pełnych życia Gondolek które jak pszczoły koło swojego ula tak się one w rozmaitych kierunkach kręca po morzu przebywając znaczne odległości z szybkością ptaka”. Litewska Biblioteka Narodowa w Wilnie [dalej – LBN], Kosakowskių šeimos archyvas. 2, F. 99–48, Stanisław Szczęsny Kossakowski, *Przejażdżka z Wenecji na Wyspę Ormian*, k. 2.

³¹ Opis ludzi, ich obyczajów, wyspy oraz klasztoru pozostawił również Michał Wiszniewski ze swojej wyprawy do państw włoskich, zob. *Michała Wiszniewskiego podróż do Włoch, Sycylii i Malty*, t. 1, Warszawa 1848, s. 145–179.

³² Pożegnanie przewodnika z podróżnikami nastąpiło wieczorem: „Podziękowaliśmy naszemu przewodnikowi za miłe odniesione wrażenia których on był sprawcą a kiedy wedle włoskiego zwyczaju chcieliśmy mu ofiarę pieniężną uczynić [...], podziękował, mówiąc, [...] iż niepotrzebują korzystać z hojności odwiedzających ich ustronia, a wynagrodzeniem dłoń jest już dostatecznym współczuciem okazane im przez nas i upodobanie z jakim

z kim udał się do Wenecji. We *Wspomnieniach* Stanisława Kazimierza pod rokiem 1848 nie widnieje żaden zapis świadczący o podróży do Italii. Dlatego też można przypuszczać, że tę podróż hrabia Kossakowski odbył sam.

W Petersburgu Kossakowscy bawili ponownie w 1849 roku. Przebywali wówczas w pałacu matki Aleksandry³³. Na lato rodzina przeniósła się do Helsingforsu³⁴, gdzie ojciec Stanisława Kazimierza wynajął dom³⁵. W swoich *Wspomnieniach* Stanisław Kazimierz nie pozostawił żadnego opisu Helsingforsu. Zamieścił jedynie krótką wzmiankę na temat podmiejskiej rezydencji oraz ogrodu księżnej Jusupów, z którą Kossakowscy nawiązali bliższą znajomość³⁶. Na zimę rodzina powróciła na Litwę do Wojtkuszek.

W 1857 roku hrabiostwo (hrabia z żoną) Kossakowscy udali się do Paryża. Ich podróż wiodła przez Szwalby³⁷, Kreutznach³⁸ oraz Dieppe, gdzie Kossakowscy bawili przez pewien czas. W Paryżu zamieszkali w hotelu Duchot na rogu ulicy Richepanse. We francuskiej stolicy Kossakowscy prowadzili ożywione życie towarzyskie, bywali także w Hotelu Lambert. Z codziennych spotkań towarzyskich pewien dzień utkwił szczególnie w pamięci Stanisława

spoglądaliśmy na ich starania”. LBN, Kosakovskijų šeimos archyvas 2. F. 99–48, Stanisław Szczęsny Kossakowski, Przejazdźka z Wenecji na Wyspę Ormian, k. 8.

³³ Babką Stanisława Kazimierza Kossakowskiego była Aleksandra Kozicka, żona Jan Karola Franciszka de Laval de la Loubrierie zob. J. Reychman, *Kossakowski Stanisław Szczęsny*, w: PSB, t. 14, s. 287.

³⁴ Helsingfors (obecnie Helsinki) – miasto położone w Wielkim Księstwie Finlandzkim, w guberni Nylandzkiej, nad Zatoką Fińską. Helsingfors było miastem stołecznym Finlandii i od 1819 roku odbywały się w nim posiedzenia finlandzkiego senatu.

³⁵ „Na samym wstępie spotkało nas dziwne zdarzenie, gdyż stanąwszy po przybyciu na miejsce w domu wynajętym i zapłaconym z góry przez mojego ojca nie zastaliśmy w nim żywej duszy, „ni pana, ni pacholka.” Przebywszy w nim 6 tygodni, wyjechaliśmy, pozostawiając klucze na drzwiach”; zob. ARKS, S. K. Kossakowski, *Wspomnienia z przeszłości*, t. 1, s. 76.

³⁶ „mieszkająca pod samym miastem w pięknym pałacu, z ogrodem, urządzonym z niezwykłym przepychem i nakładem. Ogród ten założony był na skale, a czarnoziem sprowadzono do niego aż z Rosyi. Dachy darniną pokryte zwróciły moją uwagę”; zob. Ibidem, s. 76.

³⁷ Do Szwalb Kossakowscy udali się z Stanisławem Kazimierzem, w celu podratowania zdrowia młodego hrabiego.

³⁸ Kreutznach – miasto leżące w Prusach, nad rzeką Nahe. Znajdowały się tam lecznicze źródła, o których przyjeżdżano w celach leczniczych; zob. S. Orgelbrand, op. cit., t. 8, s. 611.

Kazimierza. Jeden z wieczorów Kossakowscy spędzili u Władysława Platera³⁹, który zorganizował wieczór muzyczny⁴⁰:

Lecz nie śpiew wielkiej artystki był dla nas powodem najprzyjemniejszych wrażeń, jakich doznaliśmy na tym wieczorze. Zebranie to zgromadziło wszystkich emigrantów, których rzadko zdarzało nam się widywać, z powodu że poselstwo rosyjski miało na niektóre osoby szczególne zwrócone baczenie⁴¹.

Po krótkim pobycie we francuskiej stolicy, hrabiostwo ponownie udali się do Dieppe, gdzie przebywali ich kuzyni: ciotka Kisielew, St. Clairowie⁴², Potoccy – Herman⁴³ i Józef⁴⁴. W takim gronie towarzystwo udało się do Londynu. W trakcie pobytu w brytyjskiej stolicy Stanisław Kazimierz w swoich *Wspomnieniach* po raz pierwszy dokonuje dokładniejszego opisu miejsc, w których przebywa:

³⁹ Władysław Plater urodził się 7 listopada 1808 roku w Wilnie jako syn Kazimierza Platera i Apolinary z Żabów. Uczestniczył w powstaniu listopadowym, wybrano go posłem powiatu wilejskiego. Po upadku powstania wyemigrował do Paryża, gdzie razem z bratem, Cezarym założył Towarzystwo Litewskie i Ziem Ruskich. W trakcie powstania styczniowego pomagał ochotnikom powrócić do kraju. Zmarł 22 kwietnia 1889 roku; zob. S. Kieniewicz, *Plater Władysław Ewaryst*, w: PSB, t. 26, Wrocław-Warszawa-Kraków 1981, s. 686–691.

⁴⁰ O samym wieczorze Stanisław Kazimierz napisał: „Brat Cezarego Platera z Góry, - Władysław, który zimy tej bawił w Paryżu wydał również dla nas wieczór muzyczny, trochę na cześć Zygmuntowej, trochę na cześć mojej matki [...]. Dla uprzyjemnienia wieczoru zaprosił sławną naówczas śpiewaczkę panią Sabatier [...]. Śpiew jej był piękny i artystyczny, ale głos już zmęczony”; zob. ARKS, S. K. Kossakowski, *Wspomnienia z przeszłości*, t. 1, s. 165.

⁴¹ Z osób przebywających u Platerów, Stanisław Kazimierz wymienia między innymi ks. Adamów Czartoryskich, tj. Adam Czartoryski i Anna Sapieha-Czartoryska, zob. *ibidem*.

⁴² Feliks St. Clair, syn Pelagii Kossakowskiej, córki Józefa Dominika Kossakowskiego i Ludwiki z Potockich oraz hrabiego Aleksandra de Saint Clair; zob. BLAN, F. 110–1, Rodowód Familii Hrabów Kossakowskich herbu Ślepowron. Z herbarzów, dokumentów, pamiętników familijnych, w Warszawie 1854 r. zrobiony, k. 1; S. K. Kossakowski, *Monografie historyczno-genealogiczne*, t. 1, s. 252.

⁴³ Herman Potocki herbu Pilawa urodził się w 1801 roku w Tykocinie. Był synem Jana Alojzego Potockiego i Marii Antoniny Czartoryskiej. Pochodził z linii koreckiej. W 1830 roku wziął udział w powstaniu listopadowym. Zmarł 24 marca 1866 roku w Paryżu; zob. B. Konarska, *Potocki Herman*, w: PSB, t. 27, Wrocław-Warszawa-Kraków 1982–1983, s. 828. Ożeniony z Antoniną Mokronowską pozostawił dwóch synów i dwie córki; zob. A. Kosiński, *Przewodnik heraldyczny*, t. 3, Warszawa 1881, s. 398; T. Żychliński, *op. cit.*, r. 14, Poznań 1892, s. 97.

⁴⁴ Józef Potocki – starszy brat Hermana, syn Jana Alojzego Potockiego i Marii Antoniny Czartoryskiej. Urodził się w 1800 roku, zmarł 8 września 1863 roku; zob. T. Żychliński, *op. cit.*, r. 14, s. 97.

Za przybyciem do Londynu zamieszkaliśmy początkowo na St. James Street na Picadilly, w parę dni później przenieśliśmy się do domu wujostwa St. Clair'ów Brompton Square nr 13, aby móc więcej korzystać z ich towarzystwa. [...] Dom ich był niewielki, urządony według zwykłego typu domów prywatnych Anglii. Jadalnia, kredens na parterze, salony na I-em piętrze, sypialnie gospodarzy i kancelarya wuja na drugim, gościnne pokoje i izby służących na trzecim⁴⁵.

Po dość krótkim przedstawieniu domu wujostwa St. Clair Kossakowski przechodzi do opisu Londynu. Informacje te są dość ogólne, przedstawiają jedynie podstawowe dane dotyczące brytyjskiej stolicy⁴⁶. Sam autor stwierdził, że nie ma potrzeby opisywania zabytków, gdyż powstało mnóstwo prac dotyczących miasta. Po wizycie w Londynie rodzina ponownie powróciła do Dieppe, gdzie spędzili czas razem ze swoimi towarzyszami, organizując różnego rodzaju wycieczki za miasto (pływanie łódkami, nauki tańca)⁴⁷. Po sześciu tygodniach Kossakowscy opuścili miejscowość i udali się razem z braćmi Potockimi: Hermanem i Józefem w podróż do Holandii i Belgii⁴⁸. Po dość ogólnym przedstawieniu niderlandzkich krajów Kossakowski przechodzi do opisu poszczególnych państw i ich mieszkańców. O Belgii napisał:

Belgia wydała nam się krajem bogatym. Miasta ożywione i wesole; naturalnie, że Flamandzcy są o wiele powolniejsi od Francuzów, w porównaniu jednak z holendrami mogą uchodzić za naród bardzo ożywiony⁴⁹.

⁴⁵ ARKS, S. K. Kossakowski, *Wspomnienia z przeszłości*, t. 1, s. 167.

⁴⁶ „W Londynie nie traciliśmy czasu na próżno, ale wszystkie wolne chwile obracaliśmy na zwiedzanie osobliwości tego miasta, poznaliśmy też prawie wszystkie jego zakątki. Zwiedzaliśmy zatem the city, czyli środek Londynu, najstarszą część tego olbrzymiego grodu, gdzie mieści się ratusz, banki, domy bankowe i odbywają się wszelkie handlowe transakcje, dalej klasztor Westminster, kościół ś-go Pawła, który jak mówią, rywalizować z bazyliką ś-go Piotra w Rzymie, i pałac kryształowy, w którym odbyła się pierwsza wystawa powszechna. Obejrzeliśmy gabinet figur woskowych pani Tissot, który dziwnie na nas uczynił wrażenie, byliśmy w tunelu; zbudowanym pod Tamizą, odwiedziliśmy sławną piwowarnię Barclay'a, gdzie pływalimy łódką po jeziorze porterowym”. Ibidem.

⁴⁷ Ibidem, s. 168–169.

⁴⁸ Objechaliśmy całą Belgię i Holandię, zatrzymując się po parę, a czasami i po kilka dni w każdym mieście. Tym sposobem poznaliśmy Brukselę, Louvain, Liege, Gand, Anvers, a dalej Amsterdam, Hagę, Rotterdam, Utrecht, nie zapominając o Brueck i Saardamie. Była to nader interesująca i pouczająca wycieczka. Ileż to zwiedzaliśmy wówczas pięknych kościołów, wspaniałych gmachów i bogatych muzeów i galerie! Ile zakładów rozmaitych, tak dobrotliwych, jak innych?. Ibidem, s. 171.

⁴⁹ Ibidem.

Holandia spodobała się mniej Kossakowskiemu:

brzydki kraj, płaski, krajobrazy bez żadnej poezyi – lud cichy skupiony poważnie myślący. Ale przytem co to za siła olbrzymia i energia w tym narodzie tak na pozór cichym i milczącym! co za gorąca miłość i przywiązanie do swego kraju! Rok po roku cierpliwie odkradają cząstkę po cząstce tej drogiej im ziemi strasznemu żywiołowi. Cóż to za cudna praca [...], i te wały kolosalne, które go bronią. [...] Z innego punktu widzenia Holendrzy uważają morze za swego sprzymierzeńca wszak to ono pośredniczy w prowadzeniu do ich kraju ogromnych bogactw Wschodu. Pyszny i imponujący przedstawia się widok ten las masztów i żagłów w Amsterdamie. [...] Jakkolwiek Holendrzy pracują, jednakowoż mają czas i na wyższe zamiłowania, lubią sztuki piękne, mają wiele prywatnych muzeów, nawet w każdym mieszkaniu musi znajdować się parę obrazów mniejszej lub większej wartości. Dumni są ze swej szkoły, która wydała tylu geniuszów! w własnem przekonaniu sędzę, że żaden kraj nie wydał tylu i tak utalentowanych malarzy jak Holandia⁵⁰.

Są to jedne z nielicznych dokładniejszych opisów podróży po Europie zanotowanych przez Stanisława Kazimierza.

W 1858 roku cała rodzina udała się do stolicy Cesarstwa Austriackiego – Wiednia – na ślub siostry Stanisława Kazimierza – Katarzyny⁵¹ ze Stanisławem Łempickim⁵². Kossakowscy zatrzymali się w hotelu Munsch. Po uroczystościach weselnych rodzina pozostała jeszcze kilka dni w mieście, zwiedzając najciekawsze miejsca habsburskiej stolicy⁵³. Po dwóch tygodniach Kossakowscy opuścili Wiedeń i powrócili do Warszawy, gdzie ojciec Stanisława Kazimierza

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Katarzyna Kosakowska, najstarsza córka Stanisława Szczęsnego Kossakowskiego i Aleksandry de Laval de la Loubrierie, zob. BLAN, F. 110-1, Rodowód Familii Hrabów Kossakowskich k. 1: Katarzyna była damą honorową dworu cesarskiego w Petersburgu. 13 października 1858 roku poślubiła w Wiedniu Stanisława Łempickiego; zob. S. K. Kossakowski, *Monografie*, t. 1, s. 254.

⁵² Stanisław Łempicki, syn Ludwika Łempickiego i jego pierwszej żony Konstancji Sołtykówny. Dziedzic majątku Planty; zob. A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 15, Warszawa 1912, s. 306.

⁵³ W Wiedniu Kossakowscy zwiedzali: „kościół, groby cesarskie, obejrzelśmy burg, skarbiec, muzea, niektóre prywatne galerie, pałac Lichtensteinów, pałac Belkredi, tudzież ogrody, parki, sławny Prater Folksgarten, teatry, główne restauracje i cukiernie, nareszcie Schonbrunn i niektóre bliższe okolice stolicy Habsburgów. Oglądaliśmy wały, które już wówczas znosili, podziwialiśmy stare ulice, przedwieczne budowle, fontanny, place historyczne, Graben z historycznym pniem kowalskim, a nawet sklepy i magazyny”; zob. ARKS, S. K. Kossakowski, *Wspomnienia z przeszłości*, t. 1, s. 189–190.

objął funkcję Prezesa Heroldii Królestwa Polskiego, a on sam podjął pracę jako aplikant honorowy w Heroldii⁵⁴.

Już w dwa lata później Stanisław Kazimierz postanowił wyjechać razem z żoną Aleksandrą z Chodkiewiczów⁵⁵ ponownie do Paryża. Kossakowscy przejeżdżali przez Szczucin, miasteczko, które nie posiadało nawet karczmy, dlatego też Kossakowscy noc spędzili u miejscowego proboszcza. Następnego dnia udali się do Tarnowa, gdzie spędzili: „bardzo niewygodną noc w okropnym hotelu”⁵⁶. Z Tarnowa Kossakowscy pojechali pociągiem do Krakowa⁵⁷. Dalsza część opisu podróży Kossakowskich zawiera więcej szczegółów. Pojawiają się godziny, dni tygodnia, w których rodzina przybywała do poszczególnych miast. Do Pragi przyjechali w piątek o ósmej rano, natomiast do Drezna zjechali tego samego dnia o godzinie drugiej popołudniu. Z przedstawionego opisu Stanisława Kazimierza można wnioskować, że podróż pociągiem z czeskiej stolicy do Drezna trwała sześć godzin. Następnie przez Lipsk, Frankfurt nad Menem, Karlsruhe, Baden-Baden (opuszczony przez Kossakowskich 17-go), Strasburg udali się do francuskiej stolicy. Stanisław Kazimierz podaje dni tygodnia, godziny, czasami niepełne daty. W całym opisie nie pojawia się nazwa miesiąca, w którym Kossakowscy udali się do Paryża. Z wcześniejszych zapisów we *Wspomnieniach* można jednak wywnioskować, że był to wrzesień. Stanisław Kazimierz zapisał, że w sierpniu rodzina bawiła w Rosji. Pod koniec miesiąca zjechała do Wojtkuszek, następnie udała się do Planty, gdzie jeszcze przebywała w pierwszym tygodniu września. Z Planty Stanisław Kossakowski i Aleksandra wyruszyli do Paryża.

We francuskiej stolicy Kossakowscy zatrzymali się w hotelu „du Danube” na ulicy Richepans. W mieście, w tym samym czasie, przebywali znajomi

⁵⁴ Ibidem, s. 190.

⁵⁵ Pierwsza żona Stanisława Kazimierza Kossakowskiego. Córka Mieczysława Chodkiewicza i Ludwiki z Olizarów; zob. Radzimski Z., *Sprawa odrębnego pochodzenia Chodkiewiczów litewskich i białoruskich – Tablica genealogiczna Chodkiewiczów historycznych przez J. Wolfa, do Jana-Mikołaja-Ksawerego, ostatniego starosty żmudzkiego (włącznie), a przez autora niniejszej rozprawy do ostatnich dziś żyjących pokoleń doprowadzona*, w: *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie*, t. 8, r. 1926–1927, red. W. Semkowicz, Kraków 1928, s. 109–132 (dodatek – Drzewo Genealogiczne Chodkiewiczów). Aleksandra urodziła się w Młynowie 8 maja 1839 roku. W 1858 roku poślubiła Stanisława Kazimierza Kossakowskiego; zob. S. K. Kossakowski, *Monografie historyczno-genealogiczne*, t. 1, s. 255.

⁵⁶ ARKS, S. K. Kossakowski, *Wspomnienia z przeszłości*, t. 1, s. 240.

⁵⁷ Podróż Kossakowscy odbyli pociągiem. Jako, że Stanisław Kossakowski jedynie przy opisie Galicji wspomina ich środek transportu, można przypuszczać, że całą podróż hrabstwo odbyło pociągiem: „Galicja wydała nam się pięknym, żyznym krajem – wagony dość wygodne, pełne podróżujących”; zob. ibidem.

hrabiostwa – państwo Przeździeccy – Maria⁵⁸ i Aleksander⁵⁹ oraz księżna Czetwertyńska⁶⁰, którzy stali się ich towarzyszami przez cały okres pobytu. Dopiero po kolejnej wizycie w Paryżu, pod rokiem 1860, Stanisław Kazimierz zanotował, co zobaczyli w francuskiej stolicy:

Dnie przechodziły nam na oglądaniu rozmaitych osobliwości miasta, które wówczas było nowością dla Olesi, nie licząc sklepów i magazynów, które w niezliczonej ilości zwiedzaliśmy. [...] Zwiedzaliśmy kolejno wszystko co tylko Paryż godnego widzenia posiada. Tuilleries, Louvres, Palais de l'Industrie – wszystkie place, monumenty, gmach Inwalidów, galerie obrazów, muzea, kościoły⁶¹.

Hrabiostwo Kossakowscy gościli w Paryżu miesiąc. Z miasta wyjechali 17 października. Przez Metz udali się do Warszawy, w której stanęli 23 tegoż miesiąca⁶². Kossakowski nie podaje jednak, czym podróżowali. Ze względu na krótki czas podróży – siedem dni – można przypuszczać, że podróż odbywała się pociągiem.

W 1872 roku Kossakowscy⁶³ ponownie opuścili kraj, udając się do Francji⁶⁴. Swoją podróż rozpoczęli 11 lipca. W Paryżu zamieszkali u bliżej nieznannej p. Berskiej. 20 lipca opuścili stolicę Francji i udali się do Bordeaux, gdzie bawili przez dwa dni, po czym pojechali do Biarritz przez Bajonnę. Pod koniec lata Kossakowscy postanowili pojechać do Hiszpanii:

⁵⁸ Maria z Tyzenhauzów Przeździecka urodziła się 13 listopada 1823 roku w Postawach jako córka Konstantego Tyzenhauza i Walerii Wańkowiczówny. Była malarką, filantropką oraz działaczką społeczną. Zmarła 5 maja 1890 roku w Warszawie; zob. A. Biernacki, M. Przeździecka, w: PSB, t. 29, Wrocław–Warszawa–Kraków 1986, s. 43–45.

⁵⁹ Aleksander Przeździecki – syn Konstantego Przeździeckiego i Adelajdy z Olizarów. Urodził się 29 lipca 1814 roku w Czarnym Ostrowiu. Był historykiem, literatem, ponadto zajmował się wydawaniem źródeł. Zmarł 26 grudnia 1871 roku w Krakowie; zob. Idem, Przeździecki Aleksander Narcyz, w: ibidem, s. 45–51.

⁶⁰ Idalia Czetwertyńska, córka księcia Borysa Czetwertyńskiego i Narcyzy z Olizarów. Żona Stanisława Brykczyńskiego; zob. A. Boniecki, *Herbarz Polskie*, t. 4, Warszawa 1901, s. 12

⁶¹ ARKS, S. K. Kossakowski, *Wspomnienia z przeszłości*, t. 1, s. 241–242.

⁶² Ibidem, s. 234.

⁶³ Wśród osób towarzyszących Stanisławowi Kazimierzowi byli: żona – Aleksandra Chodkiewicz, dwójka ich dzieci: Aleksandra i Józef oraz Pani Dąbrowska.

⁶⁴ „Wycieczka nasza miała kilka pobudek, przedewszystkiem chcieliśmy trochę rozerwać się po tak dotkliwej stracie [w 1872 roku zmarł ojciec Stanisława Kazimierza, Stanisław Szczęśny], przytem odwiedzić francuzkich krewnych mieszkających w południowej Francji, a korzystając z bliskości Lourdes, zrobić pielgrzymkę do tego cudownego miejsca”. ARKS, S. K. Kossakowski, *Wspomnienia z przeszłości*, t. 1, s. 478.

29 sierpnia byliśmy w Hiszpanii, w Irunie i St. Sebastian. Tu oglądaliśmy walkę byków, nie mogąc się wydziwić upodobaniom Hiszpanów, gustujących w tak wstrętnych i obrzydliwych scenach, nie mogliśmy spokojnie patrzeć się na biedne konie z rozplatanymi brzuchami i kiedy entuzjazm całej miejscowej publiczności doszedł do zenitu a szalone brawa dopominały się o dalszy ciąg widowiska my z najwyższym niesmakiem opuściliśmy go jeszcze przed ukończeniem⁶⁵.

Dwunastego października Kosakowscy powrócili do Francji, do Lourdes:

owem rozgłośnem miejscu cudownem, wywiązując się z uczynionego votum przez moją żonę. Kościół nie był jeszcze zupełnie ukończony, pielgrzymów moc ze wszystkich stron świata; po przybyciu udaliśmy się natychmiast do cudownej grotty⁶⁶.

Po krótkiej wizycie w Lourdes Kossakowscy powrócili do Paryża⁶⁷, skąd wyjechali do Wojtkuszek.

W 1885 roku Stanisław Kazimierz z drugą żoną⁶⁸ Michaliną Zaleską⁶⁹ odwiedził Pragę. Na granicy Królestwa Polskiego z Galicją zatrzymano Kossakowskich, gdyż wydane pozwolenie na przejazd było już nieważne:

Na granicy wstrzymano nas z przyczyny iż paszport nasz wydany był przed 23-ma dniami, a służył tylko na dni 21. Zwróciłem się do oficera żandarmeryi, człowieka bardzo grzecznego, objaśniłem mu iż jestem szambelanem dworu i spóźnienie to nie z mojej winy pochodzi, ale z powodu służby mnie obowiązującej.

⁶⁵ Jest to jeden z nielicznych opisów przedstawiający mieszkańców poszczególnych krajów odwiedzanych przez Kossakowskich. Wcześniej Stanisław Kazimierz przedstawił jedynie porównanie Flamandczyków z Francuzami – patrz przypis 49 oraz opisał Holendrów jako naród silny, energiczny, zdeterminowany w swojej pracy – patrz przypis 50, zob. *ibidem*, s. 479.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 480.

⁶⁷ W Paryżu Kossakowscy zatrzymali się przy ulicy de Serze No 16.

⁶⁸ Pierwsza żona Stanisława Kazimierza Kossakowskiego, Aleksandra z Chodkiwiczów zmarła w Wenecji w 1880 roku. Kossakowscy udali się do Włoch w celu podratowania zdrowia Aleksandry; zob. ARKS, S. K. Kossakowski, *Wspomnienia z przeszłości*, t. 2, s. 536–545.

⁶⁹ Córka Zenona Zaleskiego, prezydenta sądów powiatu kowieńskiego oraz Gabrieli Dąbrowiczówny. Pochodziła z linii wielońskiej; zob. A. Kosiński, *op. cit.*, t. 3, Warszawa 1881, s. 617. Urodziła się w 1855 roku w Wilnie, zmarła w 1890 roku w Warszawie; zob. A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 11, Warszawa 1907, s. 295–296. Poślubiła Stanisława Kazimierza Kossakowskiego. Miało to miejsce 12 maja 1881 roku; zob. T. Żychliński, *op. cit.*, r. 12, s. 83.

Widać iż tłumaczenie moje było wystarczające, gdyż pozwolono nam przejechać granicę, uczyniwszy na paszporcie jakieś objaśnienie⁷⁰.

Mimo wcześniejszych pobytów w stolicy Czech, Kossakowski dopiero pod rokiem 1885 podaje dość krótki opis tego, co robili w Pradze:

Około 14 października [...] ruszyliśmy z Krakowa wprost do Pragi, stanęliśmy tam w hotelu Czarnego konia i razem z Zinką [córka Stanisława Kazimierza – Zofia Kossakowska-Meysztowicz – M.K.] zwiedzaliśmy miasto i jego osobliwości, między innymi widzieliśmy Hradczyn, pałac Wallensztejna, katedrę świętego Wawrzyńca i wiele innych zabytków Praskich⁷¹.

Po powrocie, gdy przebywali w Warszawie, Stanisław Kazimierz otrzymał telegram z Rzymu o chorobie Władysława⁷². Zostawiwszy dzieci pod opieką Aleksandry z Lavalów, Stanisław Kazimierz i Michalina wyruszyli do Rzymu⁷³. Podróżując pociągiem, Kossakowscy zachwycali się widokiem mijanych miejscowości i okolic:

Przejechaliśmy przez Udino – tunele, mosty, cudowny widok drzew migdałowych osypanych bujnym kwiatem, nie pozwolił nam oderwać klejących się oczu do okien wagonu i przesuwającej się przed nami cudownej panoramy, której podziwianiu oddawaliśmy się z zachwytem⁷⁴.

Do Rzymu Stanisław Kazimierz z żoną przybyli 1 kwietnia. Zatrzymali się w hotelu „la Minerwa”. Kiedy Kossakowscy dowiedzieli się, że Władysław wyzdrowiał, postanowili zwiedzić miasto:

⁷⁰ ARKS, S. K. Kossakowski, *Wspomnienia z przeszłości*, t. 2, s. 586.

⁷¹ Ibidem, t. 2, s. 586–587.

⁷² Władysław Zaleski urodził się w 1852 w Wielonie jako syn Leona Zaleskiego i Gabrieli Dombrowiczówny. Sprawował urząd arcybiskupa, patriarchy Antiochii, dyplomaty w służbie Watykańu oraz biskupa pełniącego posługę w Indiach. Był starszym bratem Michaliny Zaleskiej, żony Stanisława Kazimierza Kossakowskiego; zob. *30 lat w Indiach. Pamiętniki ks. Władysława Michała Zaleskiego, delegata apostolskiego*, oprac. I. Rusinowa, Warszawa 1997, s. 5–9.

⁷³ „dnia 29 Marca o 9 wieczór opuściliśmy oboje Warszawę. Nazajutrz 30 przejechaliśmy granicę, a o 5 po południu stanęliśmy w Wiedniu. [...] O 8 wieczorem zabrawszy z hotelu rzeczy udaliśmy się na dworzec kolejowy i o 9-ej minut 30 pożegnaliśmy stolicę Habsburgów”. ARKS, S. K. Kossakowski, *Wspomnienia z przeszłości*, t. 2, s. 590.

⁷⁴ Ibidem, s. 591.

Przed wszystkim udaliśmy się do Panteonu, będącego tuż obok naszego hotelu, gdzie złożono zwłoki Wiktora Emanuela, następnie zwiedziliśmy kościół ś-go Piotra, stamtąd Koloseum; Forum-Romanum⁷⁵, Forum Trajana⁷⁶, kolumny Trajana, grobowiec Nerona i wieżę Nerona⁷⁷.

Poza zwiedzaniem zabytków Rzymu, Stanisław Kazimierz prowadził aktywne życie towarzyskie. Spotykał się z dawnymi znajomymi, jak również chętnie nawiązywał nowe kontakty. Dnia 8 kwietnia Kossakowscy opuścili Rzym i udali się do Florencji. Tam przebywali kilka dni, po czym wyjechali do Wenecji. Stanisław Kazimierz był tam po raz drugi (Pierwszy raz przebywał tam ze swoją pierwszą żoną Aleksandrą z Chodkiewiczów, która zmarła w jednym z weneckich hoteli). Na miejsce przybyli 15 kwietnia o godzinie 7 rano. Zatrzymali się w zaprzyjaźnionym hotelu „de la Luna”, w którym kiedyś mieszkał. Po kilkugodzinnym odpoczynku Kossakowscy udali się na zwiedzanie miasta:

odwiedziliśmy kościół świętego Marka, wspaniały pałac dożów, następnie gondolą objechaliśmy cały wielki kanał, przejeżdżając pod mostem Rialto i zwiedzając po drodze: kościół Scalzi karmelitów bosych, kościół Franari bractwa świętego Rocha, w którym się znajdują freski i obrazy pędzla Tintoreta i rzeźby z dębowego drzewa przedstawiające żywot świętego Rocha przez Marcion dalej kościół Santa Maria Della Salute wzniesiony z okazji zarazy, kościół świętego Jerzego Maggiore. [...] Zwiedziliśmy fabrykę szkła także i fabrykę koronek, gdzie Michalina kupiła bardzo tanio piękne koronki⁷⁸.

Kossakowski nie podaje daty powrotu do Warszawy, odnotował jedynie godzinę odjazdu, który nastąpił o trzeciej popołudniu. Wiadome jest, że w drodze powrotnej z Wenecji zatrzymali się jeszcze w Pradze. Jednak ich pobyt w mieście był krótki. Otrzymałszy telegram o chorobie najstarszego syna⁷⁹, Kossakowscy skrócili wizytę i powrócili do Warszawy.

⁷⁵ Forum Romanum – najstarsze forum znajdujące się w Wiecznym Mieście. Główne centrum polityczno-społeczno-religijne dawnego cesarstwa rzymskiego.

⁷⁶ Forum Trajana – rzymskie forum powstałe 107 r. n.e., będące jednym z największych placów w Rzymie. Ufundowane zostało przez cesarza rzymskiego Trajana.

⁷⁷ ARKS, S. K. Kossakowski, *Wspomnienia z przeszłości*, t. 2, s. 592.

⁷⁸ Ibidem, s. 600–601.

⁷⁹ Chodzi tu o Józefa Stanisława Kossakowskiego.

W 1901 roku rodzina wyruszyła nad morze do Holandii dla podratowania zdrowia. W swoim pamiętniku Kossakowski wymienia jedynie osoby, które mu towarzyszyły, kogo spotkał ze znajomych, jakie nowe znajomości nawiązał oraz krótki opis domu, w którym się zatrzymali. Nie pojawia się natomiast żaden dodatkowy opis miejscowości, ani wycieczek, które organizowali⁸⁰.

W 1904 roku Kossakowscy wraz z przyjaciółmi⁸¹ ponownie wyruszyli w podróż do Włoch (Wenecja-Florencja-Palermo-Sycylia). Poza niektórymi obszernymi opisami budynków i ludzi Stanisław Kazimierz nie opisuje ani nie dodaje większych szczegółów poza tymi, które ujął już wcześniej w pamiętniku⁸². Ciekawym wydarzeniem, o którym warto wspomnieć, było spotkanie Kossakowskich z Ojcem Świętym w Watykanie w 1905 roku.

Do wiecznego miasta Kossakowscy przybyli 18 maja. Od chwili przybycia Stanisław Kazimierz starał się uzyskać prywatną audiencję u Piusa X:

Gdyśmy przybyli do Rzymu, gdzie mieliśmy spędzić parę tygodni, mój ojciec rozpoczął starania o uzyskanie prywatnej audiencji dla siebie, rodziny i osób towarzyszących u Ojca Świętego. Dzięki temu, że mój ojciec miał w Rzymie wiele znajomości, a także wśród osób Watykanu, oraz poparcie od swojego szwagra, arcybiskupa Zaleskiego – brata drugiej żony ojca (Zaleskiej) [...], udało się wreszcie po 10–14 dniach audiencję uzyskać⁸³.

Opis samego pobytu rodziny u Papieża odnotował zarówno Stanisław Kazimierz, jak i jego syn Jan Eustachy. Pius X przyjął rodzinę w bibliotece:

Pamiętam przyjazd do Watykanu wynajętym powozem, przejście przez wiele olbrzymich pokoi, w których, poza gwardzistami papieskimi, stali duchowni i wielu panów w czarnych strojach z orderami i szarfami, a potem wyjście do dużego pokoju, w którym na jakimś podwyższeniu siedział papież⁸⁴.

⁸⁰ ARKS, S. K. Kossakowski, *Wspomnienia z przeszłości*, t. 2, s. 785–788.

⁸¹ Do Włoch pojechali: Stanisław Kazimierz, jego trzecia żona, Zofia Bower Saint Clair, dwójka ich dzieci: Jadwiga i Jan Eustachy. Ponadto towarzyszyli im: Władysław i Aleksandra Łempiccy, p. Sługocka, p. Krajewski, p. Siwiec, kucharz St. Pławski, Anulka oraz doktor Kurtz; zob. ARKS, J. E. Kossakowski, *Notatki z lat dziecięcych 1903–1910*, s. 103.

⁸² Autor ponownie wspomina o odwiedzanych miejscach, poznanych osobach. Ponadto odnotowuje nazwy hoteli w miastach, w których się zatrzymywali. W trakcie podróży po Italii Stanisław Kazimierz dość szczegółowo opisał Sycylię i ludzi ją zamieszkujących. ARKS, S. K. Kossakowski, *Wspomnienia z przeszłości*, t. 2, s. 862–865.

⁸³ ARKS, J. E. Kossakowski, *Notatki z lat dziecięcych*, s. 104.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 105.

Po krótkiej rozmowie papież pobłogosławił ich, podpisał zdjęcie z własnym wizerunkiem przywiezione przez Kossakowskich oraz wręczył im pamiątkowe medale⁸⁵. W Rzymie rodzina bawiła tydzień, po czym przez Florencję i Wiedeń powrócili do Warszawy. Powrót rodziny barwnie opisał Jan Eustachy w swoich „Notatkach”:

Z drogi powrotnej pamiętam postój w Neapolu i widok dymiącego Wezuwiusza, Wenecję i okropne w niej komary, przed którymi łóżka zasłaniano gazowymi frankami. Pamiętam też plac św. Marka i karmienie gołębi grochem, sprzedawanym w podłużnych tutkach papierowych. Na tym placu pamiętam jak gołębie obsiadły doktora Kurtza i napaskudziły mu na melonik, co zostało uwiecznione na jednej z fotografii⁸⁶ roboty mego ojca i pana Krajewskiego⁸⁷.

Była to ostatnia podróż w jaką rodzina Kossakowskich wyjechała razem. Powróciwszy do rodzinnego majątku w Wojtkuszkach, Stanisław Kazimierz spędził tam swoje ostatnie dni życia. Zmarł 4 listopada 1905 roku⁸⁸.

Rodzina Kossakowskich lubiła wyjazdy, o czym świadczą zapiski Stanisława Kazimierza na kartach *Wspomnień* oraz jego syna Jana Eustachego. Należy pamiętać, że notatki poczynione przez Jana Eustachego pokazują nam jedynie ostatni okres podróżowania rodziny Kossakowskich⁸⁹ i stanowią na pewno uzupełnienie wspomnień ojca. Mimo długich opisów wojaży, w relacjach Stanisława Kazimierza nie znajdziemy zbyt wielu dokładnych opisów odwiedzanych miejsc i ludzi, z którymi się widywał. Brakuje również detali związanych z samą podróżą, np. przedstawienia wydatków: cen hoteli, biletów. Jednak opisy odwiedzanych miejsc i poznawanych ludzi pozwalają nam zapoznać się z kulturą, architekturą oraz społecznością innych krajów europejskich. Podróżowanie, stanowiące pewien element życia codziennego, było jego stylem życia. Z czasem warto byłoby poszerzyć badania o koszty wyjazdów, stanowiące ważny element samego podróżowania.

⁸⁵ ARKS, S. K. Kossakowski, *Wspomnienia z przeszłości*, t. 2, s. 885.

⁸⁶ NMK, Album nr 66, Ta-5247_24p.6395: Zdjęcie wykonane na placu św. Marka.

⁸⁷ ARKS, J. E. Kossakowski, *Notatki z lat dziecięcych*, s. 106–107.

⁸⁸ AKRS, J. Kossakowski, *Rodzina Kossakowskich ze szczególnym uwzględnieniem potomków Stanisława Kazimierza Kossakowskiego /1837–1905/*, s. 7.

⁸⁹ Jan Eustachy urodził się w 1900 roku.

THE TRAVELS OF KOSSAKOWSKI EARLS ACROSS EUROPE, AS PRESENTED IN FAMILY MEMOIRS

In the 19th century travelling was an indispensable part of everyday life of aristocratic families. They wrote accounts of their voyages in diaries, memoirs and journals. Stanisław Kazimierz Kossakowski, the earl of Wojtuszki, the second heir to Lachowicze, often travelled abroad and he usually described his travels in his memoirs. As a child he often travelled across Europe with his parents. He accompanied them in France, the Netherlands, Russia, German countries, visiting historic places, friends and relatives. As an adult man he frequently travelled with his wife and children. The cities the earl visited included Paris, Vienna, Florence, Petersburg, Riga. Just like before, he travelled in order to learn about history, meet his acquaintances and family members. Sometimes his trips were the result of the situation in the Russian Empire in the second half of the 19th century.

„CAŁY ŚWIAT GRA NAM SKOCZNEGO TANA” – O ŚWIECIE JÓZEFA KREMERA NA PODSTAWIE POLSKIEGO ETAPU W PODRÓŻY DO WŁOCH

Postać Józefa Kremera wydaje się zapomniana we współczesnym środowisku naukowym i zapomnienie to, choć przecież nie wyjątkowe dla niegdyś poczytnych i szanowanych autorów, może jednak niepokoić¹. Szczególna pozycja jaką zajmuje w dorobku polskiej nauki nie wpływa na aktualną popularność jego prac. Kremer bowiem był jednym z pierwszych estetyków, historyków sztuki lub, mówiąc precyzyjniej – propagatorów wiedzy o sztuce w kraju². Urodzony w 1806 roku jako syn krawca po maturze podjął studia prawnicze i rozwijał swoje zamiłowania filozoficzne na Uniwersytecie Jagiellońskim, gdzie *nota bene*, w 1850 roku został profesorem. W tym samym roku został także mianowany profesorem estetyki i sztuk pięknych w Szkole Sztuk Pięknych.

Składając *rigorosum*, Kremer poszerzał swoją wiedzę najpierw w Berlinie, który:

jaśniał we wszystkich gałęziach umiejętności mężami wielkiej sławy; profesorami byli na przykład Savigny (romanista), Hegel, Ritter (filozof), Raumer (historyk), Schleiermacher (teolog i filozof), Gans (filozof-prawnik), i wielu innych³.

Później przeniósł się do Heidelbergu, gdzie spotkał Friedricha Schlossera czy prawnika Antona Friedricha Thibauta. Następnie odbył studia w Paryżu, słuchając wykładów, słynnych już wówczas, Guizota, Cousina czy Cuviera,

¹ Jest to postać szczególnie związana z krakowskim środowiskiem akademickim, skupionym wokół Uniwersytetu Jagiellońskiego. Dowodem była zorganizowana przez Instytut Historii Sztuki UJ i PAU w 2006 r., międzynarodowa konferencja naukowa z okazji dwusetnej rocznicy urodzin Kremera: *Józef Kremer (1806–1875) w 200. Rocznice urodzin*. W 2011 wydawnictwo Universitas wydało jego *Wybór pism estetycznych*, a w Domu Jana Matejki w kwietniu 2012 w ramach cyklu *Historie historii sztuki*, przedstawiono sylwetki braci Kremerów: Józefa i Karola.

² Zob.: S. Brzozowski, *Józef Kremer jako pisarz, filozof i estetyk*, Warszawa 1902; S. Morawski, *Studia z historii myśli estetycznej XVIII i XIX wieku*, Warszawa 1961.

³ *Józef Kremer (1806–1875)*, red. J. Maj, Kraków 2007, s. 7–8, cyt. za R. Kasperowicz, *Józef Kremer. Wstęp*, w: J. Kremer, *Wybór pism estetycznych*, Kraków 2011, s. 9.

a potem odwiedził Londyn i wrócił w końcu do ojczyzny, ogarniętej walkami powstania listopadowego. Ranny w bitwie grochowskiej przeniósł się do Krakowa i tam, nie mając możliwości na rozwój kariery prawniczej, rozwijał swą działalność naukową, publikując artykuły filozoficzne w „Kwartalniku Naukowym”. W 1943 roku ukazał się drukiem pierwszy zbiór jego *Listów z Krakowa*, które mają charakter wykładni koncepcji estetyczno-teoretycznych autora. Kolejną publikacją stanowi dzieło najbardziej mnie w pracy interesujące: *Podróż do Włoch*, uważane za studium z historii sztuki bizantyńskiej, rzeźby i malarstwa gotyku, a później wreszcie wydano dzieło *Grecja starożytna, jej sztuka, zwłaszcza rzeźba z 1868*.

Kremer najtrwalej zapisał się w dorobku literatury podróżniczej jako autor wzmiankowanej już *Podróży*. Nie była to, rzecz jasna, pierwsza polska relacja z podróży do kraju „świętnicy i przybytku”⁴, lecz jej wyjątkowość polegała na dbałości autora, by pieczołowicie przybliżyć czytelnikowi sztukę starożytnych Włoch, starając się jednocześnie o:

nadanie swoim historyczno-artystycznym obserwacjom charakteru tak uporządkowanego, konsekwentnego (aczkolwiek jednostronnego) w swoim historiozoficznym przesłaniu⁵.

Autor odbył podróż do Włoch w roku 1852. Miał zatem już za sobą poważne osiągnięcia zawodowe, autorytet uczonego i godność dojrzałego profesora, a przede wszystkim sposób obserwacji i wrażliwość ukształtowane przez liczne lektury i swoją działalność pisarską. Dzieło jest zatem świadectwem erudycji i czytania autora, co w istocie nie miało przyczyniać się przede wszystkim do „opisania Włoch ani nawet skreślenia przewodnika, coby zwracał uwagę

⁴ Więcej na ten temat: K. Żaboklicki, *Józef Kremer w Neapolu*, w: *Józef Kremer (1806–1875)*, red. J. Maj, Kraków 2011, s. 211–220.

⁵ R. Kasperowicz, op. cit., s. 8–9. Ten romantyczny, erudycyjny i popularyzacyjny model podróży w dwudziestym wieku wydaje się już archaiczny i oceniany jest z lekka pobłażliwie. Jarosław Iwaszkiewicz nazywa Kremera „pocziwym” i zarzuca mu ograniczenie sztuki włoskiej do renesansowo-klasycznej formy, która pozbawiona jest zjawiska dla Iwaszkiewicza najważniejszego – baroku z Caravagiem na czele. Kremer ocenił go bowiem jako przedstawiającego „surową naturę i rubaszność zdziczałą”. *Dla Iwaszkiewicza nieodłącznym elementem sztuki jest jej wymiar tragiczny, dionizyjski, a podróż stanowi doświadczenie: bolesne, rozpięte w czasie, mówiące o utracie, przemijaniu, rozpadzie, nie zaś jak w przypadku Kremera, gromadzeniu, przede wszystkim wiedzy*. Zob. J. Ugniewska, *Podróżować, pisać*, Warszawa 2011, s. 24. A także: Eadem, *Podróż do Włoch Józefa Kremera*, w: *Józef Kremer (1806–1875)*, red. J. Maj, Kraków 2011, s. 181–188.

na wszystkie piękne i ważne przedmioty Italskiego półwyspu”⁶. Zabiegi krytyczno-analizujące, refleksja estetyczna i „swoisty <horror vacui> każący gromadzić jak największą ilość informacji wszelkiego rodzaju”⁷, jakim Kremer poddaje sztukę we Włoszech, mają w gruncie rzeczy dydaktyczny charakter i podążają za pragnieniem, aby przedstawić tę sztukę i przybliżyć ją zainteresowanym, laikom oraz wszystkim, którzy nie mogą zobaczyć jej w realiach:

pragnę [...] aby [książka – P. F.] miała choć na myśli oswojenie kształcącej się, młodszej braci z historią tego, co jest piękne i znaczne na świecie, rozszerzając ile możliwości upodobanie w dziełach mistrzów sztuki⁸.

Opis wyprawy Kremera został wydany dopiero w latach 1859–1864, a przyczyną tego była wieloletnia obróbka tekstu powstałego w Italii. Refleksja zatem, w tym czasowym odstępie, została pogłębiona i uporządkowana a całość ma charakter goethe’owskiego modelu podróży, który – jak pisze Ugniewska – zawiera:

opis trasy wędrówki, wielość planów i różnorodność materiałów, zasadę panoramiczności, równowagę między czynnikami zewnętrznymi a wewnętrznymi, dążenie do „efektu lustra” sprawiającego, że osobowość autora usuwa się w cień, a najważniejsza staje się opisywana rzeczywistość⁹.

Powyższy cytat zachęca teraz do usprawiedliwienia wyboru wycinka z obszernej relacji podróżniczej, który spróbuję zanalizować zgodnie z tematem pracy. Skupię się bowiem na początkowym etapie podróży Kremera do Włoch, rozciągniętym na terytorium ówczesnej Galicji. Ten „polski” etap jest dla mnie najistotniejszy nie z powodów pragmatycznych związanych z objętością, skromną w porównaniu z resztą trzytomowych zapisków poświęconych Włochom, ale dlatego, że treść tam przedstawiona wydaje mi się, z racji rozgrywania się na terenie ziemi ojczystej, najmniej „obciążona” owym wzmiankowanym dydaktyzmem. W związku z tym sposób prowadzenia dialogu z czytelnikiem ma, by tak rzec, inny odcień. Nie znaczy to, że nie ma sensu

⁶ J. Kremer, *Podróż do Włoch*, t. 1, Warszawa 1878, s. 7.

⁷ J. Ugniewska, *Podróż*, s. 181.

⁸ J. Kremer, *Podróż do Włoch*, t. 1, Wilno 1859, s. 20.

⁹ Zob. m.in. J. Kamionka-Straszakowa, *Podróż*, w: *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, red. J. Bachórz, A. Kowalczykowa, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 698–703; S. Burkot, *Polskie podróżopisarstwo romantyczne*, Warszawa 1985; cyt. za J. Ugniewska, *Podróż*, s. 182.

zajmowanie się pozostałą częścią dzieła jako skażoną zbyt zaangażowaną postawą autora. Chodzi mi jedynie o widoczność w analizowanym fragmencie pewnych – nazwijmy ogólnie – intuicji Kremiera, które pojawiają się w trakcie pokonywania kolejnych etapów do miejsca docelowego, a znajdują się poza zasięgiem głównego zamysłu książki, jaki obrał autor. Jednocześnie występują jako ważne, skoro nie zostały w dziele pominięte, a w dodatku są dokładnie opisane¹⁰.

Przechodząc już do części właściwej, nakreślonej w temacie pracy, nie mogę pominąć konstatacji Marcina Stabrowskiego, który pisze –

w naukach o przeszłości pytamy już od dawna o obraz świata, mentalność, sposoby życia, lecz mimo to wciąż nieusuwalnym elementem tych rozważań są dociekania teoretyczne, tak jakbyśmy wciąż nie byli pewni, o czym mamy mówić¹¹.

Idąc w ślad za autorem cytatu, pragnę uniknąć nieporozumień wywołanych z różnego pojmowania owego świata, o którym będzie mowa poniżej i sprecyzować to – wielce prawdopodobne, że wcale nie oczywiste – pojęcie.

Rozumienie świata w tej pracy ma swe źródło w dociekaniaх fenomenologicznych E. Husserla i zwraca moją (czytelnika) badawczą uwagę na osobę, a nie na obiektywnie istniejący porządek rzeczy. Interesuje mnie świat, na który ta osoba w jakiś sposób jest ukierunkowana, który jest przeżywany i podlega osądom, odczuciom, ocenie, który istnieje właśnie dla osoby i jako taki jest przez nią uświadamiany¹².

Idzie o poznanie sposobu życia podług wartości osoby, która stoi za tekstem badanego dzieła i próby odpowiedzi na pytanie o świat taki, jakim go widziała. Trzeba mi zatem tak odczytać dzieło, aby uchwycić pewne momenty, wrażenia, spostrzeżenia konstytuujące treść książki, czy innymi słowy „wychodząc od przedmiotu, widzieć w nim najwyżej położony punkt strumienia, który go konstytuuje”¹³. W próbie rozumienia istoty użytych w tekście słów należałoby poczuć, zobaczyć i zasmakować tego, co mówią one w danych obrazach,

¹⁰ Fragment ten składa się z następujących rozdziałów: *Z Krakowa do Wiednia, Szczakowa, Dworzec kolei w Mysłowicach oraz Dworzec kolei w Raciborzu*. W analizie korzystam z wydania Wileńskiego z 1859 roku.

¹¹ M. Stabrowski, *Morze, gospoda, labirynt. Obraz świata w kazaniach Jezuickich z 2. połowy XVII w.*, w: *Staropolski ogląd świata. Materiały z konferencji. Wrocław 23–24 października 2004 r.*, Wrocław 2004, s. 143.

¹² Ibidem; zob. także: E. Husserl, *Kryzys europejskiego człowieczeństwa a filozofia*, Warszawa 1993.

¹³ E. Levinas, *Odkrywając egzystencje z Husserlem i Heideggerem*, Warszawa 2007, s. 119.

co znaczą – w tym przypadku – dla podróżującego Kremera. Co równie ważne, „słowo jako wyrażenie nie jest postrzegane dla niego samego, jest ono jak okno, <poprzez> które oglądamy to, co ono znaczy”¹⁴. Zmysłowość odegra w takiej analizie istotną rolę. Stanowi bowiem konkretną pełnię konstytucji przedmiotu, ku której ten przedmiot się zwraca w uwsteczniającym ruchu w analizie¹⁵.

Warto jeszcze, jak sądzę, zawczasu rozwiać budzące się podejrzenia natury metodologicznej¹⁶: na ile poznana przeszłość jest prawdziwa i czy w ogóle jest możliwe jej poznanie przez fenomenologię? Odpowiedzmy słowami Stabrowskiego:

kiedy mówimy o naszym zainteresowaniu subiektywnością, ocenami, wartościami, uczuciami, to czyniąc z tego przedmiot dociekań naukowych, decydujemy się mówić w kategoriach prawdy i fałszu. Twierdząc [...], że chcemy poznać świat przeżywany, lecz nie wierzymy, że można mieć poznawczy dostęp do czyichś myśli, uczuć, namiętności, tworzylibyśmy, jak to trafnie nazwał E. Gellner¹⁷ [...] prozę akademicką¹⁸.

Wydaje się też słuszne przywołanie tu intuicji Philippe Lejeune’a odnośnie postawy czytelnika: lektura tekstu literatury intymistycznej ma być dlań żywym spotkaniem, podglądaniem kogoś, kto dobrowolnie się odsłania, a ceną jaką za to ponosi jest złożenie siebie w ofierze „żądaniu miłości”¹⁹. „Życie zapisane” nie kończy się na ostatnim słowie tekstu. Ono czeka na odpowiedź, a co najważniejsze – to twórcza i krytyczna postawa czytelnika finalizuje proces poznawania. Czytelnik jest tu interpretatorem, więc chciałoby się dodać, że „każdy komentarz [czytelnika – P. F.] musi oczywiście przejąć rzecz z tekstu, musi on także, nie chępiąc się tym, niepostrzeżenie dodać do tego ze swej rzeczy, co jej własne”²⁰. Określa-

¹⁴ Ibidem, s. 21.

¹⁵ Ibidem, s. 120.

¹⁶ Zob. J. Jagoszewska, Świadomość wobec sensu, znaczenia i znaku w filozofii Edmunda Husserla, w: *Kultura i świadomość*, Wrocław 1999, s. 27–37; zob. też: K. Michalski, *Heidegger i filozofia współczesna*, Warszawa 1998, s. 25–28.

¹⁷ E. Gellner, *Postmodernizm, rozum i religia*, Warszawa 1997, s. 41; cyt. za: M. Stabrowski, op. cit., s. 145.

¹⁸ M. Stabrowski, op. cit., s. 144–145.

¹⁹ P. Lejeune, *Wariacje na temat pewnego paktu: o autobiografii*, Kraków 2011, s. 15.

²⁰ M. Heidegger, *Drogi lasu*, tłum. różni, Warszawa 1997, s. 174; cyt. za: D. Czaja, *Krew i łzy. Interpretacja jako namiętność*, w: *Sztuka interpretacji*, red. B. Czajkowski, Wrocław 2006, s. 116.

jąc pozycję interpretatora odwołam się jeszcze do pracy Dariusza Czaj, która wzywa, żeby pozwolić tekstom ożyć, żeby tchnąć w nie „żywe jednostkowe doświadczenie” i pozwolić sobie na wciąż ponawiane zadziwienie, które jednocześnie zdolne jest do wybudzania dzieła z letargu dociekań czysto epistemologicznych. Jak pisze Czaja – „kto przychodzi bez własnych pytań, recytuje jedynie po raz kolejny interpretowany tekst, kto ma własne pytania i umie słuchać, [...] może być przynajmniej pewien, że nie obcuje z trupem”²¹. Żeby jednak podjąć dialog z badanym dziełem, trzeba doń podejścia partnerskiego i trzeba je wpięrować²².

Powyższe rozważania pozwalają, ze spokojem jak sądzę, przejść do interesującego nas świata Józefa Kremera.

Był to ranek letni, przeczysty i pogodny: natura dokoła tak sobie była rada w tym stroju swoim zielonym, że pełna uciechy umizgała się do niebiańskiego błękitu, co ją też nawzajem bawił, składając jej z lekkich różowych obłoczków dziwne kształty²³.

Tak oto swoje rozważania zaczyna Kremer. Opis pogody ma nakreślić czytelnikowi okoliczności, w jakich odbywa się podróż, ale także uwypukla dwie istotne kwestie. Po pierwsze, to że dla autora, nic *co jest*, nie jest pozbawione znaczenia, a po drugie – antropomorfizacja, tak chętnie zestawiana w zapisach z przyrodą, pokazuje, używając języka Paula Tillicha – iż człowiek i świat stanowią dwie nieodłączne strony relacji. Oto wybrane przykłady:

Widać wyraźnie, że wyczka i groszek pałają do siebie nieszczęśliwą miłością, więc radeby się zejść nad altanką i ucałować nawzajem, – ale cóż, gdy im brakuje soków pożywnych!²⁴. [...] jestem pewien, że te biedne, nierozwinięte kwiaty tak są kochane od tego, co je sadił i je pielęgnuje, i taką mu są pociechą, jak gdyby świeciły najwyższą siłą i najbogatszą pięknnością²⁵.

I jeszcze cytat odnoszący się do pustkowia pisaku przy dworcu w Szczakowej:

²¹ D. Czaja, op. cit., s. 116.

²² G. van der Leeuw, *Fenomenologia religii*, Warszawa 1997.

²³ J. Kremer, *Podróż*, Wilno 1859, s. 1.

²⁴ Ibidem, s. 31.

²⁵ Ibidem.

bo przecież i duch ludzki, co innym życiem żyje, niż ta bezduszna roślinność, biednieje atoli wśród jałowizny świata, i nie rozwinie się wiedzą ani wykwitnie w nieśmiertelne kwiaty swojej zacności i wrodzonej swobody; lecz dodaj mu choć troszkę lepszej ziemi, troszkę pożywienia, a puści się wonnem zieleń, a kwiatem umiejętności i sztuki Bogu na chwałę²⁶.

W przedstawionym fragmencie widoczne jest to, co powtarza się na przestrzeni całego badanego fragmentu: świat, który autor zapisuje, nacechowany jest skrytym przesłaniem, które zdolne jest przebić warstwę obojętności człowieka, gdy tenże ma w sobie choć trochę pragnienia piękna. Poetyka przebijająca się przez przytaczane z tekstu Kremera fragmenty może, szczególnie dla współczesnych, brzmieć dość trywialnie i banalizować powagę opisu. Jednak dla dziewiętnastowiecznego estety są to, jak się zdaje, sposoby na przedstawienie harmonii świata, w którym człowiek nie może czuć się obco. Wszystko: pogoda za oknem, pustkowie wokół stacji Szczakowa czy ogródek położony pośród piasków da się rozczytać w kategoriach ludzkich namiętności. Antropomorfizacje, jak i swoista florystyczna metafora ludzkich możliwości, służą tu raczej podkreśleniu i zaakcentowaniu obopólnej relacji. Innymi słowy, by przywołać Tillicha raz jeszcze: „w każdym zetknięciu się z rzeczywistością uobecniają się wzajemnie od siebie zależne struktury ludzkiego ja i „świata”²⁷. Odwołując się do cytatu oznaczonego przypisem 26., zaznaczyć warto, że owa relacyjność ma dwójakie konsekwencje: Kremer nie uważa świata za zastany, istniejący obiektywnie. Przeciwnie, jest świat miejscem zmian, w którym człowiek jako podmiot działający wpływa na jego kształt. Z kolei człowiek, któremu brak motywacji, witalności czy też innych „soków życiowych”, poddaje się światu, „biednieje”, tracąc nad nim kontrolę. Jednak gdy tylko zjawia się coś, co ma moc wyrwania z marazmu, tkwiąca w człowieku potencja ożywa i wydaje owoce. Gwarancją harmonii i witalności jest Bóg – źródło życia i stworzenia:

Te ich wołania, te niby uczucia pokoleń wszystkich, co przepłynęły długim następstwem wieków; te tony nie tylko głoszą ludziom Boże i ziemskie sprawy, lecz one nawet tak się spłotły z życiem, tak przejęły duszę każdego z nas, jak to powietrze ojczyste, jak tchy naszych borów i powiewy naszych łąk²⁸.

²⁶ Ibidem, s. 30.

²⁷ Cyt. za: J. Dębowski, *Dialog człowieka z przyrodą*, Res Humana, nr 4–5/2005, s. 31–33.

²⁸ J. Kremer, *Podróż*, s. 2.

Przyroda czy sztuka, które otaczają Kremera nie mogą zostać niezrozumiałe czy skazane na obojętną postawę człowieka, gdyż to w nich zaszyfrowana jest wiadomość, którą Stwórca zostawił człowiekowi:

albowiem upodobanie w piękności nie jest przecież bynajmniej zaletą przyczepioną ze zewnątrz do człowieka, ale raczej jest pewną oznaką, że we własnym sercu naszym już roznieciło się i rozgorzało przecucie o przyszłym nadziemskim przeznaczeniu człowieka, o jego wyższości nad tem wszystkim, co tuteczne i marne²⁹.

Pragnienie piękna jest zatem wpisane według Kremera w człowieka i ono właśnie wyróżnia go spośród innych stworzeń ziemskich. Podstawowym zaś napędem dynamizmu pragnień i chęci jest miłość. „Bo to tylko może się stać jego [człowieka – P. F.] kochania przedmiotem, co mu jest z istoty pokrewnym i co uznaje być krwią i kością własnego ducha swojego”³⁰.

W kontekście przytoczonych wyżej cytatów, warto pochylić się jeszcze nad przeżyciem estetycznym Kremera w postrzeganiu natury. Patrząc na naturę w zaprezentowany sposób, Kremer wychodzi poza ramy postawy bezinteresownego, kontemplatywnego oglądu przyrody. Dla niego przyroda jest metaforą, którą rozczytać trzeba przez aktywizację nie tylko zmysłu wzroku³¹.

Tu przez postrzeganie rozumie się uczucie, emocje, zaangażowanie, czemu towarzyszy przekonanie o możliwości przeorientowania relacji człowiek-natura, tak by w miejsce panowania nad przyrodą i jej wykorzystania pojawiło się świadome, partnerskie współlistnienie³².

Nie jest zatem esteta li tylko obserwatorem, a staje się uczestnikiem krajobrazu, którego patrzenie jest organizowane wraz z zaprzęgnięciem zmysłów, co pozwala „przystanąć przy roślinie, zasłuchać się w śpiew ptaków, zachwycić niezwykłym

²⁹ Ibidem, s. 20.

³⁰ Ibidem, s. 21.

³¹ W otoczeniu przyrody, tu i teraz, natura bezpośrednio oddziałuje na całe ludzkie sensorium, aktywizując wszystkie zmysły za pośrednictwem widoków, dźwięków, zapachów. Jak pisze Frydryczak – *Bycie wobec krajobrazu akcentuje przewagę oka doświadczonego w rozpoznawaniu widoków i ujmowania ich w ramy; bycie w krajobrazie „detronizuje wzrok”, aktywizując pozostałe zmysły, wobec których widzenie jest formą konfrontowania, „uzupełnienia” impulsów i bodźców napływających z zewnątrz*. Patrz: przypis poniżej.

³² <B. Frydryczak, *Chwila: estetyczne doznanie czasu w przyrodzie*, [artykuł on-line], http://www.asp.wroc.pl/dyskurs/Dyskurs9/Beata_Frydryczak.pdf, 21 XII 2012>

zjawiskiem atmosferycznym, odczuć pierwotne zadziwienie światem natury”³³. To sytuacja uwrażliwienia na to, co „<tu i teraz wychodzi naszym zmysłem i naszej imaginacji naprzeciw, w imię tego spotkania>”³⁴. Natura jest także asumptem do rozpoznawania czasu. Takie odczucie krajobrazu nie trwa w czasie teraźniejszym, rozciąga się w poza trwającą chwilę na przeszłość lub przyszłość. Tuan twierdzi, że wraz z wynalezieniem perspektywy, pod wpływem pejzaży „uczmy się organizować elementy wizualne w dramatyczną przestrzenno-czasową strukturę”³⁵.

Przechodząc już do rozważań nad czasowością w świecie Kremera, warto zaznaczyć, że w narracji *Podróży* obecny jest walor kanoniczny³⁶. Podróż ta, planowana od dawna, ma wyrwać estetę z udręku, przygnębień i codziennego marazmu. Upatruje w niej on możliwość uzdrowienia podupadłego ducha.

Tak przeto od wielu, bardzo wielu lat Włochy nęciły mnie ku sobie [...]. Więc w chwilach, gdy trudy i mokoły powszednie życia, zachody i prace nużyły mnie i trawiły siły, wtedy, w szaroburych chwilach zapalałem sobie na pociechę niby świeczkę w duszy, samemu sobie przyrzekając, że wyprawię się kiedyś do Włoch³⁷.

Można przypuszczać, że śródziemnomorska kraina jest ważnym miejscem oderwania, ucieczki o niezwykłej sile krzepienia. Tamże bowiem, „trudy i mokoły”, „zachody i prace” czy „szarobure chwile”:

dostąpi[ą – P.F.] [...] owej piękności obiecaniej ziemi, czystej radości, podda[czą] się swoistej terapii, której efekty trwać będą długo po zakończeniu podróży. Wspomnienia z niej, „chleb idealny”, to nie tylko zgromadzona wiedza, lecz przede wszystkim przymierze z „tym, co zacne i wielkie”, pogodzenie się ze „światem, życiem i sobą”, a więc część doświadczenia duchowego³⁸.

Umieszczając podróż na meta temporalnej osi, Kremer przedstawił Włochy jako miejsce styku tego, co przeszłe – owej udręczonej przeszłości bohatera – z *teraźniejszością* kraju, wyrażaną w pejzażu, sztuce, kolorach, świetle,

³³ Ibidem.

³⁴ Zob. J. Ritter, *Krajobraz. O postawie estetycznej w nowoczesnym społeczeństwie*, w: *Szkoła Rittera. Studia z filozofii niemieckiej*, t. 2, Toruń 1996; cyt. za: ibidem.

³⁵ Yi-Fu Tuan, *Przestrzeń i miejsce*, Warszawa 1987, s. 158; cyt. za: B. Frydryczak, op. cit.

³⁶ Zob. J. Ugniewska, *Podróż do Włoch*, s. 183.

³⁷ Cyt. za: ibidem.

³⁸ Ibidem.

klimacie, gdyż jak pisze – „Ufałem bowiem, że ta wycieczka przeniesie mię, choć na krótkie chwile, w dawno upłynione czasy”³⁹. Owocem tego spotkania jest jednocześnie zmieniony sposób doświadczania *przyszłości* podróżnika.

Zaznaczyć trzeba, że takie pojęcie czasu nie jest związane z konkretnym miejscem, w tym wypadku z Włochami, ale jest *sui generis* zakorzenione w Kremerze. Temporalna wrażliwość rozporządza doświadczaniem miejsc, ale także i pamięcią autora. Już w początku swojej opowieści, Kremer bawi się czasowością. Tak pisze o dzwonach, które rozbrzmiewały, gdy siedząc w wagonie, rozpoczął swoją podróż na południe:

głosy dzwonów krakowskich tak zestroiły się do kamertonu serc naszych, iż każdy z nich, gdy przemówi, już obudzi w głębiach piersi wtórującą im strunę. W tych dźwiękach napowietrznych słyszymy jakby symbolikę naszego żywota i wszystkich kolei jego⁴⁰.

Dzieje się tak, gdyż uderzenia dzwonów, dźwięki tak szczególne, głęboko wpisały się w codzienność mieszkańca Krakowa, wyznaczając rytm i poszczególne zajęć tak, że w konkretnym tu i teraz – „zmartwychwstają radośne obrazy, lube serdeczne wspomnienia z porannej młodości życia naszego”⁴¹.

Odchodząc nieco od głównego tematu tego akapitu, chcę skierować uwagę na zagadnienie muzyczności w tekście Kremera. Wydaje się, że autor przede wszystkim słyszy, a później widzi. Bogata metaforyka muzyczna, słownictwo dźwiękonaśladowcze, jak na przykład:

cały świat gra nam skoczego tana [...], by z nami jakby zapustne grajki huczały, śpiewały, by razem z sercem naszym hasały radośnie⁴², nie zabrzmi na tych duszy klawiszach⁴³ czy skąd nam tak lubo a dźwięczno usłyszeć znowu te struny, co nam śpiewały na wiosnę życia⁴⁴,

są niejako asumptem do tego, by myśleć o świecie Kremera w kategoriach dynamizmu, żywotności, witalności, urozmaicenia. Muzyka jest przecież rozciągnięta w czasie, nie stanowi gotowego, biernego i statecznego punktu, stąd nadaje się do opisu świata, do tłumaczenia go. Autora pociąga to, co ma w sobie

³⁹ J. Kremer, *Podróż*, s. 22.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 3.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*, s. 22.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 28.

życie, siłę i witalność. Te właśnie zapewnia różnorodność, relacyjność, powiązanie, wzajemny dialog stworzeń ułożonych w harmonijną całość. W tym kontekście nie trudno zrozumieć autora niechęci do „sztucznego baroku”⁴⁵, ale także do lasów raciborskich. Przyczyną fakt, że:

wszystkie w nich drzewa tak są do siebie podobne, ich formy tak stereotypowe, jak dwie krople wody. Stoją te biedne drzewa obok siebie w wymierzonym oddaleniu, wszystkie wszczepione jednej miary, nawzajem się kopiujące⁴⁶.

Wracając już do czasowości, przytoczę jeszcze jeden fragment podejmujący bardzo klarownie wątek czasowości w rozumieniu Kremera, wątek o tyle istotny, że konstytuujący postrzeganie świata.

Gdy dusza w napięciu, potrzeba tylko lekkiego potrącenia, a już na dnie istoty naszej ożyją wszystkie postaci, wszystkie obrazy niby dawno wygasłe, dawno ogłuchłe i wszystkie staną przed duszą w barwach świeżych [...] jakby się działy w żywej obecności naszej⁴⁷.

Czas ma zatem plastyczny charakter. Fluktuacja napięć i poruszeń wewnętrznych, wyłania czasowość zawartą we wszystkich rzeczach otaczających, co starałam się pokazać powyżej. Czas nie jest tu postrzegany jak heraklitańska rzeka, nie ma nic wspólnego ze zbiorem *teraz*, do których nie ma powrotu. Takie *teraz* jest niepowtarzalne, ma pewną autonomię, jest samoistne i powstaje niezależnie od innych *teraz*. U Kremera natomiast nie ma miejsca na taką przypadkowość. Harmonijne postrzeganie świata, przyrody musi mieć odzwierciedlenie w subiektywnym przeżywaniu czasu, który, szczególnie w podróży, ukierunkowany jest na przeszłość w terażniejszości. Taki czas wiąże się z doznawaniem i o takim że, jako jeden z pierwszych, pisał św. Augustyn: „Obecnością rzeczy przeszłych jest pamięć, obecnością rzeczy terażniejszych jest dostrzeganie, obecnością rzeczy przyszłych – jest oczekiwanie”⁴⁸.

Czas u Kremera to nieustanny przepływ chwil, gdzie terażniejszość staje się przeszłością, przyszłość wypływa z terażniejszości i dąży ku przeszłości. Ciągła ruchliwość, żywotność chwil jest jakby potwierdzeniem harmonii i światowych współzależności. Jednak żeby przeżyć chwilę, zatrzymać się nad urodą

⁴⁵ Zob. J. Ugniewska, *Podróżować*, s. 22–27.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 39.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 5.

⁴⁸ Św. Augustyn, *Wyznania*, tłum. Zygmunt Kubiak, Kraków 1994, s. 271.

kwiatów przydworcowych czy poczuć świeżość letniego powietrza trzeba, parafrazując socjologa J. Urriego, żyć w rytmie natury, żyć w spowolnieniu⁴⁹. Czas społeczny rządzi się prawami pośpiechu. Dopiero czas naturalny upływa w spowolnieniu i poprzez nie właśnie trwa: „trzeba obserwować, nasłuchiwać i wyczuwać jak wolno przyroda pracuje i przykrawać nasze działania do tej powolności lub odwiecznego charakteru natury czasu”⁵⁰. Potwierdźmy tę konstatację jeszcze jednym wycinkiem ze źródła:

po przybytkach sztuki promieniają pięknnością te dzieła malowane i patrzą na nie pokolenia późne, a podziwienie przejmuje je dreszczem, gdy widzą jak przed ich oczyma, przed ich zmysłami, a w żywej obecności na doczesnym jawie, owe tajemnicze ducha wróżby, co były przy stworzeniu wszech-rzeczy w serce człowieka włożone, przybierają na siebie formy cielesne, stając się pięknnością⁵¹.

**„THE WHOLE WORLD PLAYING US LIVELY DANCE”
– ABOUT JÓZEF KREMER’S WORLD ON THE BASIS OF POLISH LAP
IN TRIP TO ITALY**

Józef Kremer as it seems nowadays is absent and forgotten figure in the wider research community. A specific heading of his acquis does not affect the current popularity of his works. Kremer was one of the first to promote knowledge about art in Poland. This article describes the Polish part of Kremer’s journey to Italy. The purpose of this article is to present a brief picture of Kremer’s world and the way of life according to his values.

⁴⁹ Zob. B. Frydryczak, op. cit.

⁵⁰ P. Macnaghten, J. Urry, *Alternatywne przyrody. Nowe myślenie o przyrodzie i społeczeństwie*, Warszawa 2005, s. 205-206, cyt. za: ibidem.

⁵¹ J. Kremer, *Podróż*, s. 15.

HISTORIA KSIĘDZA – TAJNEGO WSPÓŁPRACOWNIKA O PSEUDONIMIE „ONUFRY” W ŚWIETLE DOKUMENTÓW SŁUŻBY BEZPIECZEŃSTWA

W czasach Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej bezpieka przywiązywała niezwykłą wagę do zwalczania Kościoła. Od końca 1957 r. wiele instrukcji i materiałów szkoleniowych dotyczących pracy Służby Bezpieczeństwa (SB) coraz częściej poświęconych było działaniom operacyjnym przeciwko Kościołowi¹. Finalnie znalazło to potwierdzenie w dokumencie zatytułowanym *Wytyczne w sprawie zwalczania wrogiej działalności kleru i aktywu katolickiego*², podpisanym przez ppłk. Stanisława Morawskiego³, a następnie zatwierdzonym w dniu 17 VII 1958 r. przez wiceministra Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (MSW) – Antoniego Alstera⁴. Do zadań stawianych przed centralnymi

¹ R. Terlecki, *Miecz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa w Polsce 1944–1990*, Kraków 2013, s. 154.

² *Wytyczne Departamentu III MSW w sprawie zwalczania „wrogiej działalności kleru i aktywu katolickiego”*, Warszawa, 17 lipiec 1958, w: *Metody pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa wobec kościołów i związków wyznaniowych 1945–1989*, red., wstęp, wybór A. Dziurok, Warszawa 2004, s. 211–217.

³ Stanisław Morawski – w 1944 r. rozpoczął pracę w Komendzie Miejskiej (KM) Milicji Obywatelskiej (MO) w Lublinie. Od września 1944 r. w lubelskim Urzędzie Bezpieczeństwa (UB); od 15 VII 1946 r. związany z Departamentem V Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (MBP), gdzie po kolejnych awansach został zastępcą naczelnika Wydziału V. Następnie naczelnik Wydziału I Departamentu XI. Od 1 V 1955 r. wicedyrektor Departamentu VI Komitetu do spraw Bezpieczeństwa Publicznego (KdsBP), w okresie 28 XI 1956–9 X 1957 r. naczelnik Wydziału V Departamentu III MSW. Awansował na zastępcę dyrektora Departamentu III, od 15 VI 1962 r. sprawował równocześnie obowiązki dyrektora Departamentu IV MSW. Od 1 VII 1962 do 1 XI 1971 r. dyrektor Departamentu IV, następnie do 17 XII 1973 r. dyrektor Departamentu III, potem dyrektor Biura Historycznego MSW; zob. *Metody pracy operacyjnej*, s. 24; *Ludzie bezpieki w walce z Narodem i Kościołem. Służba Bezpieczeństwa w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w latach 1944–1978 – Centrala*, oprac. M. Piotrowski, Lublin 2000, s. 368.

⁴ Antoni Alster (Nuchin Alster) w okresie wytworzenia powyższego dokumentu (zob. przypis nr 2) nadzorował pracę Wydziału V Departamentu III MSW, czyli pionu zajmującego się walką z Kościołem. Był członkiem Komunistycznej Partii Polski (KPP) od 1924 r. Do Polskiej Partii Robotniczej (PPR) wstąpił 7 V 1945 r. Posługiwał się pseudonimami: „Antek”, „Komar”, „Wit”, „Hans”. W okresie od VIII 1943 do V 1944 r. był Szefem Zarządu Polityczno-Wychowawczego I Warszawskiej Dywizji Piechoty. W 1945 r. został Pełnomocnikiem

i wojewódzkimi strukturami bezpieki należało m.in.: organizowanie źródeł informacji w kuriach biskupich, prowincjach zakonnych, kierownictwach organizacji katolickich, spośród osób zajmujących kierownicze, wpływowe stanowiska lub mających dostęp do poufnych danych i dokumentów dotyczących działalności Kościoła katolickiego oraz zapewnienie dopływu informacji z terenu dekanatów, parafii, kółek ministrantów i różnych bractw. Ważnym punktem w katalogu zadań było pozyskiwanie do współpracy osób wyróżniających się zaufaniem i zdolnościami, które w przyszłości mogą objąć poważniejsze funkcje, a także werbowanie agentury wśród alumnów seminariów świeckich i zakonnych⁵. Warto dodać, iż nie wszyscy kapłani byli traktowani jako potencjalni kandydaci do werbunku. Największym zainteresowaniem cieszyli się kurialiści, członkowie komisji Episkopatu Polski i profesura wyższych seminariów duchownych. Dodatkowym czynnikiem warunkującym i ułatwiającym przeprowadzenie selekcji było doksztalcanie się księży, w tym przede wszystkim wyjazdy do Rzymu, aktywność społeczna i nowatorskie podejście do realizacji programów kościelnych⁶.

O tym, jak ważna była rola tajnych współpracowników w inwigilacji Kościoła, dostarcza nam informacji *Instrukcja nr 03/60 z dnia 2 lipca 1960 r. o podstawowych środkach i formach pracy operacyjnej służby bezpieczeństwa*, w której czytamy:

Stosownie do wagi i operacyjnego znaczenia zleczonych zadań niezbędnym jest dobór takiego tajnego współpracownika, który będzie mógł sprostać tym zadaniom. Jego poziom musi dorastać do poziomu zadań i osób, w stosunku do których ma te zadania wypełniać.

Praca z tajnymi współpracownikami jest podstawowym środkiem realizacji zadań służby bezpieczeństwa w walce z wrogią działalnością. Ponieważ w wypadkach

Rządu przy Sztacie Konstantego Rokossowskiego. Od XII 1954 do XII 1965 r. pełnił funkcję I Zastępcy Przewodniczącego KdsBP. Następnie do V 1962 r. sprawował funkcję Wiceministra Spraw Wewnętrznych. Potem, do XII 1967 r. był Wiceministrem Gospodarki Komunalnej; zob. *Alster Antoni*, w: *Bydgoski Słownik Biograficzny*, t. 6, red. J. Kutta, Bydgoszcz 2000, s. 17-18; H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL 1944–1990. Rozwój i działalność w świetle dokumentów MSW*, Warszawa 1997, s. 129; W. Janowski, *Informator o strukturze i obsadzie personalnej centralnego aparatu PZPR 1948–1990*, red. K. Persak, Warszawa 2000, s. 123–124; T. Mołdawa, *Ludzie władzy 1944–1991. Władze państwowe i polityczne Polski według stanu na dzień 28 II 1991*, Warszawa 1991, s. 244–245.

⁵ *Wytyczne Departamentu III MSW*, s. 214–215.

⁶ J. Żaryn, *Kościół katolicki w PRL – wybrane zagadnienia, hipotezy, prowokacje*, Pamięć i Sprawiedliwość 2005, nr 1 (7), s. 13; Idem, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003, s. 106–107.

nasuwających podejrzenie tej działalności służba bezpieczeństwa zakłada odpowiednie sprawy operacyjne, właściwy dobór i wykorzystanie tajnych współpracowników do tych spraw posiada zasadnicze znaczenie dla skutecznej walki z wrogiem⁷.

Wydana 10 lat później *Instrukcja o pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa resortu spraw wewnętrznych z dnia 1 lutego 1970 r.* w sposób następujący definiowała znaczenie tajnych współpracowników:

W zwalczaniu wrogiej działalności podstawowe znaczenie ma zapewnienie dopływu informacji z interesujących Służbę Bezpieczeństwa dziedzin. Szczególną rolę w tym zakresie spełniają tajni współpracownicy.

Właściwy dobór tajnych współpracowników i ich prawidłowe rozmieszczenie oraz odpowiednio zorganizowana praca z tajnymi współpracownikami zapewnia ofensywność działań operacyjnych.

Tajni współpracownicy – to osoby celowo pozyskane do współpracy ze Służbą Bezpieczeństwa i wykonujący zadania w zakresie zapobiegania, rozpoznania i wykrywania wrogiej działalności⁸.

Rozszerzający się zakres działań operacyjnych podejmowanych przez aparat bezpieczeństwa, w tym inwigilacja Kościoła, wymusił potrzebę przeprowadzenia reorganizacji struktur SB, do której doszło na początku lat sześćdziesiątych. W myśl nowych założeń utworzony został m.in. Departament IV MSW oraz wojewódzkie Wydziały IV zajmujące się walką z Kościołem i innymi związkami wyznaniowymi⁹. Ich zadaniem w celu pozyskiwania tajnych współpracowników wśród osób duchownych było:

⁷ *Instrukcja nr 03/60 z dnia 2 lipca 1960 r. o podstawowych środkach i formach pracy operacyjnej służby bezpieczeństwa* w: *Instrukcje pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa 1945–1989*, oprac. T. Rudzikowski, Warszawa 2004, s. 97.

⁸ *Instrukcja o pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa resortu spraw wewnętrznych z dnia 1 lutego 1970 r.*, w: *Instrukcje pracy operacyjnej*, s. 127.

⁹ Departament IV zorganizowany został 15 VI 1962 r. na podstawie zarządzenia organizacyjnego nr 062 ministra spraw wewnętrznych z dnia 9 czerwca 1962 r. Wydziały IV w komen-dach wojewódzkich MO powstały na mocy zarządzenia organizacyjnego nr 083 z 4 lipca 1962 r.; zob. A. Kochański, *Polska 1944–1991. Informator historyczny, t. 2. Ważniejsze akty prawne, decyzje i enuncjacje państwowe (1957–1970)*, Warszawa 2000, s. 313; P. Piotrowski, *Struktury Służby Bezpieczeństwa MSW 1975–1990*, Pamięć i Sprawiedliwość 2003, nr 1 (3), s. 74.

- przekonanie kandydata, że jego współpraca z nami nie narusza jego godności osobistej, zasad moralnych i sumienia;
- utwierdzenie kandydata w przekonaniu, że współpraca z nami nie narusza istotnych interesów Kościoła i nie wpływa na ograniczenie możliwości jego funkcji duszpasterskiej, a prowadzi jedynie do ujawnienia i usuwania tych wszystkich zjawisk, które utrudniają normalizację stosunków państwo-Kościół;
- odpowiednie argumentowanie i wytwarzanie sytuacji, które utwierdzałyby kandydata w przekonaniu, że współpraca z nami przyniesie mu osobiste korzyści i będzie czynnikiem ułatwiającym realizację jego planów i zamierzeń¹⁰.

Tym samym Kościół w Polsce stał się celem szeroko zakrojonej operacji polskiej bezpieki, a produkowana na jego temat dokumentacja stopniowo wypełniała największą część utrzymywanych w ścisłej tajemnicy archiwów¹¹.

Niniejszy artykuł stanowi analizę współpracy z SB księdza – tajnego współpracownika (TW) o pseudonimie „Onufry”, którego teczka personalna, opatrzona sygnaturą IPN By 001/1008, znajduje się w Delegaturze Bydgoskiej Instytutu Pamięci Narodowej¹². Celem niniejszego opracowania jest zapoznanie czytelnika z dokumentacją sprawy księdza sporządzoną przez organy bezpieczeństwa państwa.

Jan Dominik ps. „Onufry”, syn emerytowanego kolejarza Michała i Gertrudy, z domu Biszke, urodził się 15 IV 1919 r. w Słupsku. Do 1939 r. mieszkał w Toruniu, gdzie kończył szkołę średnią. Podczas okupacji w 1941 r. trafił na roboty przymusowe do Prus Wschodnich, do miejscowości Mały Dwór w powiecie kwidzyńskim. Następnie, po przyjęciu przez jego rodzinę trzeciej grupy narodowości niemieckiej¹³, został powołany do wojska niemieckiego jako strzelec piechoty. Walcząc na froncie zachodnim, dostał się do niewoli, a następnie

¹⁰ *Wytyczne dyrektora Departamentu IV MSW dotyczące form i metod działań operacyjnych Departamentu IV i jego odpowiedników w terenie, Warszawa, 15 VIII 1973 r.*, w: *Metody pracy operacyjnej*, s. 472; F. Musiał, *Metoda stopniowego werbunku duchownych (z podręczników SB)*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej 2007, nr 4, kwiecień, s. 70.

¹¹ Po reorganizacji SB wydziały IV w komendach wojewódzkich MO oraz referaty do spraw bezpieczeństwa w komendach powiatowych MO zobowiązane były do założenia teczek ewidencji operacyjnej wszystkim osobom duchownym; zob. R. Terlecki, *op. cit.*, s. 157.

¹² Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN) w Bydgoszczy, IPN By 001/1008. Sygnatura ta składa się z dwóch tomów. Tom 1 (IPN By 001/1008 t. 1) zatytułowany jest: *Teczka pracy tajnego współpracownika pseudonim „Onufry”* i obejmuje dokumenty wytworzone w latach 1969–1985. Tom 2 (IPN By 001/1008 t. 2) nosi tytuł: *Teczka personalna tajnego współpracownika pseudonim „Onufry”* i zawiera dokumenty powstałe w latach 1959–1987.

¹³ Chodzi tutaj o podpisanie volkslisty. Do kategorii trzeciej zaliczano osoby autochtoniczne oraz Polaków niemieckiego pochodzenia. Osoby tej kategorii otrzymywały obywatelstwo

w 1944 r. wstąpił w szeregi Wojska Polskiego na terenie Anglii, gdzie w stopniu kpr. pchor. służył w formacji artylerii zmotoryzowanej. W 1945 r. podjął studia kapłańskie w Rzymie¹⁴. Do Polski powrócił 23 VII 1957 r. i zamieszkał w Gdańsku-Oliwie. Następnie 22 XI 1957 r. zameldował się na stałe w Pelplinie, po czym w Kurii Biskupiej otrzymał święcenia kapłańskie i objął stanowisko wikariusza katedry pelplińskiej. Jednocześnie, pełniąc obowiązki wikariusza, ks. Dominik pracował jako katecheta w miejscowej szkole podstawowej¹⁵.

Księdzem Janem Dominikiem SB interesowała się od momentu jego pojawienia się w Pelplinie. Wtedy to prowadzący rozpoznanie (opracowanie) ppor. Adam Dziuk¹⁶ zbierał wszelkie, możliwie najbardziej szczegółowe informacje o życiu prywatnym, zawodowym i społecznym osoby typowanej na przyszłego tajnego współpracownika (TW), jak również wiedzę o jego cechach charakteru, nawykach i skłonnościach¹⁷. W notatce z rozmowy przeprowadzonej z Komendantem Posterunku MO w Pelplinie dotyczącej znajomości ks. Dominika z nauczycielką Pryczkowską czytamy:

Do wymienionej [Pryczkowskiej – K. A. K.] przychodzą księża w późnych godzinach wieczornych i to w skarpetkach wprost do mieszkania aby nie podpadli u sąsiadów. Do chwili obecnej [sąsiedzi – K. A. K.] zdążyli ustalić jednego księdza, jest nim ks. Dominik Jan, który bardzo często wraca z wymienioną ze szkoły [...]

Rzeszy na 10 lat podlegając prawu niemieckiemu, w myśl którego mężczyźni mogli być powoływani do formacji wojska niemieckiego.

¹⁴ Podczas pobytu w Rzymie wydane zostało opracowanie bibliograficzne Jana Dominka; zob. J. Dominik, *Bibliografia ilustrująca życie i kult świętego Stanisława biskupa i męczennika*, Rzym 1953, ss. 30. Jan Dominik studiował teologię i historię.

¹⁵ AIPN, IPN By 001/1008 t. 2, Ankieta informatora z dnia 27 V 1959 r., k. 13–15; Raport o zezwolenie na opracowanie kandydata do werbunku z dnia 12 I 1959 r., k. 16, 18; Raport o zezwolenie na dokonanie werbunku informatora z dnia 7 IV 1959 r., k. 23–24; Fakt, iż Jan Dominik został wikariuszem katedralnym w Pelplinie może być powiązany z tym, że przed wojną jego wujek – biskup Konstantyn Dominik pełnił w Pelplinie funkcję biskupa, sufragana diecezji chełmińskiej; zob. AIPN, By 001/1008 t. 2, Raport o zatwierdzenie w charakterze informatora dotychczasowego kontaktu poza agenturalnego krypt. „Onufry” z dnia 24 V 1959 r., k. 32–33. Szerzej na temat biskupa Konstantyna Dominika zob. H. Ormiński, *Sługa Boży ksiądz biskup Konstantyn Dominik*, Kartuzy 1986; Idem, *W oczekiwaniu na beatyfikację sługi Bożego księdza biskupa Konstantyna Dominika*, Pelplin 2000.

¹⁶ Ppor. Adam Dziuk był starszym oficerem operacyjnym ds. bezpieczeństwa KM MO w Tczewie; zob. *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*, t. 1, 1944–1956, red. K. Szwa-grzyk, Warszawa 2005, s. 164; *Aparat bezpieczeństwa w województwie gdańskim w latach 1945-1990. Obsada stanowisk kierowniczych. Informator*, wstęp i oprac. M. Węgliński, Gdańsk 2010, s. 125.

¹⁷ F. Musiał, op. cit., s. 66.

Ks. Dominik w ubiegłym roku chodził również do żony ob[ywatela – K. A. K.] Lisa [...] O powyższym ma też wiedzieć mąż Lisowej lecz on na to nie reaguje gdyż jest to osoba tak zwana obojętna¹⁸ [sic!].

Kontakty z funkcjonariuszami bezpieki ks. Dominik utrzymywał jeszcze przed formalnym rozpoczęciem pracy z SB. Świadczy o tym notatka informacyjna, z której wynika, iż ksiądz dokładnie opowiedział MO o włamaniu, jakie miało miejsce w Kurii Biskupiej, wskazując złodziei oraz duchownych odpowiedzialnych za skradzione dary kolonijne¹⁹.

Po przeprowadzeniu wstępnych rozmów na temat ks. Dominika ppor. Dziuk 12 I 1959 r. wystąpił do zastępcy komendanta KP MO w Tczewie²⁰ z prośbą o zezwolenie na opracowanie kandydata do werbunku. Potrzebę pozyskania wskazanego motywował następująco:

Na terenie pow. Tczewskiego zatrudniona jest duża ilość księży. Księża ci w oparciu o elementy klerikalne oraz pozostałości elementu kapitalistycznego prowadzą niejednokrotnie pod płaszczykiem kultu religijnego wrogą robotę nie związaną z religią. [My – K. A. K.] ze swej strony nie mając agentury wśród kleru niema[my – K. A. K.] możliwości w porę ustalić kierunku nastawienia kleru [...] a co za tym idzie nie możemy skutecznie przeciwdziałać ich zamierzeniom.

Przez zwerbowanie wymienionego kandydata będziemy mogli uzyskać dane o działalności kleru na naszym terenie a szczególnie o działalności kleru mieszczącego się w Kurii Biskupiej i Sem[inarium – K. A. K.] Duchownych [skąd – K. A. K.] też kandydat się wywodzi, gdzie cieszy się dobrą opinią²¹.

Następnym krokiem do pozyskania ks. Dominika było przeprowadzenie rozmowy przez funkcjonariuszy SB z przyszłym TW. Spotkania odbyły się 26 I oraz 16 II 1959 r. Notatka z odbytych rozmów dostarcza pewnych informacji na temat motywów, jakimi kierował się ksiądz, podejmując dialog z bezpieką.

¹⁸ AIPN, IPN By 001/1008 t. 2, Notatka służbowa z dnia 20 XI 1958 r., k. 36.

¹⁹ Ibidem, Notatka informacyjna z dnia 15 XII 1958 r., k. 37–38. Ponadto ks. Dominik wskazał winnego kradzieży pieniędzy z Małego Seminarium oraz rowerów, zastrzegając przy tym aby informacje przez niego przekazane nie trafiły dalej.

²⁰ Od stycznia 1957 r. zastępcą komendanta KP MO w Tczewie był kpt. Władysław Smółka; zob. *Aparat bezpieczeństwa w województwie gdańskim*, s. 327–328.

²¹ AIPN, IPN By 001/1008 t. 2, Raport o zezwolenie na opracowanie kandydata do werbunku z dnia 12 I 1959 r., k. 16–17.

W dniu 26.I.1959 r. nastąpiło zetknięcie się z kandydatem do werbunku [...] Do Tczewa został [on – K. A. K.] sprowadzony w ten sposób, że zna on się z Kom[endantem – K. A. K.] Posterunku M.O. w Pelplinie, z uroczystości choinkowej i ten go poprosił jak będzie miał czas to niech przyjedzie do Tczewa w sprawie ostatniej informacji dot[yczącej – K. A. K.] włamania do magazynu Kurii. Kandydat na w/w dzień przyjechał, [po czym – K. A. K.] samochodem udaliśmy się do Malborka. W Malborku w czasie rozmowy przy kawce dowiedziliśmy się dużo ciekawych informacji – opowiedział on swój życiorys, krytykował biskupa K[owalskiego – K. A. K.]²² i innych księży. Z tej rozmowy wywnioskowano, że będzie to cenna jednostka agenturalna. Następne spotkanie umówiono na dzień 16.II.[19 – K. A. K.]59 r. w Tczewie, co też kandydat przyjechał do Tczewa, a następnie udaliśmy się pociągiem do Oliwy. Przy rozmowie obecny był kpt. Pietras²³, która była prowadzona w restauracji Oliwskiej przy kawie. W dniu tym również kandydat podał ciekawe informacje – zgadzając się na udzielenie co pewien okres czasu podobnych informacji, z tym tylko żeby mu nie szkodzić, gdyż by biskup wyrzucił go z zajmowanych stanowisk. Sam umawia następne spotkanie na dzień 2.III.[19 – K. A. K.]59 r. w Oliwie.

Po tej rozmowie zakupiono dla ojca kandydata dwie butelki wina Jugosławińskiego [tak w źródle – K. A. K.], paczkę kawy neska i dwie paczki soku cytrynowego, kandydat to przyjął z zadowoleniem. Nadmienia się, że w/w kandydat jest strasznie chytry na pieniądze, co prawda jeszcze do chwili obecnej nie otrzymał. Z przeprowadzonych dotychczas rozmów wynika, że kandydat zdobędzie pełne zaufanie u księży kurialnych i kierownictwa Kurii [...] Kandydat prawie, że jest zwerbowany [...] sam oświadczył, że musimy się spotykać co dwa tygodnie, a nie co miesiąc jak mu proponowano²⁴.

W dniu 7 IV 1959 r. SB w Tczewie dokonała werbunku ks. Jana Dominika w charakterze informatora na podstawie obowiązku lojalności wobec władz

²² Kazimierz III Józef Kowalski – biskup diecezjalny chełmiński w latach 1946–1972. Autor książek: *Cywilny kanonik*, Kraków 1954, ss. 319; *Czarna procesja. Powieść historyczna*, Warszawa 1958, ss. 336; *Jaskry*, Lublin 1962, ss. 165. Biskup Kowalski był negatywnie nastawiony wobec księży popierających władzę (księży patriotów); zob. M. Chorzępa, *Rozwój organizacji kościelnych na ziemi lubuskiej i Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1965*, Nasza Przeszłość, 1965, nr 22, s. 34.

²³ Kpt. Edward Pietras od 1 VIII 1957 r. był starszym oficerem operacyjnym Sekcji 5 Wydziału III SB KW MO w Gdańsku; zob. *Aparat bezpieczeństwa w województwie gdańskim*, s. 284.

²⁴ AIPN, IPN By 001/1008 t. 2, Informacja z dnia 27 II 1959 r., k. 21–22.

PRL i materialnego zainteresowania²⁵. W charakterystyce podsumowującej kandydata raz jeszcze zwrócono uwagę na kontakty księdza z kobietami:

Ostatnio, a było to 17.I.[19 – K. A. K.]59 r. był on proszony na choinkę urządzonej dla dzieci [...] Po choince zorganizowana była zabawa dla rodziców na której to również został gdyż go to poprosili rodzice wspomnianych dzieci. Na zabawie tej był on do godz. 1-ej – pił i tańczył przeważnie z młodymi mężatkami²⁶.

W dalszej części raportu ppor. Dziuk zapisał, iż ks. Dominik skarżył się na biskupa Kowalskiego, którego działania spowodowały, iż nie został on wyświęcony na kapłana w Rzymie²⁷. W ocenie autora raportu przyszyły TW miał być oddany pracy na rzecz władzy, o czym świadczy następujący fragment raportu:

Kandydat chętnie rozmawiał na różne tematy, odpowiedział na każde pytanie nas [SB – K. A. K.] interesujące, a co ważne, że był mocno zadowolony, że ktoś z Org[anizacji – K. A. K.] M.O. ma życzenie z nim rozmawiać, czego w ogóle się nie spodziewał – dodał sam, że takie spotkania mogą się odbywać raz w miesiącu lub nawet dwa razy i bardzo chętnie będzie opowiadał o tym co nas interesuje²⁸.

Obierając pseudonim „Onufry”, ks. Dominik był w pełni świadomy działań jakie wykonuje na rzecz aparatu bezpieczeństwa. Na pytania dotyczące przekazywania informacji i łączności z SB stwierdził, iż „życzenie utrzymywania łączności z organami MO ma już od dawna i chętnie będzie nam pomagał jeżeli tylko o tych faktach nikt się nie dowie z kierownictwa kurii”²⁹.

²⁵ Ibidem, Ankieta informatora z dnia 27 V 1959 r., k. 13–14. Szerzej na temat informatorów oraz werbunku na zasadzie lojalności i innych zasadach zob. I. Dojka, *Zakłamaný słownik czyli żargon funkcjonariuszy bezpieczeństwa PRL*, Kraków 2011, s. 74, 213–214.

²⁶ AIPN, IPN By 001/1008 t. 2, Raport o zezwolenie na dokonanie werbunku informatora z dnia 7 IV 1959 r., k. 24–25. Zgodnie z treścią raportu ks. Dominik przyznał się, że lubi towarzystwo kobiet, ale musi zaprzestać kontaktów, ponieważ Pelplin to małe miasto i często zdarzają się donosy do biskupa. Podczas wspomnianej zabawy opowiadał spotkanemu przy stoliku mężczyźnie, że ludzie skarżą na niego do biskupa, że nieraz wypije sobie kieliszek wódki.

²⁷ Ibidem, k. 25. Biskup Kowalski pisał do papieża Piusa XII z prośbą, aby nie wyświęcać w Rzymie kleryków, których kieruje się do diecezji chełmińskiej.

²⁸ Ibidem, k. 27.

²⁹ Ibidem, Raport o dokonany werbunku informatora z dnia 8 IV 1959 r., k. 29–30. W podobnym tonie ks. Dominik rozmawiał na zabawie z towarzyszem Patorą mówiąc, że „dla partii i rządu to by wszystko zrobił ale o tym nie musi wiedzieć biskup Kowalski; zob.

Ks. Dominik jeszcze przed faktycznym werbunkiem udzielał informacji funkcjonariuszom MO na temat stosunku kierownictwa kurii do otoczenia świeckiego³⁰. Wedle materiałów operacyjnych znajdujących się w zbiorach IPN, donosił on również na kolegów, z którymi przyjaźnił się w trakcie pobytu w Rzymie³¹. Jak wynika z notatki służbowej, opinie o nich były dalekie od przyjacielskich:

Wesołowski, [...] określa jego jako człowieka zupełnie sfanatyzowanego, który ślepo wykonuje swoje obowiązki, nie korzysta on prawie z życia świeckiego Szmelter Bogdan, [...] jeśli chodzi o jego stopień sfanatyzowania to raczej jest to człowiek związany z życiem świeckim pozbawiony zupełnie fanatyzmu. Swoje powołanie do służby bożej traktuje jako dobry zawód. Korzysta on z życia doczesnego o czym świadczą fakty gdzie to kilkakrotnie w czasie studiów wspólnie z D[ominikiem – K. A. K.] urywali się po cichu na różne wycieczki, zwalniając się u przełożonych celem zwiedzenia polskich zabytków kościelnych czy pójścia na nabożeństwa. Faktycznie po wyjściu z Seminarium zdejmowali oni sutanny gdzieś w ustronnych miejscach i udawali się na plażę czy do lokali na różnego rodzaju przygodę³².

Oprócz tego ks. Dominik pochwalił się SB znajomością z naczelnym kapelanem Związku Harcerstwa Polskiego (ZHP) za granicą – ks. Gogolińskim³³.

Przekazywane przez „Onufrego” informacje wywołały dość szybką reakcję duchownych diecezji chełmińskiej, którzy już w połowie kwietnia 1959 r. mieli

Notatka informacyjna z dnia 21 I 1959 r., k. 45. Innym razem „deklarował swą lojalność dla partii i rządu twierdząc, że nie każde posunięcie Kościoła jemu się podoba [...] Po prostu szuka on możliwości podzielenia się z uwagami dotyczącymi niesłusznych posunięć niektórych ludzi zajmujących poważne stanowiska we władzach kościelnych. Zastrzegł on sobie, ażeby jemu jako wiernemu katolikowi nie zarzucać uczuć religijnych. Wierzy on w Boga ale nie podobają mu się stosunki panujące w środowiskach kościelnych”; zob. Raport z osobistego zetknięcia się z kandydatem do werbunku z dnia 27 I 1959 r., k. 49–50.

³⁰ Ibidem, Notatka służbowa z rozmowy z kandydatem do werbunku z dnia 27 I 1959 r., k. 55.

³¹ Ibidem, k. 53. Udziela on informacji na temat rzekomej działalności ks. Franciszka Kaszubowskiego w Radiu „Wolna Europa” w Paryżu wskazując przy tym wrogie nastawienie księdza do władz PRL.

³² Ibidem, Notatka służbowa z dnia 28 I 1959 r., k. 58.

³³ <Ibidem, Notatka służbowa z przeprowadzonej rozmowy z kandydatem do werbunku z dnia 27 I 1959 r., k. 56. Ks. Rafał Gogoliński-Elston od I 1955 r. był naczelnym kapelanem ZHP w Londynie, <http://www.polishairforce.pl/gogolinski.html>, 12 XII 2013> W zainteresowaniu SB pozostawał również ZHP i jego działalność przy Seminarium Duchownym w Pelplinie.

świadomość, iż w kurii biskupiej w Pelplinie znajduje się donosiciel. Potwierdza to treść jednej z notatek informacyjnych:

w dniu 16.IV.[19 – K. A. K.]59 r. odbyła się narada ks. dziekanów diecezji chełmińskiej w kurii biskupiej w Pelplinie. Naradzie tej przewodniczył ks. biskup Kowalski, który zaznajomił wszystkich dziekanów, że Urząd Bezpieczeństwa posiada konfidenta w kurii biskupiej, który to o wszystkim donosi władzom bezpieczeństwa [...] nazwiska nie wymienił kto jest tym konfidentem³⁴.

Powyższe doniesienia oraz zdekonspirowanie³⁵ spowodowały, że ks. Jan Dominik w 1960 r. został przeniesiony na stanowisko wikariusza do parafii w miejscowości Wrocki³⁶. Odbyło się to na zasadzie wymiany. Ks. Weltrowski wyprowadził się z Wrocka i otrzymał przesiedlenie do Pelplina, a na jego miejsce przyjechał ks. Dominik³⁷. „Onufry” nie okazywał niezadowolenia z powodu przenosin, wręcz przeciwnie podkreślał, że: „we Wrockach mu dobrze, lepiej ma jak w ostatnim miejscu w Pelplinie jak był”. Zaskarbił sobie również dobrą opinię w nowym miejscu sprawowania posługi jako: „oszczędny, mówiący po chłopsku i ludzki”³⁸.

Jak zapisał nowy oficer sporządzający notatki z informacji przekazywanych przez „Onufrego” – por. Henryk Białek³⁹:

[Ks. Dominik – K. A. K.] na wstępie podał, że do Wrocka przyszedł nie dłużej jak 1 roku. Okres ten jest dla niego jak gdyby „obserwacją” o zachowaniu itp⁴⁰. Spowodowane to jest, że w wyniku różnych plotek, gadulstwa, tak za sprawą

³⁴ AIPN, IPN By 001/1008 t. 2, Notatka informacyjna z dnia 29 IV 1959 r., k. 140.

³⁵ Ks. Dominika zdekonspirował pracownik SB, który namawiając do współpracy jednego z księży pelplińskich powiedział do niego: „niech ks. robi tak jak Dominik, który nam o wszystkim donosi”; zob. ibidem, Informacja z dnia 1 III 1961 r., k. 168–169.

³⁶ Ibidem, Ankieta informatora z dnia 27 V 1959 r., k. 15. Wrocki to wieś znajdująca się aktualnie w powiecie golubsko-dobrzyńskim.

³⁷ Ibidem, Wyciąg z agenturalnego doniesienia z dnia 11 X 1960 r., k. 144.

³⁸ Ibidem, Agenturalne doniesienie z dnia 8 XI 1960 r., k. 147.

³⁹ Por. Henryk Białek od 24 VII 1960 r. pozostawał w dyspozycji zastępcy komendanta wojewódzkiego MO ds. Bezpieczeństwa w Bydgoszczy. Następnie był starszym oficerem operacyjnym Referatu ds. Bezpieczeństwa KP MO w Golubiu-Dobrzyniu; zob. *Twarze bezpieki 1945–1990. Obsada stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w województwach pomorskim/bydgoskim, toruńskim i wrocławskim. Informator personalny*, red. M. Szymaniak, Bydgoszcz-Gdańsk 2010, s. 195–196.

⁴⁰ W dalszej części notatki wyjaśniał, że pobyt we Wrockach miał być jak gdyby domowym aresztem za przewinienia popełnione w Pelplinie.

„dewotek” i jakiegoś funkcjonariusza MO doszło do wiadomości proboszcza parafii Pelplin jakoby Dominik był „konfidentem”⁴¹.

Podczas pobytu we Wrockach ks. Dominik nie zmienił zbytnio swojego postępowania. Nadal zapraszany, uczęszczał na wesela, imieniny⁴² i inne imprezy okolicznościowe⁴³. Widywany był w gospodzie z miejscowymi mężczyznami „dobrze zauroczony alkoholem”⁴⁴. Doprowadziło to do tego, iż „Onufry” 2 III 1962 r. musiał stawić się u dziekana – ks. Mykowskiego, do którego wpłynęła skarga jakoby ks. Dominik wracał późno na plebanię i pił alkohol⁴⁵. O tym, że na niewiele zdała się rozmowa z dziekanem świadczy treść notatki z 26 V 1959 r., w której czytamy:

Córka [TW Jankowskiego – K. A. K.] chodzi do szkoły podstawowej do 7-ej klasy [...] Liczy już 15 lat i jest dobrze rozwinięta. Ks. D[ominik – K. A. K.] J[an – K. A. K.] zaprasza panienki do siebie do pokoju w którym sam zamieszkuje. „Jankowski” podał, że córka jego była dwukrotnie u ks. bowiem ten ją zapraszał do siebie. Z kolei pochwaliła się do jednej z koleżanek, że była u księdza [Dominika – K. A. K.] i razem z nim siedziała na tapczanie, a ten ją zaczął podmacywać, lechtać itp. Niewątpliwe, że mógł mieć z nią stosunek seksualny⁴⁶.

W podobnym tonie spisana została kolejna notatka agenturalna:

W dniu 25.XI.[1962 r. – K. A. K.] miejscowe kobiety urządziły małą zabawę w salce gdzie było nauczanie religii. Udział brały panienki, które śpiewają w chórze kościelnym. Nasz TW będąc na tym przyjęciu popił i wołał na pannę [...] coś napić się. Ta zwróciła się do niego mówiąc – może ks. mleka się napije. Ten niezbyt zaproponowaną ofertę przyjął mówi mleka ! nie nie rozumiesz mnie?

⁴¹ AIPN, IPN By 001/1008 t. 2, Notatka służbowa z dnia 6 XII 1960 r., k. 155. W notatce tej zawarta jest również relacja z pobytu ks. Dominika we Włoszech, który miał miejsce w trakcie odbywających się XVII Letnich Igrzysk Olimpijskich w dniach 25 VIII – 11 IX 1960 r.

⁴² Ks. Dominik w XII 1960 r. wysłał kartki imienninowe do 16 kobiet o imieniu Barbara z terenu Pelplina; zob. ibidem, Notatka służbowa z dnia 3 XII 1960 r., k. 151–152.

⁴³ Ibidem, Wyciąg z informacji agenturalnej z dnia 26 VII 1961 r., k. 183.

⁴⁴ Ibidem, Notatka służbowa z dnia 2 IX 1961 r., k. 184–185.

⁴⁵ Ibidem, Informacja z dnia 29 III 1962 r., k. 189–190.

⁴⁶ Ibidem, Notatka służbowa z dnia 26 V 1959 r., k. 192–193.

pic [?] mi się chce – piczki ! Kładź się to Cię wyrucham. Panna [...] uciekła a ten widząc ją jeszcze powiedział – na drugim takim przyjęciu i tak cię wyrucham⁴⁷.

„Onufry” przechodząc do Wrocek nie zrezygnował z utrzymywania współpracy z bezpieką. W dalszym ciągu przekazywał informacje dotyczące miejscowego kleru, odbywających się konferencji czy też rekolekcji. Funkcjonariusz MO – kpt. Kazimierz Żurawik⁴⁸ charakteryzował go następująco:

Jeśli chodzi o szczerłość należy stwierdzić, że tak jak każdy ksiądz w żadnym wypadku nie przekazuje wszystkich danych [...] Wyczuwałem, że jak gdyby się targował przy przekazywaniu materiałów. Szczególnie rozwiązuje mu się język kiedy podczas spotkania wypije trochę wódki, wówczas bardziej szczegółowo i w większym stopniu podaje dane dot[yczące – K. A. K.] kleru.

Dotychczas jak stwierdzono wszystkie przekazywane przez niego materiały sprawdzają się, co jest dowodem, że nas nie dezinformuje.

Mimo, że TW Onufry jest księdzem i studia kończył w Rzymie poziom jego intelektualny wydaje się średni jeśli chodzi o zagadnienia ogólne. Nic mu np. nie wiadomo o nowych odkryciach na morzem Martwym, które podważają prymat wiary katolickiej nad innymi wierami⁴⁹. Zresztą sam podczas spotkania do tego przyznał się⁵⁰.

We wrześniu 1962 r. w kręgach SB zrodził się pomysł wysłania ks. Dominika do Rzymu na czas trwania zbliżającego się II Soboru watykańskiego⁵¹. TW „Onufry” stwierdził, że choć nie posiada jeszcze wysokiego stanowiska w hierarchii Kościoła, jako repatriant ma pierwszeństwo wyjazdu za granicę. Szansę wyjazdu motywował również poszukiwaniami materiałów do pracy

⁴⁷ Ibidem, Notatka agenturalna z dnia 28 XI 1962 r., k. 214–215. Notatka ta sporządzona została ze słów TW „Jankowskiego”, który najczęściej w sposób prosty i nierzadko wulgarny opowiada o danej sprawie. Nie chcę oceniać, czy przekazywanie w taki sposób informacji to jego styl i takim językiem posługuje się na co dzień, czy jest to element pewnej nadinterpretacji zaistniałych okoliczności.

⁴⁸ Kpt. Kazimierz Żurawik od 1 XII 1961 r. był zastępcą komendanta powiatowego MO ds. Bezpieczeństwa w Golubiu-Dobrzyniu; zob. *Twarze bezpieki 1945–1990*, s. 154, 493–494.

⁴⁹ Mowa tutaj o zbiorze rękopisów znalezionych w latach 1947–1956 niedaleko ruin Qumran (Izrael), zob. W. J. Tyloch, *Rękopisy z Qumran nad Morzem Martwym*, Warszawa 2001, ss. 390. Do dnia dzisiejszego trwają spory na temat rzekomych wpływów wierzeń wspólnoty Qumran na wierzenia pierwszych chrześcijan. Szerzej zob.: <http://lewandowski.apologetyka.info/upload/articles/pdfs/3/ac3fc5d/365_qumran-a-chrzescijanstwo.pdf 9 XII 2013>.

⁵⁰ AIPN, IPN By 001/1008 t. 2, Notatka służbowa z dnia 25 VIII 1959 r., k. 199.

⁵¹ Sobór Watykański II obradował od 11 X 1962 do 8 XII 1965 r.

naukowej pt. „Pius IX a Polska”⁵². Po otrzymaniu zgody Prymasa Polski, ks. Dominik rozpoczął przygotowania do wyprawy do Rzymu, otrzymując przy tym instrukcje i zadania od SB:

- winien zyskać natychmiastowe zaufanie w otoczeniu księży [...] nie należy zrażać sobie w ogóle żadnego z księży. Krańcowo jednak nie występować, ponieważ może to mieć zgbne skutki.
- utrzymanie za wszelką cenę jak największą ilość kontaktów z konfratrami [kolegami, współtowarzyszami – K. A. K.] i badać w toku rozmów ich zapatrywania, poglądy, zamiary, plany itp.
- wyjaśnić rozbieżności między ks. Ulińskim a [ks. – K. A. K.] Filipiakiem. Na jakim tle powstały, jaki jest stosunek Ulińskiego do hierarchii kościelnej oraz czym zajmuje się obecnie Uliński. Ponadto skąd czerpie dochody i czy nie jest w kontakcie z ks. Kirschke pracownikiem [kapelanem Radia – K. A. K.] Wolnej Europy
- jakie powstają nowe organizacje kościelne, ich faktyczne role i działalność, ich obsada kadrowa oraz czy biorą udział w nich księża Polacy np. Vaculor – Misja Mediolańska
- w sprawach Soboru powinien ustalić działalność biskupów polskich, ich powiązania z innymi biskupami⁵³.

Jeszcze przed wyjazdem do Rzymu ks. Dominik został przeniesiony na teren powiatu Mława jako wikariusz ekspozyt parafii Iłowo obsługujący kościół filialny w Narzymiu. Tym samym, po powrocie z Włoch, TW „Onufry” został przekazany do dyspozycji Wydziału IV KW MO w Warszawie⁵⁴.

Kolejna zmiana parafii nie skłoniła księdza do żadnych refleksji. Natychmiast rozpoczął on przekazywanie informacji SB dotyczących najbliższego otoczenia i spraw wewnętrznych parafii:

⁵² AIPN, IPN By 001/1008 t. 2, Pismo do Naczelnika Wydziału IV KW MO SB w Bydgoszczy z dnia 28 IX 1962 r., k. 203-204; Wyciąg z notatki agenturalnej z dnia 20 XI 1962 r., k. 211; Pismo ks. Dominika adresowane do bp. Kowalskiego z prośbą o zezwolenie na wyjazd z dnia 7 X 1962 r., k. 212; Oświadczenie Rektora Kolegium Polskiego w Rzymie z dnia 10 XI 1962 r., k. 217. Rektor zobowiązywał się zapewnić ks. Dominkowi mieszkanie, utrzymanie i pokryć koszty podróży.

⁵³ Ibidem, Notatka z odbytego spotkania z TW „Onufry” wyjeżdżającym czasowo do Włoch z dnia 12 IX 1963 r., k. 258–261. W Rzymie ks. Dominik przebywał ok. miesiąca tj. od 11 IX do 12 X 1963 r.

⁵⁴ Ibidem, Notatka agenturalna z dnia 18 I 1964 r., k. 264.

Nawiązując do zniszczenia w końcu października [1963 r. – K. A. K.] przez nieustalonych sprawców kilku nagrobków i krzyży na cmentarzu grzebalnym w Iławie podał, że we wspomnianej parafii od kilkunastu lat istnieje spór proboszcza BRONISZEWSKIEGO z organistą. Po przybyciu do Iłowa BRONISZEWSKI próbował nawiązać romans z córką organisty [która] jest obecnie nauczycielką w szkole średniej w Iławie. Cała parafia jest podzielona na zwolenników księdza i zwolenników organisty i między nimi także toczą się spory i waśnie. W końcu października [1963 r. – K. A. K.] zorganizowani i nakłonieni przez żonę organisty młodzi ludzie w liczbie pięciu udali się na cmentarz grzebalny i tam kilofami porozbijali nagrobki i krzyże na mogiłach osób przyjaznych BRONISZEWSKIEMU, a przeciwnych organiście⁵⁵.

Innym razem donosił:

W parafii Iłowo proboszcz ks. Broniszewski Tadeusz obchodził imieniny. Na przyjęcie zaproszonych było wielu gości, a między innymi pastor Otello z Nidzicy⁵⁶ [...] Poprzednio ks. Broniszewski był przez kurię suspendowany [zawieszony – K. A. K.] za utrzymywanie stosunków towarzyskich z pastorem Otello ale po wręczeniu 49 tys. ks. bp Czaplińskiemu⁵⁷ – suspensa została zdjęta⁵⁸.

Niewiele musiało upłynąć czasu, aby ks. Dominik popadł w konflikt z proboszczem Tadeuszem Broniszewskim, czego przyczyną „był zeświecczony tryb życia oraz flirty z kobietami”⁵⁹. Również relacje z wiernymi nie układały się poprawnie. Zarzucali oni ks. Dominikowi, że zaprowadził w parafii swoje porządki: zmienił organistę oraz skład rady kościelnej. Uwagi wiernych znalazły odbicie w skargach, które pisali do biskupa, a w których wskazywali na kontakty „Onufrego” z SB⁶⁰.

⁵⁵ Ibidem, Notatka służbowa z dnia 15 I 1964 r., k. 270.

⁵⁶ Ks. Jerzy Zygmunt Otello – polski duchowny luterański, służył w 1 Dywizji Panczernej gen. Stanisława Maczka. W latach 1954–1992 administrator i proboszcz parafii w Nidzicy, szerzej zob. <Śp. ks. Jerzy Zygmunt Otello, „Kalendarz Ewangelicki”, R. 112 (1998), Cieszyn 1997, <http://dioc.mazurska.luteranie.pl/pl/biuletyn/Otello.html>, 6 XII 2013; http://dioc.mazurska.luteranie.pl/pl/biuletyn/MTE_2007_08_50.html#OtelloJ, 6 XII 2013>.

⁵⁷ Biskup Bernard Czapliński w latach 1948–1973 był chełmińskim biskupem pomocniczym, a w latach 1973–1980 chełmińskim biskupem diecezjalnym.

⁵⁸ AIPN, IPN By 001/1008 t. 2, Notatka służbowa z dnia 3 VII 1964 r., k. 304.

⁵⁹ Ibidem, Notatka służbowa z dnia 15 I 1964 r., k. 271.

⁶⁰ Ibidem, Charakterystyka i kierunkowy plan wykorzystania z dnia 11 III 1970 r., k. 506.

Jako, że powiat działdowski, na terenie którego przebywał „Onufry”, należał do województwa olsztyńskiego, 2 VII 1964 r. KW MO w Warszawie przekazało ks. Dominika do dyspozycji SB w Olsztynie⁶¹. Od tej pory oficerem prowadzącym TW „Onufrego” był ppor. Janusz Buczyński, który opracował plan pracy z jasno wytyczonymi zadaniami dla ks. Dominika. Najważniejszymi z nich było relacjonowanie przebiegu narad i konferencji dekanalnych oraz zbieranie danych o zachowaniu, stosunku do władz świeckich i zwierzchników kościelnych księży dekanatu Działdowo⁶².

Fakt, iż informacje przekazywane przez „Onufrego” ograniczały się do działalności kleru parafialnego z dekanatu Działdowo spowodował, że w maju 1965 r. ks. Dominik przeszedł na łączność z SB w Działdowie⁶³.

Wśród doniesień TW „Onufrego” na księży z powiatu działdowskiego można odnaleźć materiały dotyczące kurii biskupiej w Pelplinie. W jednej z notatek „Onufry” wyjaśniał:

iz w kurii biskupiej w Pelplinie ostatnio jest rozgardiasz. Bp ordynariusz nie rządzi. Jest tam osobisty kapelan bpa ordynariusza [...] Nazywają go „rudy”. Jest on pośrednikiem między pałacem biskupa, a kurią. Zdaniem księży jest to „wtyczka” kurii. Księża diecezjalni podejrzewają, że tenże mgr „rudy” urzędujący obok biskupa może mieć aparaty podsłuchowe by wiedzieć co księża mówią będąc na rozmowach u biskupa i jego panicznie się boją.

TW „Onufry” zwierzył się, iż w miesiącu sierpniu br.[1970 – K. A. K.] będąc na rekolekcjach w Pelplinie zauważył niesamowity bałagan w WSD [Wyższym Seminarium Duchownych – K. A. K.]. Młodzi księża będący na rekolekcjach rozpijają się

TW „Onufry” poinformował [...], iż będąc na rekolekcjach w Pelplinie zapoznał się z księdzem wik[ariuszem – K. A. K.] Henrykiem Różańskim, który pochodzi z Fordonu. Tenże ksiądz zwierzał mu się z przygód jakie miał w Tczewie w parafii św. „Krzyża”⁶⁴. Na zaproszenie kolegów księży odwiedził ich w Tczewie i tam urządzili prywatkę. Na tę noc zaprosili „babki” i jemu przypadła

⁶¹ Ibidem, Notatka służbowa z dnia 3 VII 1964 r., k. 303.

⁶² Ibidem, Kierunkowy plan pracy z dnia 4 IX 1964 r., k. 306.

⁶³ Ibidem, Wniosek o przekazanie TW na łączność SB w Działdowie z dnia 20 V 1965, k. 323. Pracownikami działdowskiej placówki SB „obsługującymi” TW „Onufry” byli: mjr Mieczysław Grusiewicz, kpt. Stanisław Safaryn, por. Jan Konopacki i ppor. Eugeniusz Panek.

⁶⁴ Szpiegująca Kościół bezpieka nie uznawała istnienia Boga. W związku z tym święte pojęcia np. pisano od małej litery aby odebrać im aureolę. Inny chwyt polegał na wykorzystywaniu cudzysłowu, który wyrażał pewien dystans i lekceważenie zapisanego słowa; zob. I. Dojka, op. cit., s. 20.

w udziale dziewczyna z miesięczką, mimo to miał z nią stosunek. Zwierzał się, że ta dziewczyna pogryzła mu piersi [...] Wspomniany wikariusz [...] przez cały czas pobytu na rekolekcjach w Pelplinie ani razu nie odprawił mszy świętej. Zdaniem TW lubi on świecki tryb życia, wódkę i kobiety⁶⁵.

Powyższe cytaty źródłowe obrazują pewien paradoks historii. Oto ks. Dominik, prowadzący rozwiązyły tryb życia, nie stroniący od alkoholu i kobiet, bez żadnych skrupułów donosi na swoich kolegów, którym zdarzyły się podobne występki. Świadectwem rzeczzonego stanu może być także doniesienie na studenta III roku seminarium duchownego, którego:

interesują tylko prywatki i rozrywki /wódka i kobiety/. Ma on kochankę w Narzymiu [...] Klerykowi zmarła matka i mimo to prowadzi on rozkoszny tryb życia [...] Zdaniem TW „Onufry” zepsuło go seminarium, gdyż każdy kanonik w Pelplinie ma swoją kochankę, klerycy to widzą i robią to samo⁶⁶.

Ówczesna bezpieka była zainteresowana nie tylko sprawami lokalnymi na poziomie powiatu. W ramach wytyczonych celów oczekiwała od „Onufrego” informacji o zarządzeniach najwyższych władz kościelnych. Omawiany TW przekazywał wiadomości dotyczące: procesu beatyfikacyjnego ojca Maksymiliana Kolbego, wyjazdu polskich biskupów do Rzymu i zbiórek pieniędzy na sieroty po pomordowanych na Wybrzeżu w 1970 r.⁶⁷. Z konferencji dziekanów bardzo często dostarczał wiedzę o sprawach ogólnokrajowych dotyczących relacji na linii państwo-kościół, Radia Watykańskiego czy też problemów Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego⁶⁸.

W dokumentach wytworzonych w połowie lat 70. XX w. wyraźnie daje się zauważyć, iż informacje przekazywane przez „Onufrego” są coraz mniej cenne⁶⁹. Wraz z początkiem 1974 r. esbecja pisała w sposób następujący o przysłym wykorzystaniu ks. Dominika:

W związku z tym, że TW ps. „Onufry” jest już w starszym wieku, oraz to, że nie posiada żadnych studiów specjalistycznych, ani też stopnia naukowego więc

⁶⁵ AIPN, IPN By 001/1008 t. 1, Notatka służbowa z dnia 22 XI 1970 r., k. 8.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Ibidem, Notatka służbowa z dnia 16 II 1971 r., k. 11.

⁶⁸ Ibidem, Najważniejsze dane z ostatniej Konferencji Ks. Dziekanów w Pelplinie z dnia 28 IX 1971 r., k. 19.

⁶⁹ Ibidem, Notatka służbowa z dnia 12 VII 1972 r., k. 33; Notatka służbowa z dnia 25 I 1973 r., k. 38.

w obecnej chwili jego możliwości i perspektywy są znikome. Nie posiada on również zbyt dużych możliwości w kierunku rozpracowywania księży z naszej diecezji, jak również wywierania wpływu na ich postawy. Niemniej jednak w warunkach powiatu spełnia on dobrą i wartościową jednostkę wywodzącą się z dołowego kleru katolickiego. Biorąc pod uwagę stanowisko TW [proboszcz – K. A. K.]⁷⁰, stwierdzić należy, iż można go wykorzystać w następujących kierunkach:

- poprzez TW ujawniać wszelkie fakty nieporozumień między klerem, wykorzystując go jednocześnie do pogłębiania dalszych konfliktów
- poprzez TW ustalić aktyw parafialny oraz jego działalność na rzecz kościoła
- dążyć do ustalenia form i metod stosowanych przez kler na odcinku nauczania religii w punktach katechetycznych⁷¹.

Po wprowadzeniu w czerwcu 1975 r. nowego podziału administracyjnego Polski „Onufry” podlegał Wydziałowi IV KW MO w Ciechanowie. Poza dotychczas realizowanymi wytycznymi w lipcu 1980 r. TW został wykorzystany do zadania specjalnego, zleconego przez Departament IV MSW. „Onufry” zobligowany został do wyjazdu do Ciechocinka celem spotkania się z przybyłym tam do uzdrowiska kardynałem Władysławem Rubinem⁷². Niestety założone cele nie zostały wykonane, ponieważ ks. Dominik nie mógł spotkać (rozpoznać) na terenie sanatorium kardynała Rubina⁷³.

W 1980 r. ks. Jan Dominik złożył podanie do biskupa w Pelplinie z prośbą o zwolnienie go z obowiązków proboszcza i przejście na emeryturę. Spotkało się to z odmowną decyzją, w której biskup tłumaczył to małą liczbą księży⁷⁴. Zwolnienie z obowiązków i przejście na emeryturę w charakterze rezydenta parafii w Narzymiu nastąpiło w czerwcu 1982 r. i spowodowane było złym stanem zdrowia⁷⁵. Od tego momentu kontakty z SB zostają bardzo ograniczone,

⁷⁰ Ks. Dominik z końcem 1972 r. otrzymał nominację na proboszcza parafii Narzym; zob. AIPN, IPN By 001/1008 t. 2, Ankieta TW z dnia 28 II 1976 r., k. 538.

⁷¹ AIPN, IPN By 001/1008 t. 2, Charakterystyka TW oraz kierunkowy plan pracy z dnia 21 I 1974 r., k. 527–528.

⁷² Władysław Rubin w latach 1964-1979 był biskupem pomocniczym gnieźnieńskim, w 1979 r. mianowany kardynałem, w latach 1980-1985 był prefektem Kongregacji ds. Kościołów Wschodnich. Przebywał we Włoszech pełniąc funkcje wysokiego urzędnika Kurii Rzymskiej.

⁷³ AIPN, IPN By 001/1008 t. 1, Informacja operacyjna nr 5/80 z dnia 3 VII 1980 r., k. 239; Notatka służbowa z dnia 10 VII 1980 r., k. 240; Notatka informacyjna nr 6/80 z dnia 30 VII 1980 r., k. 241.

⁷⁴ Ibidem, Notatka informacyjna nr 6/80 z dnia 30 VII 1980 r., k. 241.

⁷⁵ AIPN, IPN By 001/1008 t. 2, Notatka służbowa z dnia 30 VI 1982 r., k. 350.

przez co zmniejsza się częstotliwość spotkań z TW „Onufry”. Miało to związek z jego chorobami oraz częstymi wyjazdami do szpitali lub do rodziny zamieszkałej w Gdańsku⁷⁶.

W sierpniu 1985 r. ks. Dominik został mianowany przez ordynariusza diecezji chełmińskiej – biskupa Mariana Przykuckiego kapłanem Sióstr Pasterek w Mgoszczu w parafii Płużnica należącej do województwa toruńskiego⁷⁷. Omawiany TW „Onufry” zmarł w listopadzie 1986 r. w Kochorowie nieopodal Starogardu Gdańskiego. Pochowany został w Narzymiu⁷⁸.

Nieodłącznym elementem współpracy z bezpieką były pieniądze, które TW otrzymywali w zależności od specyfiki rangi przekazywanych wiadomości⁷⁹. Omawiany TW już na samym początku współpracy dał się poznać jako człowiek, który dla pieniędzy jest w stanie zrobić wiele. Podobne opinie wyrażali o nim funkcjonariusze SB, pisząc w charakterystykach, że:

Jako ksiądz jest typowym materialistą. Pieniądze stanowią dla niego jedyny cel w życiu i można by sądzić, że dla uzyskania ich sprzeda każdą wiadomość. Należy zaznaczyć, że usprawiedliwia go fakt w tej materii, że jest wikarym i specjalnych dochodów nie posiada⁸⁰.

W związku z powyższym nie dziwi fakt, iż SB zalecała powściągliwość w wynagradzaniu „Onufrego”:

Nadmienić należy, że TW „Onufry” jest chytry na pieniądze i inne podarki od prac[owników – K. A. K.] naszej służby. By uniknąć nadmiernych wydatków, a z drugiej strony nie należy za dużo wynagradzać go bo może się rozpieścić⁸¹.

⁷⁶ Ibidem, Charakterystyka TW z dnia 9 XII 1982 r., k. 574.

⁷⁷ Ibidem, Notatka służbowa z dnia 22 VIII 1985 r., k. 352.

⁷⁸ Okoliczności i data śmierci ks. Dominika nie do końca pozostają jasne. Według dokumentów SB „Onufry” „zmarł w Kochorowie 22 listopada [...] dostał ciężkiego zawału serca i następnie leżał w klinice w Gdańsku i w Kochorowie gdzie zmarł”; zob. AIPN, IPN By 001/1008 t. 2, Wyciąg z informacji z dnia 8 I 1987 r., k. 355; Raport z dnia 12 I 1987 r., k. 583. Z kolei strona internetowa Diecezji Pelplińskiej podaje, iż ks. Jan Dominik zmarł 18 XI; zob. <<http://www.diecezja-pelplin.pl/historia/45-kaplani-zmarli>, 6 XII 2013>.

⁷⁹ Szerzej na ten temat zob. R. Terlecki, *Trochę strachu za duże pieniądze. Jak płaciła Służba Bezpieczeństwa*, w: *Agentura w akcji*, red. F. Musiał i J. Szarek, Kraków 2007, s. 147–151.

⁸⁰ AIPN, IPN By 001/1008 t. 2, Notatka służbowa z dnia 25 VIII 1962 r., k. 200.

⁸¹ Ibidem, Raport z dnia 15 II 1961 r., k. 163.

Przedstawiony w artykule przypadek obrazuje nam, jak istotna w pracy operacyjnej SB była chęć uzyskiwania korzyści materialnych. TW „Onufry” niemal od samego początku współpracy z SB był regularnie wynagradzany pieniężnie, a niejednokrotnie otrzymywał też okolicznościowe podarunki. Dostawał również upominki z okazji obchodzonych w czerwcu imienin bądź też kolejnej rocznicy współpracy. SB pomagała mu także w załatwianiu spraw prywatnych, np. wyjazdu do Rzymu w 1960 r. Niewątpliwie wynagrodzenia otrzymywane w zamian za donoszenie uzupełniały jego niezbyt bogaty budżet finansowy, gdyż jako wikariusz w Pelplinie otrzymywał 1000 zł, a wypełniając swe obowiązki duchownego we Wrockach dostawał od proboszcza zaledwie 500 zł⁸².

Wszystkie wynagrodzenia mające potwierdzenie w źródłach zostały zestawione w tabeli prezentującej wydatki poniesione z funduszu operacyjnego na TW „Onufry”⁸³.

Tabela 1. Wynagrodzenie otrzymane przez ks. Jana Dominika za pracę agenturalną w latach 1959–1983

L.p.	Data	Kwota [zł] ⁸⁴	Inne wynagrodzenie
1.	30.04.1959	–	pralka elektryczna wartości 1950 zł
2.	20.07.1959	–	koszty dojazdu w wysokości 400 zł
3.	22.02.1961	500	papierosy wartości 26 zł
4.	01.03.1961	–	nocleg w hotelu i czekolady wartości 80 zł
5.	28.04.1961	340	
6.	02.06.1961	300	
7.	12.07.1961	–	koszty konsumpcji w wysokości 185 zł
8.	17.10.1961	–	koszty konsumpcji w wysokości 40 zł
9.	26.11.1961	600	
10.	28.11.1961	500	

⁸² Ibidem, Pismo z dnia 14 VII 1962 r., k. 194.

⁸³ Za okres 1984-1986 nie ma żadnych pokwitowań, mimo faktu, iż współpraca nadal trwała. Np. w 1984 r. nie odbyto żadnego spotkania z TW „Onufry”; zob. ibidem, Charakterystyka TW „Onufry” z dnia 11 XII 1984 r., k. 577.

⁸⁴ W rybrycie „kwota” podano wysokość gotówki jaką „Onufry” otrzymywał za przekazywane informacje.

11.	21.12.1961	500	papierosy i koszty konsumpcji w wysokości 42 zł
12.	15.02.1962	500	papierosy wartości 29,50 zł
13.	29.03.1962	–	koszty konsumpcji w wysokości 25 zł
14.	27.04.1962	500	ciastka i papierosy w wysokości 40 zł
15.	28.06.1962	–	kupon materiału na garnitur wartości 1770 zł
16.	22.08.1962	–	ciastka, kawa i papierosy wartości 45 zł
17.	27.10.1962	450	cukierki i papierosy wartości 20 zł
18.	18.12.1962	500	
19.	21.02.1963	450	
20.	14.05.1963	550	
21.	22.06.1963	–	obiad wartości 35 zł
22.	10.09.1963	600	obiad wartości 142 zł
23.	14.01.1964	500	
24.	02.02.1964	–	czekolady i papierosy wartości 73 zł
25.	27.02.1964		czekolady wartości 32,70 zł
26.	03.03.1964	–	0,5 l Żubrówki i 0,5 l Wyborowej wartości 132 zł
27.	14.05.1964	500	papierosy wartości 95 zł
28.	18.08.1964	500	
29.	22.09.1964	–	poczęstunek wartości 120 zł
30.	27.10.1964	500	poczęstunek wartości 112 zł
31.	08.01.1965	–	czekolada, kawa, koniak i papierosy wartości 182 zł
32.	11.05.1965	500	
33.	27.05.1965	–	poczęstunek wartości 224 zł
34.	23.06.1965	1000	
35.	30.07.1965	–	poczęstunek wartości 285 zł
36.	30.08.1965	400	

37.	16.11.1965	–	poczęstunek wartości 284 zł
38.	28.12.1965	500	
39.	11.06.1966	–	1,5 l winiaku i papierosy wartości 144 zł
40.	18.06.1966	500	
41.	31.08.1966	500	
42.	20.10.1966	500	
43.	23.11.1966	–	1 l koniaku wartości 203 zł
44.	24.02.1967	500	
45.	24.04.1967	500	0,5 l koniaku i papierosy wartości 196 zł
46.	25.04.1967	–	koszty konsumpcji w wysokości 140,50 zł
47.	12.06.1967	500	
48.	04.08.1967	500	
49.	28.12.1967	500	
50.	26.02.1968	500	
51.	27.03.1968	500	
52.	26.04.1968	500	
53.	28.06.1968	500	
54.	30.09.1968	500	
55.	05.11.1968	500	
56.	23.12.1968	500	
57.	17.05.1969	–	0,7 l winiaku, kawa i obiad wartości 213,50 zł
58.	23.06.1969	500	
59.	10.07.1969	–	0,7 l winiaku wartości 194 zł
60.	28.08.1969	500	
61.	27.12.1969	500	
62.	03.02.1970	500	
63.	30.05.1970	500	

64.	14.08.1970	500	
65.	21.11.1970	500	
66.	30.12.1970	500	
67.	15.02.1971	500	
68.	23.07.1971	500	
69.	17.11.1971	500	
70.	07.02.1972	500	
71.	20.06.1972	500	skórzana teczka amerykańska wartości 500 zł
72.	03.10.1972	500	
73.	29.12.1972	500	
74.	09.03.1973	500	
75.	27.04.1973	500	
76.	02.08.1973	500	
77.	08.11.1973	500	koniak wartości 123 zł
78.	03.05.1974	500	
79.	10.10.1974	500	
80.	11.03.1975	500	
81.	04.06.1975	500	
82.	17.09.1975	1000	
83.	13.12.1975	500	
84.	24.03.1976	500	
85.	16.07.1976	1000	
86.	20.12.1976	1000	
87.	01.03.1977	-	butelka winiaku wartości 203 zł
88.	05.04.1977	1000	
89.	24.06.1977	1000	
90.	07.12.1977	1500	
91.	09.03.1978	1000	

92.	06.06.1978	1500	
93.	30.11.1978	1500	
94.	16.03.1979	1000	
95.	27.05.1979	1500	
96.	18.10.1979	1500	
97.	23.01.1980	–	koniak wartości 900 zł
98.	22.04.1980	1500	
99.	06.06.1980	2000	
100.	02.07.1980	–	koniak wartości 650 zł
101.	10.07.1980	5000	
102.	15.12.1980	1500	
103.	25.06.1981	1500	kawa, kwiaty i papierosy wartości 500 zł
104.	16.12.1981	–	kawa, zapalki i papierosy wartości 500 zł
105.	30.07.1982	2000	kwiaty i koniak wartości 1000 zł
106.	21.06.1983	–	kwiaty i butelka koniaku wartości 1500 zł
	Razem [zł]⁸⁵	58690	

Źródło: Opracowanie własne w oparciu o AIPN, IPN By t. 2, k. 365–366, 372–375, 388–406, 408–417, 434–436, 445–456, 459–460, 462–476, 479–505, 508–514, 517–525, 530–536, 539, 542–543, 546–562, 565–572, 576–577.

Reasumując, należy powiedzieć, że w latach 1959–1986 TW „Onufry” dostarczał tak różnorodnych i drobiazgowych informacji oraz prowadził rozmowy na szeroko zakrojone tematy, że dla aparatu bezpieczeństwa pozostawał cennym źródłem. Opinie pojawiające się w raportach SB są bardzo przychylnie osobie ks. Dominika. Dał się on poznać jako człowiek chętny do współpracy i rzetelnie realizujący założone cele. W omawianym okresie współpracy,

⁸⁵ Aby lepiej zobrazować wielkość łącznej otrzymanej kwoty warto odwołać się do średnich zarobków w wymiarze rocznym i miesięcznym w omawianym okresie. W 1959 r. przeciętne wynagrodzenie w wymiarze miesiąca wynosiło 1453 zł, w 1968 r. – 2106 zł, w 1970 r. – 2235 zł, w 1976 r. – 4281 zł, w 1980 r. – 6040 zł, a w 1982 r. wyniosło 11631 zł. Dane zaczerpnięte ze strony internetowej: <http://www.gazetapodatnika.pl/artykuly/przecietne_wynagrodzenie_w_latac_19502009-a_81.html, 6 XII 2013>.

z wyłączeniem ostatnich czterech lat, kiedy to zmagął się z chorobą, tylko dwa razy zerwał spotkania z SB, usprawiedliwiając się obiektywnymi przyczynami⁸⁶. Poza jednym przypadkiem TW „Onufry” praktycznie w ogóle nie sprawiał problemów SB. Miało to miejsce w lipcu 1965 r., kiedy to dotarła informacja do SB mówiąca o tym, iż ks. Dominik z Narzymia namawiał parafian, by nie szli na film pt. „Drewniany różaniec”, argumentując to faktem, że go dzi on w interesy wiary katolickiej⁸⁷. Jednak „Onufry” wezwany na rozmowę ostrzegawczą, wyjaśnił „że chciał trochę zdobyć zaufania u wiernych, bo mają o nim opinię człowieka zupełnie świeckiego”⁸⁸.

W często poddawanej pod dyskusję kwestii wartości źródła historycznego, jakim jestteczka wytworzona przez SB⁸⁹, warto podkreślić, iż informacje uzyskiwane od TW były poddawane weryfikacji przy pomocy siatki agenturalnej. Jak słusznie zauważa Roman Graczyk „w tajnych służbach istniały procedury kontrolne. Zwierzchnicy sprawdzali, jak oficerowie pracują z agentami”⁹⁰. Kontrola pracy podwładnych czy też konfrontacja TW ze zwierzchnikiem oficera prowadzącego „obala funkcjonującą dość powszechnie w świadomości społecznej opinię, że funkcjonariusze SB prowadzili fikcyjnych TW przez wiele lat, fałszując ich dokumentację w celu osiągnięcia korzyści materialnych”⁹¹. Omówiony przypadek księdza – tajnego współpracownika o pseudonimie „Onufry” w świetle dokumentów SB dowodzi, że bez tego rodzaju źródeł odtworzenie skali inwigilacji organizacji kościelnych, zakonów i związków wyznaniowych w Polsce byłoby utrudnione, a niekiedy i niemożliwe⁹².

⁸⁶ AIPN, IPN By 001/1008 t. 2, Notatka służbowa z dnia 25 VIII 1962 r., k. 197.

⁸⁷ Ibidem, Notatka z dnia 7 VII 1965 r., k. 309.

⁸⁸ Ibidem, Notatka służbowa z dnia 30 VII 1965 r., k. 310.

⁸⁹ Dla przykładu por. S. Hołownia, *Nie ma przebaczenia*, „Rzeczpospolita”, Dodatek Plus Minus z dnia 21–22 X 2006 r., s. 10. (Zdaniem autora w teczkach zgromadzonych w IPN zawarta jest tylko lista grzechów człowieka); W. Suleja, *Złudny czar teczek, czyli teczkowe „grzechy główne”*, w: *Archiwalia komunistycznego aparatu represji. Zagadnienia źródłoznawcze*, red. F. Musiał, Kraków 2012, s. 111–115.

⁹⁰ R. Graczyk, *Tropem SB. Jak czytaćteczki*, Kraków 2007, s. 274.

⁹¹ R. Łatka, *Ksiądz Antoni Pietrzyk – przypadek tajnego współpracownika o pseudonimach „Antoni”/”Deszcz”/”Pawlica”*, w: *Osobowe środki pracy operacyjnej. Zagadnienia źródłoznawcze*, red. F. Musiał, Kraków 2013, s. 23.

⁹² Inne opisane przypadki księży współpracujących z bezpieczeństwem zob. S. Galij-Skarbińska, *Historia księdza – tajnego współpracownika ps. MIR* w: *Diecezja Chełmińska w czasach komunizmu (1945–1990)*, t. 1, red. W. Polak, W. Rozykowski, J. Szyling, Pelplin 2008, s. 241–277; T. Isakowicz-Zaleski, *Księża wobec bezpieczeństwa*, Kraków 2007; M. Lasota, *Zawartość dokumentacji tajnego współpracownika o ps. „Delta”* w: *Kościół katolicki w czasach komunistycznej dyktatury. Między bohaterstwem a agenturą. Studia i materiały*, t. 1, red. J. Szczepanik i R. Terlecki, Kraków 2007, s. 205–214; R. Łatka, op. cit., s. 7–29; I. Mazanowska, *Tajny współpracownik*

HISTORY OF PRIEST – SECRET ASSOCIATE CALLED „ONUFRY” IN THE SECURITY SERVICE DOCUMENTS

This article is a through analysis of priest's collaboration with Security Service – secret associate called “Onufry” in the Security Service documents. Between 1959-1986 priest Jan Dominik delivered many different and specific information. What is more, he held talks in all sorts of issues – that is why he was a valuable person for Security Service officials. According to Security Service reports he was willing to collaborate and conscientiously realizing the aims set by officials. History of priest Jan Dominik shows how important were roles of secret associates in surveillance of the Catholic Church in Poland.

„Sęp” i jego działalność wymierzona przeciw Kościołowi katolickiemu w Toruniu w: *Diecezja Chełmińska*, s. 279–308; H. Olszar, *Zawartość teczek tajnego współpracownika o pseudonimach: „Kurowski” i „Wiktor” w: Kościół katolicki w czasach komunistycznej dyktatury. Między bohaterstwem a agenturą. Studia i materiały*, t. 2, red. J. Szczepanik i R. Terlecki, Kraków 2008, s. 225–247; M. Wenklar, *Przypadek tajnego współpracownika o ps. „Turysta” w: Kościół katolicki w czasach komunistycznej dyktatury. Między bohaterstwem a agenturą. Studia i materiały*, t. 1, red. J. Szczepanik i R. Terlecki, Kraków 2007, s. 215–230.

ŹRÓDŁA I MATERIAŁY

KOLONIZACJA KRÓLESTWA PRUS ZA PANOWANIA FRYDERYKA WILHELMA I (1713–1740) W ŚWIETLE WYBRANYCH EDYKTÓW PRUSKICH

Przełom XVII i XVIII wieku to jeden z najważniejszych okresów w dziejach państwa pruskiego. Ukształtowane zostały wówczas charakterystyczne cechy rozwoju politycznego i społecznego, które uformowały mentalność pruską. Wstąpienie na tron Fryderyka Wilhelma I zakończyło epokę opartą na typowo barokowych wzorach i tradycji absolutyzmu dworskiego. Zrezygnował on z pełnych przepychu i fasadowości rządów swego ojca. W czasie jego panowania ukształtowała się monarchia biurokratyczna, polegająca na osobistych rządach króla, który opierał się na klasie junkrów i rozbudowanym aparacie urzędniczym.

W Królestwie Pruskim na przestrzeni trzech wieków wydrukowano kilkaset różnego rodzaju rozporządzeń. Na terytorium Śląska, Berlina, Prus, terenach Rzeczypospolitej (zagarniętych w następstwie trzech rozbiorów) w następujących – o ze względu na mieszaną strukturę etniczną – językach: niemieckim, polskim, litewskim, łacinie i francuskim. Dotychczasowe badania nad kwestią powtórnej kolonizacji po epidemii dżumy nie wyczerpują całości tego tematu. Nadal wiele problemów nie zostało w pełni wyjaśnionych i dostatecznie opisanych. Kwestia sprowadzania kolonistów do państwa Hohenzollernów omawiana była dotychczas głównie w syntezach ogólnogospodarczych albo w monografiach poświęconych wybranym władcom z tej dynastii¹.

Królestwo Pruskie w 1713 roku liczyło ogółem 112 524 km². Terytorium to zamieszkane było przez około 1650 tys. mieszkańców. W czasie rządów Fryderyka Wilhelma I powiększyło się, na podstawie traktatu w Sztokholmie (21 stycznia 1720 r.), o Pomorze Szczecińskie ze Szczecinem oraz wyspami Wolin i Uznam. Powierzchnia państwa wzrosła wówczas do 118 926 km² a liczbę mieszkańców szacowano na około 2240 tys. ludzi.

¹ B. Engelman, *Prusy. Kraj nieograniczonych możliwości*, Poznań 1984; S. Salmonowicz, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Toruń 2004; B. Szymczak, *Fryderyk Wilhelm Wielki Elektor*, Wrocław 2006; S. Achremczyk, *Historia Warmii i Mazur*, t. 1: pradzieje – 1772, Olsztyn 2010; *Prusy w okresie monarchii absolutnej (1701–1806)*, red. B. Wachowiaka, Poznań 2010; J. Skodlarski, *Historia gospodarcza*, Warszawa 2012.

Okres panowania Fryderyka Wilhelma I zwanego Wielkim Elektorem (1640–1688) uważany jest powszechnie jako właściwy początek polityki kolonizacyjnej Hohenzollernów. Wiązało się to z następstwami wojny trzydziestoletniej, wskutek której ziemie należące do elektora brandenburskiego zostały poważnie zniszczone a ich ludność zmniejszyła się mniej więcej o połowę (straty w niektórych prowincjach narażonych na częste przemarsze wojsk sięgały nawet 90% ludności)².

Prusy w pierwszej połowie XVIII wieku były nadal państwem zacofanym, słabo zaludnionym, o typowo feudalnej strukturze stanowej. Dominującą rolę odgrywała szlachta (osławieni junkrzy pruscy), w której władzy pozostawali chłopci. Większość z włościan była przywiązana do ziemi, zobowiązana do służby i świadczeń na rzecz pana. W lepszym położeniu znajdowali się poddani zamieszkujący domeny państwowe (w 1710 r. co czwarty włościanin żył w domenie)³.

Na skutek wojen, w których zaangażowani byli Hohenzollernowie, tysiące mieszkańców miast i wsi cierpiały niedostatek oraz zalegały z podatkami i świadczeniami na rzecz państwa i dziedzica. Zmuszało ich to do opuszczania swych domów i zbiegania za granicę w nadziei odmiany losu. Dalszy ubytek ludności wpływał na pogłębianie się kryzysu finansowego i zmuszał władzę do podjęcia konkretnych działań celem ich naprawy⁴. Ponadto jeżeli Prusy chciały stać się liczącym graczem w polityce Europejskiej, musiały podjąć zdecydowane działania celem zbudowania licznej dobrze wyćwiczonej armii oraz pomnożyć dochody skarbu i ograniczyć wydatki z budżetu. Mogły to uzyskać poprzez powiększenie ludności - nie tylko w oparciu o przyrost naturalny, ale przede wszystkim poprzez szeroko zakrojoną i długoletnią akcję kolonizacyjną. Z tego też powodu znaczny odsetek żołnierzy służących w armii pruskiej stanowili rekruci z innych krajów. Zadaniem władzy było trwałe zespolenie tych młodych mężczyzn z ich nową ojczyzną, m.in. poprzez mieszane małżeństwa z Prusaczkami⁵.

Jednym z pierwszych zadań, jakich podjął się Fryderyk Wilhelm I po wstąpieniu na tron była, reforma dochodów i wydatków państwa w duchu kameralistycznym. Kameralizm był teorią wywodzącą się z doktryny merkantylizmu, która głosiła, iż o sile gospodarczej kraju decydują posiadane zasoby złota

² B. Szymczak, op. cit., s. 180.

³ S. Salmonowicz, op. cit., s. 127.

⁴ K. Zimmermann, *Fryderyk Wielki i jego kolonizacja rolna na ziemiach polskich*, t. 1, Poznań 1915, s. 61.

⁵ Ibidem, s. 64.

i srebra. Celem rządu miało być przeciwdziałanie odpływowi tych kruszców z rynku i ingerowanie w sfery handlu i produkcji, co miało doprowadzić w efekcie do ograniczenia importu towarów konkurencyjnych (tańszych lub lepszej jakości w porównaniu do krajowych) z państw ościennych, zwiększenia eksportu dóbr produkowanych w ojczyźnie i uzyskania dodatniego bilansu handlowego. Dokonać mogło się to tylko poprzez sprowadzenie do kraju wykwalifikowanych rzemieślników oraz zamożnych kupców i przedsiębiorców, którym gwarantowano wsparcie finansowe dla zakładanych przez nich manufaktur⁶.

Fryderyk Wilhelm I kontynuował politykę budowy silnej i licznej armii zapoczątkowaną przez swych poprzedników. Dzięki zwiększonym wpływom do budżetu i ograniczonym wydatkom na dwór miał pod swymi rozkazami około 40 tys. żołnierzy. Około 1/3 spośród nich stanowili cudzoziemcy, którzy dobrowolnie lub pod przymusem zgodzili się służyć w armii królewskiej. Zapewnianie armii mężczyznami z innych krajów, jak również aktywne działania w celu sprowadzania do państwa kolonistów z całej Europy, wiązało się z założeniami teorii populacjonizmu. Zgodnie z nią wzrost liczby ludności przyczynia się do wzrostu produkcji, dobrobytu i bezpieczeństwa państwa i narodu⁷.

Kwestia ponownego zaludnienia Prus Wschodnich po epidemii dżumy, jaka nawiedziła je w latach, 1708–1710 która żywo interesowała króla Fryderyka Wilhelma⁸. W tym czasie życie miało stracić około 200 tys. ludzi (40%)⁹. Król często objeżdżał okręgi litewskie i Mazury w czasie swych podróży po Prusach w 1721 i 1739 roku. Po pierwszej z tych wizyt powołał pod własnym przewodnictwem komisję nadzorującą zagospodarowanie kraju, której jednym z najważniejszych zadań była troska o przyjęcie i pomoc dla przybywających kolonistów¹⁰. Działał on w celu podniesienia gospodarczego Prus, inwestował wiele milionów talarów w ponowne ich zaludnienie. Rozkazał odbudować

⁶ *Prusy w okresie monarchii absolutnej*, s. 147–149, 151–152; J. Szpak, op. cit., s. 127–131; J. Skoldarski, op. cit., s. 128–129.

⁷ S. Szenic, *Za zachodnią miedzą. Polacy w życiu Niemiec XVIII i XIX wieku*, Warszawa 1973, s. 61.

⁸ Szczegółowo omówił problem walki z dżumą na obszarze Warmii i Mazur Stanisław Flis, patrz: S. Flis, *Dżuma na Mazurach i Warmii w latach 1708–1711*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, nr 4, 1960, ss. 473–523.

⁹ Peter Mast wskazuje iż tylko w 1710 roku zmarło z powodu zarazy 102 tys. mieszkańców, podczas gdy roczna śmiertelność na terenie całej monarchii Hohenzollernów wynosiła 7 tys. Patrz: P. Mast, *Ostpreussen und Westpreussen und die Deutschen aus Litauen*, München 2001, s. 76.

¹⁰ M. Toeppen, *Historia Mazur: Przyczynek do dziejów krainy i kultury pruskiej*, Olsztyn 1995, s. 261–262.

zniszczone w czasie dżumy i wojny północnej (1700–1721) miasta i wsie oraz nakazywał sprowadzać do nich osadników z głębi kraju i Rzeszy Niemieckiej¹¹. Skrajny populacjonizm skłaniał monarchę do podejmowania wszelkich decyzji mających zwiększać liczbę ludności jego państwa¹². Prusy były krajem, który chętnie przyjmował imigrantów, równocześnie dążył do zamknięcia własnych granic przed emigracją¹³.

W okresie panowania Fryderyka Wilhelma I na dworze berlińskim toczyły się spory o to, czy opustoszałe prowincje państwa powinny zostać skolonizowane przez pruskich poddanych czy też osadników z innych państw europejskich. Wśród proponowanych rozwiązań planowano wykorzystać do akcji osiedleńczej kolonistów z ziem Rzeczypospolitej. Miały im przypaść ziemie, na których nie chcieli osiść Niemcy. 20 listopada 1711 roku król wydał patent, w którym opisano żyzność Prus i starano się zachęcić mieszkańców państw Rzeszy Niemieckiej do osiedlania się tam¹⁴.

Obok akcji kolonizacyjnej, polityki budowania infrastruktury kraju ważne miejsce zajmował rozwój kultury rolnej (wprowadzanie nowych metod i upraw zbóż, rozszerzania areałów gruntów uprawnych, likwidacja bagien i innych nieużytków, prace melioracyjne, karczowanie lasów). Udzielanie poparcia protestantom osiedlającym się w obrębie państwa, poprzez ofertę azylu i innych form pomocy prześladowanym, dawało Hohenzollernom szansę zademonstrowania solidarności wyznaniowej bez ryzyka konfliktu zbrojnego¹⁵. Celem szybkiego zaludnienia opustoszałych prowincji władze zdecydowały się wykorzystać migrację wewnętrzną poprzez nadawanie ziemi (na własność lub w dzierżawę) weteranom zwolnionym z wojska. Metoda ta, w odróżnieniu od sprowadzania osadników z zagranicy, była znacznie tańsza oraz wpływała na utrwalenie się przewagi żywołu niemieckiego we wschodnich prowincjach. Państwo gwarantowało urzędnikom dodatkowe wynagrodzenie

¹¹ B. Engelman, op. cit., s. 111.

¹² K. Zimmermann, op. cit., t. 1, s. 63; S. Salmonowicz, op. cit., s. 130–131.

¹³ Władze w Berlinie zakazywały swym poddanym opuszczania granic państwa, a szczególnie wstępowania na służbę innych państw bez pisemnej zgody monarchy. Karą za złamanie tego rozkazu miała być konfiskata majątku.

¹⁴ K. Zimmermann, op. cit., t. 1, s. 64.

¹⁵ Ch. Clark, *Prusy. Powstanie i upadek (1600–1947)*, Warszawa 2009, s. 145; S. Salmonowicz, op. cit., s. 132.

w postaci od 1 do 2 talarów za każdą osiedloną przez nich rodzinę¹⁶. Pruskich osadników rekrutowano głównie z najbardziej zaludnionych terenów lewego brzegu Odry. Przed przeniesieniem do nowej prowincji konieczna była sprzedaż majątków. Jeżeli przesiedleńcom nie udało się znaleźć nabywców, to ich dobytek przejmowało państwo (za ustaloną przez urzędników kwotę) lub podlegał licytacji¹⁷.

O wyborze kolonistów decydowali biurokraci, którzy nierzadko dopuszczali się przekupstwa, jak wskazuje Kazimierz Zimmermann: „kto mu dał łapówkę, ten mógł spokojnie pozostać w domu, kto nie był u niego dobrze zapisany, tego zabierano, źle się z nim obchodzono i poniewierano”¹⁸. W ten sposób około 2750 osób miało być wysłanych w 1723 roku do Prus.

Polityka ta przyniosła więcej strat niż korzyści. Nowi osadnicy niechętnie obejmowali nowe gospodarstwa, natomiast na terenach Marchii Brandenburskiej zapanował strach przed werbownikami. Ich bezkarne zachowanie doprowadzało do zamieszek i uciezek włościan do Berlina lub ościennych państw. Mimo obietnic zawartych w wydanym przez monarchę edyktie gwarantującym bezpieczeństwo kolonistom, byli oni często traktowani przez urzędników jak niewolnicy. Odmawiano im ustalonych dwóch dni pańszczyzny w tygodniu, nie płacono za podwoły, a także otrzymywali mniejsze kwoty na zakup inwentarza. Zachowanie administratorów i dziedziców doprowadzało często do sprzedania ruchomego dobytku i porzucenia otrzymanego gospodarstwa. Uciekając z Prus Wschodnich znajdowali schronienie w Rzeczypospolitej, gdzie miejscowa szlachta osiedlała ich w swoich dobrach¹⁹.

Zdecydowanie lepiej przebiegała akcja osiedlania kolonistów spoza monarchii Hohenzollernów. W 1717 roku przybyło do Brandenburgii wielu francuskich rzemieślników. Wabiła ich obietnica zwolnienia od podatków. Dzięki posiadanym umiejętnościom wielu z nich znalazło zatrudnienie w szybko rozwijających się manufakturach tekstylnych²⁰. Bernt Engelman wskazuje, iż mimo nienawiści, jaką król darzył Francuzów i Żydów, z uwagi na konieczność zaludnienia kraju i pomnożenia dochodów skarbu zgodził się zatwierdzić wszystkie przywileje koloni francuskiej przyznane jej przez swych

¹⁶ K. Zimmermann, op. cit., t. 1, s. 68.

¹⁷ S. Achremczyk, op. cit., t. 1, s. 379.

¹⁸ K. Zimmermann, op. cit., t. 1, s. 70.

¹⁹ Ibidem, s. 71.

²⁰ B. Engelman, op. cit., s. 128.

poprzedników oraz nadał jej nowe gremium samorządowe²¹. Odnowił również przywileje osiedlania się Żydów²².

W okresie rządów Fryderyka Wilhelma I do Marchii Brandenburskiej i do Prus Wschodnich przybyło około 400 Szwajcarów, 7000 mieszkańców Palatynatu, Walonów i francuskich hugenotów. Z Czech przybywali zbiegli zwolennicy Reformacji (2000 z nich osiedlono w okolicy Berlina). Wśród kolonistów nie zabrakło również menonitów²³ ze Szwajcarii, waldensów²⁴ z północnych Włoch, protestantów ze Śląska i Moraw, jak również grup ludności holenderskiej, brytyjskiej, szwedzkiej i kurlandzkiej. Większość jednak stanowili osadnicy z Niemiec.

Duży odsetek kolonistów z terenów Rzeszy Niemieckiej stanowili protestanci z Arcybiskupstwa Salzburga. Ludzie ci od czasów wojny trzydziestoletniej byli prześladowani przez rządzących tam katolickich biskupów. Wielu rodzinom odebrano dzieci i wysłano do odległych klasztorów, gdzie były wychowywane w wierze katolickiej. Arcybiskup Leopold Anton von Firman wydał 30 października 1731 roku edykt nakazujący nowowiercom opuścić granice swego państwa. Liczba protestantów na terenie arcybiskupstwa wynosiła wówczas około 30 tys. ludzi²⁵.

Sprawą tą żywo interesowano się podczas sejmu cesarstwa. Pojawiło się wówczas wiele broszur i druków ulotnych, w których potępiano Firmana i wysławiano prześladowanych protestantów. Król pruski wydał 2 lutego 1732 edykt, w którym zapraszał ich do osiedlania się w jego państwie. Obiecywał im wynagrodzenie za drogę, wszelkie swobody i nadanie tych samych przywilejów, jakimi cieszyli się inni osadnicy. Rząd w Berlinie pomagał emigrantom podczas ich długiego marszu, (poprzez zwolnienia z opłat transportowych i dostarczanie pieniędzy lub żywności). Kilka lat później na obszarze Niemiec

²¹ W tym czasie w Berlinie mieszkało blisko 6000 Francuzów, a w samej monarchii Hohenzollernów około 20000.

²² B. Engelman, op. cit., s. 107.

²³ Mennonici – jedno z wyznań protestanckich powstałe w I połowie XVI wieku w Niderlandach, które za podstawę wiary bierze Biblię traktując ją, jako nieomyłne objawione Słowo Borze.

²⁴ Waldensi – grupa religijna powstała w II połowie XII wieku we Francji, które za postawę wiary przyjmuje Biblię oraz przyjmująca, iż Jezus Chrystus pełni rolę pośrednika między Bogiem a ludźmi.

²⁵ Kazimierz Zimmermann wskazuje, iż na początku XVIII wieku Arcybiskupstwo Salzburga miało zamieszkiwać od 21 do 32 tys. protestantów. Patrz: K. Zimmermann, op. cit., t. 1, s. 72–73.

ukazało się kilkaset różnych prac poświęconych przesładowanym salzburczykom i sławiących tolerancję dynastii Hohenzollernów²⁶.

Prusacy – zarówno chrześcijanie, jak i Żydzi – zajęli się wypędzonymi ludźmi z ogromnym poświęceniem. W Berlinie osiedliło się kilkaset rodzin. Większość jednak wyruszyła do Szczecina, a stamtąd została przewieziona żaglowcami do Prus Wschodnich, gdzie około 10 tys. osiedliło się. W sumie szacuje się, iż w latach 1727 – 1733 około 15 – 16 tys. dawnych poddanych arcybiskupa Salzburga osiedliło się w królestwie Prus, głównie w części wschodniej zwanej „Pruską Litwą”²⁷.

Władze w Berlinie starały się również pozyskać osadników z terenów Rzeczypospolitej. Stanisław Achremczyk wskazuje, iż wszelkimi sposobami zachęcano chłopów z Mazowsza, Żmudzi i ziemi chełmińskiej do zbiegania do Prus. Wielu z nich po przybyciu przekonywało się, „iż nie czeka ich tam poprawa losu, lecz nawet jego pogorszenie”. Dla tego też opuszczali gospodarstwa i wracali do Rzeczypospolitej, czym doprowadzili pośrednio do wydania w 1739 roku przez Fryderyka Wilhelma I edyktu zakazującego sprowadzania kolonistów z Polski i Litwy²⁸.

Do Prus napływali także osadnicy z księstwa Berchtesgaden. Tamtejsze władze kościelne również próbowały zmusić różnymi szykanami swych protestanckich poddanych do przejścia na katolicyzm. Większość uchodźców po długiej wędrówce zostało przyjętych w Hanowerze, a reszta w Prusach (od 12 do 13 tys.). Zimmermann podaje, iż do 1736 roku do Prus przybyło 766 rodzin z Salzburga, 2992 rodziny Szwajcarów, Niemców i Nassawyków i 8075 rodzin z Litwy²⁹. Co daje razem 11833 rodziny, czyli około 59 tys. dusz³⁰.

Przybywającym do Prus kolonistom władze zapewniały wsparcie w czasie podróży. Otrzymywali zapomogi na wyżywienie: mężczyźni 4, kobiety 3, a dzieci 2 grosze na dzień. Po przybyciu do Brandenburgii zwracano im kosztą podróży, zapewniano wolny i bezpłatny transport drogami lądowymi i wodnymi. Ci z nich, którzy zdecydowali się osiaść w miastach, czasowo zwolnieni byli od wszelkich podatków, w tym opłaty za uzyskanie praw miejskich³¹. Osadnicy z Rzeszy nie mieli obowiązku wykonywania szarwarku (pańszczyzny), nie

²⁶ Ch. Clark, op. cit., s. 146–147.

²⁷ B. Schumacher, *Geschichte Ost- und Westpreußens*, Königsberg 1937, s. 192; H. Kathe, *Der „Soldatenkönig“ Friedrich Wilhelm I 1688–1740. König in Preußen – Eine Biographie*, Berlin 1976, s. 89–90; P. Mast, op. cit., s. 77.

²⁸ S. Achremczyk, op. cit., s. 379; H. Kathe, op. cit., s. 90.

²⁹ Autor zapewne miał tu na myśli wszystkich kolonistów z obszaru Rzeczypospolitej.

³⁰ Patrz: K. Zimmermann, op. cit., t. 1, s. 73.

³¹ B. Engelman, op. cit., s. 127.

mogli być również karani cielesnie. Przybysze z Rzeczypospolitej otrzymywali krótszy okres zwolnienia od płacenia podatków. Ponadto król zagwarantował sobie prawo pozbawiania ich gospodarstw, pod pretekstem niewłaściwego nimi zarządzania (gdy zjawiali się osadnicy z Niemiec gotowi zająć ich miejsce)³².

Koloniści, którzy osiedlili się w domenach państwowych zyskiwali wolność osobistą oraz nie podlegali poddaństwu dziedzicznemu³³. Otrzymywali ziemię na własność (od ½ do 2 włók), w dzierżawę wieczystą lub terminową³⁴. Gospodarstwa nie mogły być przez nich sprzedawane ani przekazywane w bez zgody dziedzica³⁵. Koloniści dostawali również drewno na budowę zagród oraz na zakup inwentarza i zboża na zasiew pól i w celach konsumpcyjnych. Ponadto gwarantowano im 9 lat wolnizny od wszelkich danin i opłat³⁶. Pańszczyzna (szarwark) dla nowo osiadłych kolonistów wynosiła 48 dni w roku. Przez 6 miesięcy mieli pracować 2 dni w tygodniu, zimą zaś 1 dzień wykonując, sprzężaj i prace ręczne. Ponadto zobowiązani byli od 2 do 3 razy w roku odbywać podróż do Królewca w interesach dziedzica, za którą mieli otrzymywać wynagrodzenie w wysokości 4 talarów. Na półrolnikach spoczywała połowa tych powinności. Ogrodnicy mieli obowiązek raz w tygodniu udać się na służbę do pana, zaś ich małżonki 2 razy w tygodniu w okresie od Wielkanocy do św. Michała³⁷.

Jednym z najczęstszych powodów, dla których koloniści przybywali do Prus były prześladowania na tle religijnym, z jakimi borykali się w swych ojczyznach. Na decyzję sprowadzenia się do Prus wpływ miały również nabywania i obietnice szybkiego wzbogacenia się, jakimi szafowali agenci i werbownicy finansowani przez Berlin. Po przybyciu na miejsce zdarzało się, iż zastana rzeczywistość nie odpowiadała ich wyobrażeniom³⁸.

Znaczną część XVIII wiecznych Prus pokrywały lasy, natomiast gleby piaszczyste zajmowały mniej więcej czwartą część całej prowincji. Ziemię tę ze względu na luźną strukturę nie nadawały się do uprawiania na nich zbóż. Z uwagi na to przeznaczano je na łąki i pastwiska. Najbardziej żyzne ziemie rozmieszczone były głównie wzdłuż dolin rzecznych (nad Niemnem, Pregolą oraz doliną Wisłą). Prowadzono na nich uprawę chmielu, pszenicy, owsa, żyta, jęczmienia i warzyw. Klimat Prus nie sprzyjał rozwojowi sadownictwa.

³² K. Zimmermann, op. cit., t. 1, 66.

³³ W 1719 r. zniesiono poddaństwo w Prusach w domenach państwowych.

³⁴ Włoka liczyła 30 morgów to jest około 18 hektarów.

³⁵ K. Zimmermann, op. cit., t. 2, s. 219–220.

³⁶ Ibidem, s. 236.

³⁷ Ibidem, s. 262.

³⁸ Ibidem, s. 127.

Mroźne i przewlekłe zimy, późno rozpoczynającą się wiosną oraz częste przy-mrozki sprawiały, iż rolnicy musieli liczyć się z corocznymi stratami. Zdarza-ło się, iż koloniści przybyli z krajów o wysokiej kulturze rolnej nie wiedzieli lub nie umieli odpowiednio wyzyskać otrzymanych gruntów³⁹.

Fryderyk Wilhelm I w monografiach i publikacjach poświęconych jego osobie często opisywany był, jako władca prymitywny, zarówno w obyciu, jak i w sposobie myślenia, co najlepiej wyraża jego przydo-mek król-sierżant. Jego chorobliwa oszczędność i miłość do armii przeszły do legendy. Mimo to był on swego rodzaju geniuszem administracyjnym i finansowym swej epoki.

Absolutną monarchię Fryderyka Wilhelma I cechowała wszechstronna in-gerencja państwa w życie społeczne, gospodarcze, a nawet prywatne podda-nych. Swoista autarkia (samowystarczalność gospodarcza) kierowała założe-niami polityki gospodarczej króla. Wojsko było najważniejszym celem rządów władcy, pochłaniało większość wydatków budżetu państwa (6/7). Produkcja na jego rzecz stymulowała rozwój kraju, który z kolei skłaniał Fryderyka Wil-helma I do stałego zwiększania etatów w armii.

Przyczyny kolonizacji były natury gospodarczej oraz polityczno-narodowo-ściowej. Chodziło przede wszystkim o zaludnienie i wzbogacenie kraju. Starano się sprowadzać Niemców, co miało przyczynić się do trwalszego zespolenia Prus z resztą ziem Hohenzollernów. Ponadto, jak wskazuje Bruno Schumacher, poja-wienie się nowych osadników sprawiło, iż nie tylko liczba ludności wzrosła, ale jednocześnie upowszechniły się lepsze metody uprawy ziemi⁴⁰.

Tempo wzrostu ludności na ziemiach pruskich było wysokie przez cały okres panowania Fryderyka Wilhelma I. Poważną rolę oprócz przyłączania nowych terytoriów odegrała także kolonizacja wewnętrzna. Największym osiągnięciem było przygarnięcie protestantów wygnanych z Salzburga. Ogól-ne wyniki kolonizacji fryderycjańskiej szacuje się na około 50 do 60 tys. ludzi osiedlonych do 1740 roku w Prusach Królestwie Pruskim⁴¹.

³⁹ T. Mączyński, *Gleby i wytwórczość b. Prus Wschodnich*, Gdańsk-Bydgoszcz 1946, s. 14, 20–22, 29–31.

⁴⁰ B. Schumacher, op. cit., s. 192.

⁴¹ Z. Szultka, *Dynamika rozwoju zaludnienia Prus Książęcych (Wschodnich) w XVIII wieku*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, nr 2, 2004, s. 147; M. Toeppen, op. cit., s. 259–260.

Przy przygotowywaniu niniejszej publikacji oparto się na instrukcji wydawniczej dla źródeł nowożytnych. Miejsca, w których tekst nie został odczytany zostały ujęte w nawiasy kwadratowe i wypełnione kropkami odpowiadającymi orientacyjnej liczbie brakujących lub nieodczytanych liter⁴².

W celu zachęcenia nowych osadników do osiedlania się w Prusach władze w Berlinie wydały w 1721, 1726, 1739 i 1740 roku kilka rozporządzeń. Pierwszy spośród omawianych dokumentów to uniwersał wydany 5 lutego 1721 roku. Król Fryderyk Wilhelm zachęcał w nim do osiedlania się przybyszów w powiatach litewskich. Tereny te opisywano jako żyzne, nadające się pod uprawę oraz hodowlę wszelkiego rodzaju bydła. Władze gwarantowały kolonistom, iż po przekroczeniu granicy nie zostaną przymusowo wcieleni do wojska. Ponadto nie podlegali poddaństwu, a wypracowany majątek miał być dziedziczny przez najbliższą rodzinę zmarłego lub jego krewnych. Ci spośród nich, którzy koszty podróży i zagospodarowania na nowych terenach pokryliby ze swych finansów mieli otrzymać od władz drewno na budowę oraz mieli zostać zwolnieni (na 6 do 9 lat) z płacenia podatków na rzecz wojska. Natomiast osadnicy, których podróż zostałaby sfinansowana z budżetu państwa mieli obowiązek zgłosić się (najprawdopodobniej w celu wpisania do ksiąg) do Generalnego Dyrektorium w Berlinie lub najbliższej komory celnej w prowincji, w której chcieliby się osiedlić. Mieli otrzymywać od państwa subsydia na zagospodarowanie się, które po dwóch latach musieliby zwrócić, ponadto spoczywał na nich obowiązek uiszczania wszelkich podatków.

Władze zwracały się również do osób, które zbiegły z Prus. Ludziom tym obiecywano bezpieczny powrót do opuszczonych gospodarstw oraz zwolnienie z kar, jakie zwyczajowo spadały na zbiegłych poddanych.

Problem porzucania gospodarstw przez nowych kolonistów został omówiony w wydanym 15 sierpnia 1726 roku przez władze pruskie patencie. W dokumencie tym nakazywano wszystkim poddanym, aby bacznie przyglądali się zachowaniu kolonistów osiadłych we wschodnich powiatach Królestwa Pruskiego. W sytuacji gdyby zachodziło uzasadnione podejrzenie⁴³, iż zamierzają oni porzucić swe gospodarstwa i zbiec z kraju, poddani mieli obowiązek donieść o tym do władz powiatowych. Gdyby zarzuty się potwierdziły, mieli być skazani na śmierć przez powieszenie, natomiast osoba, która o tym doniosła miała

⁴² K. Lepszy, *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych do XVI w. do poł. XIX w.*, Warszawa 1953.

⁴³ W dokumencie wskazywano, iż wystarczyło udowodnienie, iż koloniści z nieuzasadnionych przyczyn gromadzili swój dobytek w jednym miejscu, co stanowić mogło dowód, iż zamierzali ono zbiec.

być wynagradzana kwotą 200 talarów. W przypadku doprowadzenia osoby, wobec której udowodniono, iż podburzała nowych kolonistów do ucieczek lub im w tym pomagała nagroda miała wynosić 400 talarów. Winnych skazywano zaś na śmierć przez powieszenie. W sytuacji ponownego sprowadzenia do krajów zbiegłych do Rzeczypospolitej osadników nagroda miała wynosić również 200 talarów lub 100 złotych za przyprowadzenie parobka.

Ostatnia część dokumentu zawiera nakaz monarchy skierowany do wszystkich urzędów powiatowych i kamer wojenno-ekonomicznych, którego treść miała być prezentowana w miejscach publicznych (na drzwiach karczm, sądów, w gościńcach), a także odczytywana w kościołach (przez cztery niedziele pierwszego miesiąca od jego ukazania się, a następnie cztery razy w roku w całości).

Wydany 15 sierpnia 1726 roku patent nie ukroił problemu ucieczek w Prusach. Dlatego też 26 grudnia 1739 r. władze pruskie zdecydowały się opublikować go ponownie, w nieco zmienionej formie. W dokumencie przypomniano wszystkim nowym osadnikom o pomocy i wsparciu, jakie otrzymali oni ze strony państwa w czasie osiedlania się w Prusach. Powołując się na wcześniejsze dokumenty z lat 1717, 1723 i 1726 przypomniano, iż osoby, które zdecydowałyby się porzucić dane im gospodarstwa, będą ukarani jako krzywo-przysięzcy i złodzieje przez powieszenie. Taki sam los miał spotkać poddanych pruskich, którzy namawiali ich do ucieczki bądź pomagali im w jej trakcie.

W zakończeniu dokumentu nakazywano publikowanie jego treści w miejscach publicznych oraz odczytywanie go, z kazalnicy zgromadzonym w kościołach wiernym (co cztery tygodnie).

Ostatni z dokumentów został wydany przez władze w Berlinie 10 stycznia 1740 roku. W patencie tym zachęcano do osiedlania się w Królestwie Pruskim, oferując nadanie od 2 do 4 włók ziemi w dziedziczne posiadanie. Nowi osadnicy mieli być zwolnieni od pańszczyzny. Ci spośród nich, którzy zdecydowaliby się zagospodarować ziemię i kupić inwentarz za własne pieniądze mieli być zwolnieni z podatków na 6 lat zwolnienie od płacenia podatków. W tym celu należało zgłosić się do kamer wojenno-ekonomicznych lub urzędników powiatowych.

TEKSTY ŹRÓDŁOWE:

Tekst 1

[Berlin], 5 Luty 1721.

Uniwersał dla Nowoprzychodzących którzy w Królestwie Pruskim Powiaty Litewskie osiąść chcą.

Orginał: Archiwum Państwowe w Suwałkach oddział w Ełku, sygnatura
nz 106/429, k. 2–3.

Ponieważ Jego Królewskiej Mości Pruskiej Panu Naszemu miłościwemu z powinna Uniżonością doniesiono, jako nie mała Liczba po ostatniej Kontra[...]y zrujnowanych Dworow y pożytecznych Majętnościow w Litewskich Powiatach Jego Krolewska Mość należących, ieszcze do Pobudowania y Osadzenia pozostała, wtakiey Kondcicy y Wystarczy będące, że sposobni, pilni, y Rolni także Bydłopaści świadomi Ludzie, nie tylko stąd dobry Pożytek, ale też y dla siebie y dla swey Familiey ieszcze więcey, jako do Subsistencney y do Wystarczenia Poborow należy, mieć mogą. Dla tego w wyż pomienionego Jego Królewska Mość nie tylko takie zrujnowane Dwory y ieszcze pusto leżące Pola pobudować y poosadzać, ale też nad swemi Obywatelami, Cudzym Laskę swą wyświadczyć, y Błogosławieństwo Ziemskie sobie przywłaszczać miłościwie intendnie⁴⁴. Lecz Jego Królewska Mość ztym publicznym Uniwersałem y wnim będącymi Kondicyami Każdemu zosobna ogłaszając, miłościwie nakazują; aby

I

Żaden ztych, którzy do pomienionych Litewskich Powiatow isć, y one osiedlać Wolą maja, przez tak częste Zaciągi y Werbunki przeciwko miłościwey intencicy swoyey nie byli ustraszeni. Tędy wzwysz namieniona Jego Krolewska Mość deklaruje y tym daje te miłościwą swoją Assekuracya, że ani ci, którzy co obsiadają, ani ich Dzieci, albo Czeladz, przeciw wolney y dobrej Woli swojey, ani na Drodze, tak też na Mieyscu za Żaolnierza nie mają być brani, dla tego od Jego Krolewskiej Mości Generałom swoim y innym Officerom, Rząd

⁴⁴ Intendo – słowo z języka łacińskiego oznaczające „zamysłać”.

albo Kommende mającym, taki Ordinans doszedł, że ani przychodzące, także Osiadające y insze Obywatele według Werbunku y Zaciągania, się niczego obawiać y wniwczym turbowani być mają⁴⁵.

II

Ponieważ też wiele Poddanych, tak osiadli iako nieosiadli Ludzie ze swoich Dworow persadowani bywają, gdyż do Cudzoziemskich y pogranicznych Krajow wystąpili y się zawiesć dali, niechby ci alias bojaźliwi, mogli być według Przepstwa y rygoru Prawa należycie Karani. Jednak ze Jego Krolewska Mość zosobliwey Krolewskiej Klemenciey deklarowała, miasto Kary, Laskę swą nad nimi wyświadczyć, y onym to zapamiętawszy przeciw Juramentu⁴⁶ y ich Należytości popelniony występki wcale pardonować. *In quantum*⁴⁷ by Pokute czyniące do Powiatow Litewskich się powrócili. Gdyż już przysze występki onnych będą Kassowane, y oni też wsiowe Dwory wprowadzeni albo zinnemi obsadzeni być mają.

III

Ci, którzy z Cudzich, albo Jego Krolewskiej Mości, Abo inszym Potentatom należących Prowincyow y Panstw z swojemu własnymi Kosztami do Litwy się podają, y tez zwłasnych Szrodkow swoich Dwory budują, do których to onym potrzebne Drzewo nakazane y wydane być ma, Sprzężay do Dworu, nasienie y co do Wyżywienia potrzebnego jest, sami mieć mogą, Szczęść Lat, albo według o okoliczności dziewięć Lat, od wszelkich powitanych y Wojennych Kontribuciw, jak tylko się nazwać może, uwolnieni być mają.

IV

Takowi ale, którzy na Jego Krolewskiej Mości Koszt Drogę do Litwy czynią y wybierają a tamże się osadzać myśl mają, muszą naprzod przez Suplikę u Jego Krolewskiej Mości albo w Berlinie tamecznemu wszelkich Intradow Generalnemu Finans Directorowi, albo też y do tey Prowinciey należący Komorze

⁴⁵ Mimo zapewnień zawartych w dokumencie król pozwalał swym werbownikom uprowadzać spośród napływających kolonistów młodych mężczyzn do armii. Szczególnym „zainteresowaniem” cieszyli się wysocy chłopcy, których wcielano do tzw. pułku olbrzymów. Dowód na to stanowi fakt iż gdy w 1722 roku przybyli do Prus mnemonicy celem osiedlenia się królewscy werbownicy porwali kilku mężczyzn z ich grupy. Społeczność składała protesty i skargi do króla, który wyraźnie rozłoszczony tym nakazał im opuszczenie terytorium jego państwa.

⁴⁶ Słowo pochodzi od łacińskiego „iuramentum” i oznacza przysięgę.

⁴⁷ *In quantum* – w wysokości.

się opowiedzieć, y Czasu według Przyjęcia swego, czyli przyjęci będą czyli nie? oczekiwać. In casu deklaracyey, kiedy już przyjęci są, tedy się od Podatkow zbraniać nie mogą, ponieważ zgotowymi Dworami, y do nich należącymi Obsadkiem, jako też y na pewny Czas z Subsistencya opatrzeni, po przeszłych dwóch Latach Należytość swoją wespół z Sąsiadami swymi prastanda odnieść y oddać powini są. Jako też

V

Ci, do kilki raz namienionych Powiatow Litewskich przychodzące Ludzie, żeby z żadnym Poddanstwem agrawowani⁴⁸ nie byli, ale owszem jako Krolewscy Poddani w Marchiey y inszych Prowinciach, gdzie Poddanstwa nie masz, w Kaonsideracyey bydz maja, dla tego też

VI

Ci, którzy na swoje Koszty, przez Prace swoją przyjętą Majętność w Rząd dobry przynieśli, mogą oną za swoje Dzieci, Synowcow, Stryjow u całą Familią odziedziczyć, y takowym sposobem onym od nich nałożone, y znajdujące się Melioracye sobie ku dobremu ożytkować. Zaczym iedni y drudzy nają się Protekcyey namocniejszey Jego Krolewskiej Mosci, jako też y Oycowskiej Laski, z wszystką od Litewskiej Komory onym wyświadczona Ulga, Pomoc y Assistencya spodziewać. Który Uniwersał z Podpisem Ręki naszej własney y przycienioną Pieczęcią ztwierzamy. Datum w Berlinie 5 Miesiąca Lutnia 1721.

Fr. Wilhelm.

⁴⁸ agrawowani - gnębieni.

Tekst 2

[Berlin], 15 Sierpnia 1726.

Patentyże ten który Powiatowegoo Koloniste, Chłopa lub Parobka udać y dowieść tego może, że chciał uciekać, mieć ma 200. Talerow; ten zaś, któryby Zwodziciela y Byntownika z pomnienionych Kolonistow wydał y to wprawdzie pokazał 400. Talerow, Niemniey także ktoby już w Ucieczce będącego Kolonistę albo Chłopa nazad przyprowadził także 200. Talerow, A za Parobka Złoty 100. w Nagrodę mieć ma. A oraz że ktoby kol wiek z pomnienionych Kolonistow był w Ucekaniu swoim pojmany, albo mu także tylko mogło być dowiedziane, że miał Wola uciekać, tak jako y Żwodziciele lub Buntownicy, mają być bez wszelkiego Miłosierdzia Szubienicą Karani.

Original: Archiwum Państwowe w Suwałkach oddział w Ełku, sygnatura nz 106/429, k. 10.

Ponieważ Jego Krolewskiej Mości Krolowi Pruskiemu etc. etc. etc. Panu Naszemu miłościwemu doniesiono, jakim Sposobem ode dnia do dnia, różni z tych, którzy to na siebie dobrowolnie przyjąwszy, y wielkim kosztem z inszych krajow do Litwy są posprowadzani, z Zonami y Dziećmi y ichże Czeladzią Nowosiedkow, przeciwko swojej dobrowolney na to daney Przysiędze, znowu ztamtąd uciekają, y tak nie tylko Jego Krolewskiej Moscii wielkie na to ważne koszty, wniewecz obracają, ale też nawet oraz y sobie według Upewnienia nadania y do Rąk swoich odebraną osade, złodzieyskim sposobem zabierają y Kradną, lubo ani o jakie zbyteczne Podatki, ani o ciężkie służby uskarżac sie żadną miarą niemogą: Tędy wyżej wspomnieniony Krol Jego Mość, aby takiemu Nierządowi zabieżano⁴⁹, za Rzecz sprawiedliwą być miłościwie osądził, żeby ty tym teraznieyszym Patentem publicznym wszytkim do należytey Wiadomości doniesiono było: Iż ktoby kolwiek jednego takiego, albo y więcej niż jednego z tych pomnienionych Kolonistow nowośiadłych, którzy w Krolowskich Powiatach są osadzeni, Chłopow, lub Poddanych y Parobkow, którzyby mieli wolą y Przed sie wzięcie uciekać, do Powiatu gdzie należą, udał y pokazał, dowiodszy tego, nawet tym tylko, że takowy Kolonista y nowo osadzony Chłop, Parobek y Poddany, Rzeczy swoje ku uciekaniu wjedno zebrawszy się nagotował y możemu

⁴⁹ Najprawdopodobniej „zapobiegano”.

tego dowieść, tedy mieć będzie za Nagrodę, 200. Talerow sobie odliczonych; A ktoby zaś kogo takiego wynalzaszy, który tylko nowo osiadłych Kolonistow, Chłopow lub y Parobkow buntuje zwodzi y odmawia, albo im też nawet Radą y Pomocą swoją do Uciekania pomaga, y mógł by tego dokazać, taki każdy za to w Nagrodę mieć będzie, 400. Talerow; A nad to przy obudwu Oznaymowania Sprawach y Punktach, Imie tego, który to oznaymił, zamilczane, y przed nikim odkryte nie będzie. Miemniemy także, ktoby kolwiek Rzeczą samą, już do Polski zbiegłego a przedtym osiadłego Kolonistę lub Chłopa, mógł znowu nazad przyprowadzić, każdy taki mieć za to będzie także 200. Talerow; a za zbiegłego Parobka ŻŁotyich 100., ti jest trzydzieści y trzy Talerow y Żłotyich jeden w Nagrodzie dostanie, każdy zas y ktorzyzyby kolwiek uciekający byli poymani, albo też komu było dowiedziono, że appellacyey na Szubienicy powieszony, niemniemy y tęny który by Koloniste Nowosiedlą albo Chłopa do uciekania namowieł, zwiodł y pobudził, albo też towarzyszac się z nim, o tym dobrze wiedział, ze to chciał czynić, gdy mu to będzie mależycie dowiedziono y dokazano, powinien także na Szubienicy być obieszony. Aby zatym ten Patent był wszystkim wszędzie w Litwie y inszych mniejszych Miastach y Powiatach wiadomy; tędy ma być nie tylko na zwyczajnych Mnieyscach publicznych przybijany, ale też do Kaznodziejow z Kazalnicy⁵⁰ przez cztery Niedziele jedna po drugiey czytany, a potym cztery razy każdego Roku, to jest wkażdey Czwierci Roku, raz jeden, przy należytych Przypominaniu y Upominaniu, aby się wystrzegano od nieodpiszczanego Karania, tak jako kożdemu jest miła jego własna Poćciwość y Zywot.

Na koniec rozkazuje Jego krolewska Mość Pruskiej Swojey Regencyey, tak też Wojenney y Ekonomiczney Komorze, Litewskiej Deputacyey, y Sądowi Nadwornemu Instruskiemu, miłościwie y surowie, aby w tym Patencie zamykający się Dowod we wszystkim jako naypunktualniey należycie zachowywali, a oraz urzędowym y inszym Usługującym rozkazywali, mieć pilne oko na podeyrzanych, y onych zaraz pod Areszt brać, żeby gdyby się co temu podobnego stało, nieomieszkanie na należyte Mieysca oznaymowano było. Podpisan w Berlinie dnia 15. Sierpnia 1726.

Fr. Wilhelm

⁵⁰ Kazalnica – inaczej ambona kościelna.

Tekst 3

[Berlin], 26 Grudnia 1739.

Powtarzany y Obostrzony Edykt, przeciwko Uciekaniu Poddanych z Prus y z Litwy.

Orginał: Archiwum Państwowe w Suwałkach oddział w Elku, sygnatura nz 106/429, k. 10.

My Frydrych Wilhelm z Łaski Bożej Krol Pruski, Margrabia Brandenburski, S. Państwa Rzymskiego Arcy-podkomorzy y Elektor, absolutne Xiążę Orańskie, Neyszatelskie y Walaginskie, w Geldryey, Magdeburku, Klewiew, Julichu⁵¹, Bergach, Szczecinie, Pomeraniew, Kaszubach y Wendach, Meklemburku, także y Śląsku, Xiążę Krosnikie, Burgrabia Norynberski, Xiążę na Halbersztadzie, Mindach, Kaminiu, Wendach, Szwerynie, Raceburgu, na wschodniej Fryzyey y Myrze, Hrabia na Hohencolrze, Rupinie, Marchiew, Rawensberku, Hohenszteynie, Tekienburku, Lingach, Szwerynie, Byrach y Lerdamie, Pan na Rawenszteynie, Ziemi Rostocki, Stargardzki, Lauenburski, Bytowskiej, Arlayskiej y Bredowskiej ect. ect. ect. Oznamujemy y do Wiadomości tym podajemy, gdyż My nie inaczej, jako zwielkim Nieupodobaniem się dowiedzieli, że nie uważając Nasze tak Łaskawie jak surowie wydane Rozporządzenia pod Datą 20. Dnia Februarii Roku 1717. y 22. Dnia Oktobra Roku 1723. Tak też 15. Dnia Augusta Roku 1726. jeszcze zawsze w Naszym Krolestwie Pruskim niektórzy bez Sumienia Będące Poddaninie tylko od osadzonych Gburow y Kolonistow ale też nawet y od Mieszczan z małych Miast się znajdują, którzy na swoją Powinność y Nam tak surowie uczyniona Przysięgę nie pamiętają swoje Domy y Dziedzictwa opuszczają, y bez żadney do tego mający Przyczyny, do pogranicznej Polskiej y Litewskiej Ziemi wychodzą y uciekają.

Jako Nas tędy te swoją Powinność zabaczające Uciekanie pomienionych naszych Poddanych tym więcey rażyć musi, gdy każdemu jest wiadomo, y żadnemu w Naszym Krolestwie Pruskim nie może być tajno, zjakową osobliwszą Krolewską Łaską y Oycowskim o Panstwie Staraniem My zawsze na Pożytek y prawdziwa Dobroć Naszych tamecznych Poddanych Bacność mieli, takiz żadne Koszta, choć by jeszcze raz tak wielkie byli, nie uważaliśmy, te przedtym przez żalosne ucierpione Powietrze znacznie od Obywatelow osłabione

⁵¹ Księstwo Jülich.

Panstwo znowu z Ludzmi osadzić⁵², onym nie mniej tak, zwyczajno Osadę, y potrzebne wolne Roki, iako też Czasu Nieurodzaju, y inszych nieszczęśliwych Przypadkow doskonała Remissia pozwololośmy przytym z Chlebem y ze Zbożem do Zasiewu, tak [częs]to Potrzeba wyciągała jak na[j]hoyniey pomaliśmy, y co jeszcze do onych Polepszenia Gospodarstwa y Wyżywienia potrzebnio było, jak nayłaskawiey Sposób podaliśmy, stąd od nas tak surowie do tego poniesiona lepsza Winność onych w Panstwie zyzkowannych Towarow bez mała sama jedna oczywistą Prob[ę] uczynić może.

Na to ale żaden nie ma Przyczyny się uskarżać, że on w swoich Wydatkach za wysoko iest posadzony, tym więcey Gburom y inszym powiatowym Poddanym dobrze wiadomo, jak oni w przeszłych Latach ieszcze więcey dawać musieli, przytym ale, jeżeliby jeden albo drugi według czego należytą Przyczynę miał, do Oskarżenia Nasze tameczne Wojenne y Ekonomiczne Kamery już dosyć są objaśnieni, żadnemu nie okazywać Wysłuchania, według skarg gruntownie się dowiadywać, y każdego takowym [s]pospobem od prawić, ze on albo należytą sprawę otrzyma, albo swoją Niedogode sam zeznać będzie musiał.

Dla czego My zprzeciwka do Naszych Poddanych Łaskawą Nadzieją mamy, żeby nie tylko onym przedłożone Podatki z ch[ęcią] y zwolnym sercem odnosili, ale też te Nam jako onym od Boga postanowionego Krola y najwyższego Ziemi Pana według Przepi[su] słowa Boskiego y onych wzwyż uczynionych Przysiąg jak uczynili, aby się doskonale za pewnych mieli, jako te wszytkie Porządki, które My w jednym albo drugiey Stronie osobliwie według piwa Warzenia y Młynow nie dawno postanowili, nie inaczej, jak tylko do onych prawdziwego Pozytku się pokazują stąd oni też, przez same Doświa[d]czenie, chociaż jedno albo drugie początkiem nie mogli zaraz pomiarkować, już dostatecznie dokazani są, y jeszcze daley teraz przy tym dobrym uczyninym Rozporządzeniu w krotkim Czasie dla onych własnego Dobrego wykazani będą.

My ubezpieczamy onych według tego też jeszcze znowu z Krolewskiej Łaski y Miłości jak naymocniey, y mamy w prawdzie ztąd potym jak przedtym Nayłakawszą Ufność że Nasi tameczni wierni Poddani to wszystko serdecznie rozważą, swoje Podatki dobrowolnie oddadzą, ku Dobremu onych wyrażonym nowym Ordynansom y wyszłym Uniwersałom ochotnie dosyć uczynią, tez żaden ztych szkodliwe Myśli nie przymie, mniej przez oszukai[ące] y zwożdzące Ludzie da się zwieść, aby on przeciwko Naszey jak swojej Naywyższej

⁵² Jest to nawiązanie do dżumy, która nawiedziła Prusy na początku XVIII wiek.

Państwa Zwierzchności niewiernym został, Dom y Dwor pozostawał, y sam pod cudze Państwo do pogranicznej Polskiej y Litewskiej Ziemi się poddał.

Jeśliby ale postaremu na to wszystko nie uważając jakowy Boga y Powinność zapominający się znalazł, tedy powtarzamy tym jak surowiey y ostrzezy te od Nas już pod Datą 26. February 1717. y 22. Oktobra 1723. Tak też Dnia 15. Augusta 1726. Wyszłe Rozporządzenia, że takowy bez Kłopotu niepodciwym Sposobem wychodzący, y Sławe też Szczerosc na Stronę odkładający poddany, kiedy go dostaną, niech on będzie Mieszczanin, Kielmianin, Gbur, Mieszkaniec albo Grodnik, bez żadney Łaski y niejakięgo Przedłużenia Procesu, po samym sumarynym Wysłuchaniu, jako Krzywoprzysięzca y według Pokazania się, jeżeli niektorą Osobę [ze] sobą wzięł, jako jawny Złodziey na Szubienicy obwieszony, Twarzą na te Mieysce obracany, dokąd on uciekł, albo tylko uciekać chciał, y o tym jest dokazany, onemu samemu do zasłużoney Kary, inszym ale do Pokajania się y sprawiedliwego Przykładu na Śmierć z kazany, ten ale który go do tego namowił y zwiodł, jeżeli do Panstwa należący, y Onęgo za winnego uznano podobną Karą ma być Karany; Takowym Sposobem ale Każdy się strzedz Nieszczęścia y z przeciwka, jeżeli on w swojej Nam tak uniżeńszy powinny Wierności y Posłuszeństwie nieprzestępnie zostaje, też Naszey krolewskiej dalszey Naymiłociwszy Obrony y Oycowskiego o Panstwie Starania cieszyć się ma.

A żeby się zaden Niewiadomością niewymawiał, tedy musi Nasza Pruska Regencya ten Nasz powtarzany y obostrzony Edykt wszędzie w Niemieckim, Polskim y Litewskim Języku drukować y publikować, też na zwyczajnych publicznych Mieyscach, Gościnnych Domach y Karczmach przybić, przytym z Kazalnicy wszytkiemu Pospolstwu tego Mieysca co cztery Niedziele raz przeczytać kazać. Wojenne y Ekonomiczne ale Kamery, mają się z swojej Strony także na Bacność mieć, przytym też tameczne Judycya y Sądy w przypadających Przypadkach według tego jak naypilniey się postępować y sprawiedliwie zeznawać.

Na utwierdzenie tego własną Ręką Naszą y z Przyłożeniem Krolewskiej Pieczęci wydany. Działo się w Berlinie Dnia 26. Miesiąca Decembra Roku 1739.

Fr. Wilhelm

Tekst 4

[Berlin], 10 Stycznia 1740.

**Patent że wszystkim Cudzoziemcom którzy w Prusiech osieść,
y niezabudowane Włoki do Zabudowania przyjąć chcą, dwie, trzy
y cztery takowe Włoki na wolne Prawo y jeszcze na to na sześć wolne
Lata zapisane być mają**

Orginał: Archiwum Państwowe w Suwałkach oddział w Ełku, sygnatura
nz 106/429, k. 21.

Ponieważ Jego Krolewska Mość w Prusiech ect. Pan Nasz naymiłościwszy dowiedział się, że Poddanie do tych czas niezabudowanych Włok w Swojim Krolestwie Pruskim jeszcze nie podług Winszu się dzieje, y że aż do tąd według tego wydane Patenta, wktorych takowym, którzy takie Włoki do Zabudowania przyjąć chcą, znaczne wolne Lata y insze Dobrodziejstwa obiecane były, spodziewanego Skutku nie mieli ale jednak wiele niezabudowanych Włok pozostało; Tedy wzwyż pomieniona Jego Krolewska Mość teraz znowu jak nayłaskawiey rezolwował się, wszystkim cudzym Ludziom którzy w Krolestwie Pruskim osieść y niezabudowane Włoki do Zabudowania przyjąć chcą, dwie, trzy y cztery Włoki na wolne Prawo, zwłaszcza one dziedzicznie y właśnie też bez Panszczyzny wolnie osieść, jeszcze nad to z Udzieleniem sześciu wolnych Latach ale swoim własnym Kosztem zabudować y Rola wyprawić, a po wszystkich wolnych Latach, swoje Podatki na Pieniądzach, zarówno drugimi którzy w tychże samych Wsiach mieszkają, oddawać mają. Tedy to każdemu na wyrażona Kondycya niezabudowane Włoki żądają y na onych sami osieść chcą, u Krolewskiej Wojenney y Ekonomiczney Kamery albo ilekolwiek u Łądowych Raycow y Powiatowych się oznajmić, gdzie tedy ony dalszy Rozkaz y osobliwszą Assekuracją według obiecanych sześciu wolnych Lat y innych Dobrodziejstw dostana. Wydano w Berlinie Dnia 10. January 1740.

PIERWSZY ROZKAZ ORGANIZACYJNY POMOCNICZEJ SŁUŻBY KOBIET WYDANY W BUZUŁUKU 6 I 1942 R. PRZEZ GEN. WŁADYSŁAWA ANDERSA

22 czerwca 1941 r. wojska III Rzeszy zaatakowały swojego dotychczasowego sojusznika, jakim był Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR). Operacja Barbarossa spowodowała, że Józef Stalin i jego Armia Czerwona znaleźli się w trudnym położeniu i zostali niejako zmuszeni do szukania sojuszu z aliantami walczącymi przeciwko Niemcom¹.

Taki rozwój sytuacji okazał się bardzo korzystny również dla Polski. W konsekwencji tych wydarzeń 30 VII 1941 r. został zawarty układ między rządem ZSRR i rządem Rzeczypospolitej Polskiej (RP), który przywrócił stosunki dyplomatyczne między obu rządami oraz umożliwił tworzenie na terytorium ZSRR Armii Polskiej².

Bezpośrednio po podpisaniu polsko-radzieckiego układu rząd RP na uchodźstwie przystąpił do organizacji wojska polskiego na terenie ZSRR³. Starania polskiej delegacji przebywającej w Moskwie doprowadziły do podpisania w dniu 14 VIII 1941 r. umowy wojskowej zawartej między Naczelnym Dowództwem Wojska Polskiego a Naczelnym Dowództwem Armii Czerwonej⁴.

¹ M. Sołonin, *22 czerwca 1941 czyli Jak zaczęła się Wielka Wojna Ojczyźniana*, Poznań 2012, ss. 543.

² *1941 lipiec 30, Londyn. – Układ między rządem ZSRR i rządem RP o wspólnej walce przeciwko hitlerowskiemu Niemcom*, w: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 3, *Losy ocalałych, lipiec 1940-marzec 1943*, red. W. Materski i B. Woszczyński, Warszawa 2001, dok. 189, s. 424–425; *1941 lipiec 30, Londyn. – Układ między Rządem ZSRR a Rządem Polskim*, w: *Armia Polska w ZSRR 1941–1942. Organizacja Armii Polskiej w ZSRR 1941–1942*, t. 1, *Wybór źródeł*, red. B. Polak i M. Polak, Leszno 2006, dok. 1, s. 17; Warto nadmienić, iż bardzo często w literaturze możemy spotkać się z nazwą układ Sikorski-Majski. Jest to uproszczona nazwa pochodząca od nazwisk osób podpisujących układ.

³ B. Szubtarska, *Ambasada polska w ZSRR w latach 1941–1943*, Warszawa 2005, s. 128; *Od Buzułuku do Pahlevi. Polskie Siły Zbrojne w ZSRR i na Bliskim Wschodzie 1941–1943*, oprac. nauk. A. Skrabacz, Warszawa 2012, s. 12.

⁴ *1941 sierpień 14, Moskwa. – Umowa wojskowa zawarta między Naczelnym Dowództwem WP a Naczelnym Dowództwem Armii Czerwonej*, w: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, dok. 198, s. 446–447; *1941 sierpień 14, Moskwa. – Polsko-Radziecka Umowa Wojskowa*, w: *Armia Polska w ZSRR 1941–1942*, dok. 3, s. 18–20.

Następnie, 22 VIII 1941 r., gen. Władysław Anders wydał rozkaz Nr 1, w którym obwieszczał utworzenie Armii Polskiej na terenie ZSRR i wzywał „wszystkich obywateli RP zdolnych do noszenia broni, by spełnili swój obowiązek względem ojczyzny i wstąpili pod sztandary Orła Białego”⁵.

Na wieść o powstaniu armii zwalniani na mocy amnestii⁶ jeńcy wojenni oraz inni obywatele Polski więzieni na terytorium sowieckim masowo przybywali do wyznaczonych rejonów formowania wojska. W Buzułuku, Tatiszczewie i Tockoje oprócz mężczyzn zdolnych do pełnienia służby wojskowej stawały się również kobiety i dzieci⁷.

Zwolnione z łagrów kobiety, wygłodzone i wycieńczone pobyt w więzieniu oraz ciężką pracą ponad siły, niezwłocznie potrzebowały pomocy. Niestety zdobycie środków materialnych czy też produktów żywnościowych na terenie ZSRR było niemożliwe. Jediną formą pomocy były racje żywnościowe i umundurowanie żołnierskie⁸.

Jednak i w tej kwestii strona sowiecka nie była chętna do pomocy, stanowczo sprzeciwiając się powoływaniu kobiet do wojska. O sukcesie wcielenia kobiet do wojska zaważyły ostatecznie argumenty strony polskiej, która podkreślała fakt, iż według prawa polskiego kobiety są pełnoprawnymi obywatelkami i przysługują im takie same prawa jak mężczyznom⁹.

25 VIII 1941 r. Władysława Piechowska¹⁰ przedstawiła gen. Andersowi projekt organizacji Pomocniczej Służby Wojskowej Kobiet (PSWK), który po jego

⁵ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 2, *Kampanie na obczyźnie*, cz. 2, Londyn 1975, s. 228; P. Żaroń, *Armia Polska w ZSRR, na Bliskim i Środkowym Wschodzie*, Warszawa 1981, s. 49; *Wojsko Polskie w II wojnie światowej*, red. E. Pawłowski i Z. Wawer, Warszawa 2005, s. 189; *1941 sierpień 22, Moskwa. – Rozkaz nr 1 Dowódcy Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR gen. Władysława Andersa*, w: *Armia Polska w ZSRR 1941–1942*, dok. 9, s. 30; W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału*, Warszawa 2007, s. 93–94.

⁶ Szerzej na temat amnestii zob. *1941 sierpień 12, Moskwa. – Wyciąg z protokołu posiedzeń Biura Politycznego KC WKP(b) w sprawie trybu zwalniania obywateli polskich na mocy amnestii*, w: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, dok. 197, s. 442–446.

⁷ P. Żaroń, op. cit., s. 56; Idem, *Armia Andersa*, Toruń 1996, s. 38–39; M. Maćkowska, *Pomocnicza Służba Kobiet*, w: *Wysilek zbrojny w II wojnie światowej*, red. S. Biegański i A. Szkuta, Londyn 1988, s. 92.

⁸ A. Bobińska, *Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet 2 Korpusu 1941–1945*, Warszawa 1999, s. 15.

⁹ Ibidem, s. 15; W tej kwestii kluczowe okazało się słowo „obywatel”, które wystąpiło w paragrafie szóstym umowy polsko-sowieckiej. W Polsce słowo „obywatel” obejmowało zarówno mężczyzn jak i kobiety.

¹⁰ Szerzej na temat Władysławy Piechowskiej zob. A. E. Markert, *Polsce wierna. Władysława Piechowska 1900–1987, żołnierz i twórczyni kobiecych organizacji wojskowych*, Pruszków 2003, ss. 175.

aprobacie, do momentu opracowania rozkazu organizacyjnego, miał być podstawą istnienia PSWK¹¹.

Kobiety przybywające do Buzułuku kierowano do oddziałów i związków taktycznych, gdzie po odbyciu przeszkolenia wojskowego i złożeniu przysięgi tworzyły pierwsze oddziały Pomocniczej Służby Kobiet (PSK)¹². W okresie organizacji PSK kobiety od chwili zgłoszenia się były kierowane do wykonywania prac jakie akurat stwarzała sytuacja. Kobiety te pracowały w sztabach jako urzędniczki, magazynierki, wartowniczk i sprzątaczk, w szpitalach i izbach chorych jako lekarki i sanitariuszki. Pracowały również jako kucharki, praczki, szwaczki, opiekunki do dzieci oraz świetliczanki opiekujące się żołnierzami i ich rodzinami¹³.

Dopiero cztery miesiące od faktycznego początku funkcjonowania PSK, 6 I 1942 r., ukazał się pierwszy Rozkaz Organizacyjny Pomocniczej Służby Kobiet wydany przez Dowództwo Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR. Rozkaz ten regulował przyjmowanie kobiet do PSK, zarządzał podział na kompanie, plutony i drużyny oraz powoływał Ośrodek Zapasowy PSK.

Oryginał omawianego rozkazu, dotychczas nigdzie niepublikowanego w całości¹⁴, znajduje się w archiwum Studium Polski Podziemnej w Londynie¹⁵. Prezentowany poniżej dokument pochodzi z Archiwum Instytutu

¹¹ S. Drzewiecka, *Regularne oddziały kobiece w PSZ na Zachodzie. Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet (PWSK)*, Wojskowy Przegląd Historyczny, 1959, R. 4, Nr 4, s. 38; E. M. Car, *Kobiety w szeregach Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1940–1948*, Warszawa 1995, s. 31; A. E. Markert, op. cit., s. 106.

¹² W. Jurgielewicz, *Kobiety w regularnych jednostkach Wojska Polskiego na frontach II wojny światowej*, Wojskowy Przegląd Historyczny, 1971, R. 16, Nr 2 (57), s. 181.

¹³ *Pomocnicza Służba Kobiet w Polskich Siłach Zbrojnych za Zachodzie 1939–1945*, red. A. Dzierżek, Londyn 1995, s. 26; M. Trojanowska, *Historia organizacji Pomocniczej Służby Kobiet w Polskich Siłach Zbrojnych na terenie Rosji*, w: *Zapomniane dziewczęta*, red. B. Sanejko-Kwaśnicka, Lublin 1995, s. 113–114.

¹⁴ Fragmentaryczna treść rozkazu publikowana była m.in. w: A. Bobińska, op. cit., s. 38–40; A. E. Markert, op. cit., s. 110–112. Większość publikacji poświęconych PSK zawiera tylko informację, o tym, iż rozkaz taki wyszedł bez głębszej analizy jego treści: S. Drzewiecka, op. cit., s. 40; *Pomocnicza Służba Kobiet*, s. 28; M. Helman, *Pomocnicza Służba Kobiet w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie 1941–1945*, Łódź 2012, s. 8

¹⁵ Studium Polski Podziemnej (SPP), Oddział VI Sztabu Naczelnego Wodza, A. 248, Armia Polska na Wschodzie. Zarządzenia, rozkazy, informacje, depesze. Szerzej na temat źródeł do dziejów PSK zgromadzonych w SPP i Instytucie Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie zob. W. Roman, *Dzieje i zawartość zespołu akt Oddziału VI Sztabu Głównego Naczelnego Wodza z lat 1940–1949*, Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej, 1994, Nr 17, s. 108–118; A. Suchcitz, *Materiały do historii PWSK w Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. Gen. Sikorskiego w Londynie*, Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska, 2008, z. 21, s. 100–104.

Pamięci Narodowej w Warszawie, w którym pod sygnaturą IPN BU 1836/7 znajduje sięteczka z kserokopiami materiałów dotyczących Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR, a pochodzących ze wspomnianego już archiwum Studiów Polski Podziemnej¹⁶.

W strukturze przedstawianego dokumentu pozostawiono główne cechy kancelaryjne, dokonując korekty pod względem ortograficznym i interpunkcyjnym. W nawiasach kwadratowych uzupełnione zostały brakujące słowa i litery oraz rozwinięto skróty niestandardowe i wojskowe.

Odpis

DOWÓDZTWO POLSKICH SIŁ ZBROJNYCH

w Z.S.R.R.

BUZUŁUK, dnia 6.I.1942.

Sztab – Oddział I.

Według rozdzielnika.

L.dz. 205/Org./A.R./42.

Pomocnicza Służba Kobiet.

Na podstawie Ustawy z dnia 9.IV.[19]38[r.] o powszechnym obowiązku wojskowym, ogłoszonej w Dz[ienniku] Ustaw R[zeczypospolitej] P[olskiej] Nr. 25 z dnia 13.IV.[19]38[r.]¹⁷ poz.220 zarządzam ochotniczy zaciąg kobiet do pomocniczej służby wojskowej¹⁸.

Prawo zgłaszania się do służby pomocniczej przysługuje wszystkim obywatelkom polskim¹⁹.

¹⁶ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN) w Warszawie, IPN BU 1836/7, Rozkazy, zarządzenia, depesze, protokoły, korespondencja i inna dokumentacja dotycząca 2 Korpusu Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR 1941-1945, k. 20–23.

¹⁷ *W tekście*: 13.IV.32.

¹⁸ Podstawą prawną przyjęcia kobiet do wojska była Ustawa Rzeczypospolitej Polskiej z 9.IV.1938 r. przewidująca także obowiązek służby wojskowej kobiet na wypadek wojny; zob. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1938, Nr 25, poz. 220, Ustawa z dnia 9 kwietnia 1938 r. o powszechnym obowiązku wojskowym.

¹⁹ Kandydatki napływające do Pomocniczej Służby Kobiet były bardzo niejednolite pod względem wykształcenia, wieku czy też pochodzenia społecznego. Na miejsce formowania stawały się zarówno analfabetki jak i dziewczyny mające ukończone szkoły średnie i uniwersytety. Przybywały tak gospodynie wiejskie jak i pisarki czy nauczycielki. Na przeszkodzenie stawały się kobiety z wiosek, miast, miasteczek i dworów. Wśród nich były katoliczki, ewangeliczki, prawosławne i mahometanki; zob. A. Bobińska, op. cit., s. 23–24.

I. Powołane do służby pomocniczej pełnić ją będą równorzędnie z mężczyznami, podlegając tym samym przepisom i regulaminom, mając te same prawa i obowiązki²⁰.

II. Powołane do pomocniczej służby wojskowej zostać mogą kobiety nieposzlakowanej czci:

- a) których postawa ideowa od wybuchu wojny aż do czasu przyjęcia do pomocniczej służby wojskowej nie budziła zastrzeżeń,
- b) które zgłosiły się ochotniczo do pomocniczej służby wojskowej i zostały uznane za zdolne do tej służby (zdrowe, silne),
- c) w wieku od ukończonych lat 18 do ukończonych lat 45; starsze mogą być przyjmowane wyjątkowo, za każdorazową zgodą D[owód]cy Polskich Sił Zbr[o]jnych],
- d) które ukończyły gimnazjum ogólnokształcące²¹, gimnazjum zawodowe z uprawnieniami szkół państwowych lub szkoły stopnia licealnego. W wypadkach podyktowanych warunkami służby wymagany cenzus ulega obniżeniu,
- e) które nie są obciążone rodzinami na terenie Z.S.R.R.

Pierwszeństwo mają kobiety uczestniczki walk o niepodległość.

III. Kobiety ubiegające się o przyjęcie do pomocniczej służby wojskowej winne składać podania do D[owód]twa Polskich Sił Zbr[o]jnych], załączając do nich o ile to jest możliwe następujące dokumenty:

- a) metrykę urodzenia, lub dokument zastępczy,
- b) zaświadczenie, że jest obywatelką polską,
- c) oświadczenie, że jest niekarana,
- d) świadectwo lekarskie polskiej lekarki wzgl[ędnie] lekarza,
- e) pozwolenie ojca lub matki, o ile zgłaszająca się jest niepełnoletnia (nie ma²² ukończonych 21 lat),
- f) świadectwo szkolne,
- g) szczegółowy życiorys w[edłu]g załączonego wzoru.

W pewnych wypadkach D[owód]cy W[ojskowych] J[ednostek] mogą otrzymać zlecenie dokonania przyjęcia, poboru, szkolenia oraz wcielenia

²⁰ Kobiety w Pomocniczej Służbie Kobiet miały być traktowane jak normalny żołnierz i stosunek do nich miał być pod każdym względem wzorowy. Traktowanie Pomocniczej Służby Kobiet na zasadach towarzyskich było absolutnie niedopuszczalne. Wzmianka ta została zawarta w Instrukcji Naczelnego Wodza dla Dowódcy PSZ z 14 grudnia 1941 r., pkt. VII; zob. A. Bobińska, op. cit., s. 19–20.

²¹ W tekście: ogólnokształcące.

²² W tekście: niema.

kandydatek do pomocniczej służby wojskowej. W tym wypadku kandydatki składają podania do D[owódców W[ojskowych] J[ednostek].

IV. Ochotniczki przyjęte zostaną wezwane do stawienia się przed Komisją Poborową, celem określenia ich kategorii zdrowia²³.

Niestawienie się ochotniczki w wyznaczonym terminie przed komisją poborową uważane będzie za cofnięcie zgłoszenia.

Celem przeglądu kobiet zostaną w odpowiednim terminie powołane komisje poborowe.

Skład Komisji Poborowej Kobiet:

– Przewodniczący – wyznaczony przez D[owódcz]two P[olskich] S[ił] Zbr[ojnych], wzgl[ędnie] D[owódców W[ojskowych] J[ednostek].

– Członkowie:

Komendant Uzup[ęnień],

1 lekarz i 1 lekarka – wyznaczeni przez Szefa Sanit[ariatu] Armii wzgl[ędnie] Dywizji,

Przedstawicielka Kobiet, wyznaczona przez D[owódcz]two P[olskich] S[ił] Zbr[ojnych], wzgl[ędnie] D[owódcę W[ojskowej] J[ednostki] (w zasadzie ref[erat] kobiet).

Przepisy co do zakresu działania i trybu urzędowania Komisji Poborowej Kobiet, tudzież praw i obowiązków jej członków analogicznie jak dla Komisji Poborowej mężczyzn.

Przegląd kobiet, stojących przed Komisją Poborową odbywa się tylko w obecności lekarzy, wchodzących w skład tej komisji, bez udziału pozostałych członków komisji. Po przeprowadzonym badaniu²⁴ lekarskim kobiety stają przed komisją poborową w całkowitym ubraniu.

Badanie lekarskie ma być przeprowadzone według przepisów San[itariatu] 5/37.

Przeglądu ochotniczek dokonuje²⁵ komisja poborowa na podstawie list ochotniczek, otrzymanych wraz z ich podaniami z D[owódcz]twa P[olskich] S[ił] Zbr[ojnych] wzgl[ędnie] D[owódcz]twa W[ojskowej] J[ednostki], której zlecone zostało dokonanie przyjęcia.

²³ W Buzułuku przeprowadzono pierwszy zaciąg przed komisją wojskowo-lekarską pod przewodnictwem dr Stanisławy Duczymińskiej – naczelnego lekarza Pomocniczej Służby Kobiet.

²⁴ W tekście: badanie.

²⁵ W tekście: dokonuje.

Po zbadaniu ochotniczek przez lekarzy komisja poborowa wydaje orzeczenie, ustalające ostatecznie przydatność ochotniczki do pomocniczej służby wojskowej. Orzeczenie komisji poborowej opiewa:

- a) „zdolna do pomocniczej służby wojskowej” – jeżeli ochotniczka według wniosku lekarzy została zakwalifikowana do kat. A.
- b) „niezdolna” – we wszystkich innych wypadkach.

Orzeczenie komisji poborowej zostaje wpisane do listy ochotniczek i podpisane przez przewodniczącego komisji poborowej oraz jednego z lekarzy.

W razie uznania ochotniczki za zdolną do pomocniczej służby wojskowej (kat. A.) obowiązana jest ona podpisać w obecności Komendanta Uzup[pełnień] zobowiązanie do dobytcia ochotniczej służby wojskowej w[edług] załączonego wzoru.

Przewodniczący Komisji Poborowej ogłasza każdej z ochotniczek orzeczenie komisji, po czym²⁶ ochotniczki uznane za zdolne do pomocniczej służby wojskowej poleca²⁷ wpisać do ewidencji wojskowej. Ochotniczkom niezdolnym przewodniczący zwraca ich dokumenty osobiste za potwierdzeniem odbioru na podaniu.

Zmiana kategorii zdrowia w czasie przeszkolenia czy pełnienia służby pociąga za sobą zwolnienie ochotniczki z obowiązku ochotniczej służby wojskowej. W wyjątkowych i zasługujących na szczególne uwzględnienie wypadkach mogą być za każdorazowym zezwoleniem D[owód]cy P[olskich] S[ił] Zbr[ojnych] zatrzymane w służbie ochotniczki mimo zmiany ich kategorii zdrowia²⁸.

Gdyby po przyjęciu i w trakcie szkolenia, względnie pełnienia służby wyszły na jaw okoliczności stanowiące podstawę do dyskwalifikacji służbowej czy moralnej, ochotniczka zostaje zwolniona ze służby. O zwolnieniu decyduje przełożony służbowy o uprawnieniach dowódcy W[ojkowej] J[ednostki].

V. Przyjęte ochotniczki otrzymają odpowiednie przeznaczenie i zostają skierowane do Ośrodka Zapasowego Kobiet na przeszkolenie, wzgl[ędn]ie stwierdzenie posiadanych kwalifikacji u kobiet, które odbyły już odpowiednie przeszkolenie do pomocniczej służby wojskowej lub posiadają odpowiednie kwalifikacje zawodowe.

Przeszkolenie kobiet będzie miało na celu przygotowanie ich do pełnienia służby łączności, technicznej, biurowej, kulturalno-oświatowej, wojskowej służby zdrowia oraz innych, potrzebnych dla celów wojskowych.

²⁶ W tekście: poczym.

²⁷ W tekście: polceca.

²⁸ W tekście: zdrwia.

VI. Ochotniczki wyznaczone na stanowiska służbowe w poszczególnych rodzajach służby otrzymują tytuły i oznaki funkcyjne, które ustali oddzielny rozkaz.

VII. Ustanawiam etat Inspektorki pomocniczej służby kobiet. Ma ona do pomocy zastępczynię i sekretarkę²⁹.

Inspektorka jest podległą bezpośrednio D[owód]cy Polskich Sił Zbr[o]jnych].

Do jej zakresu działania należy kierownictwo pracą wychowawczą nad kobietami, opieka i dbałość o ich potrzeby jako kobiet. Sprawy organizacyjne, wyszkoleniowe i administracyjno-gospodarcze załatwiają właściwe organa wojskowe.

VIII. W Oddziale I. Sztabu Pol[skich] S[ił] Zbr[o]jnych (Wydział Administracji i Ewidencji Rezerw) zostaje zorganizowany Referat Pomocniczej Służby Kobiet.

Zakres pracy referatu:

- a) grupowanie i opracowywanie pod względem formalnym napływających podań ochotniczek,
- b) kwalifikowanie kandydatek i przedstawianie wniosków do powołania; w tej pracy współdziała z Inspektorką Pomocniczej Służby Kobiet.
- c) zestawianie list ochotniczek,
- d) przedstawianie wniosków zwołania Komisji Poborowej,
- e) przygotowanie rozdzielnika przyjętych ochotniczek,
- f) sporządzanie zestawień statystycznych zgłoszonych podań, przyjętych na przeszkolenie ochotniczek, wyszkolonych, wcielonych³⁰ i zwolnionych ze służby,
- g) redagowanie meldunków, sprawozdań itd.³¹,
- h) referowanie spraw związanych ze służbą pomocniczą kobiet.

IX. W Sztabie Dywizji i jednostek podległych bezpośrednio D[owódz]twu Armii, o charakterze W[ojskowych] J[ednostek], odpowiednikiem Inspektorki w D[owódz]twie P[olskich] S[ił] Zbr[o]jnych są kierowniczkami Referatu P[omocniczej] S[łużby] K[obiet], które odpowiadają przed odnośnymi D[owód]cami za pracę wychowawczą, poziom moralny i opiekę nad kobietami, pracującymi w tych jednostkach.

²⁹ Pierwsza obsada personalna Pomocniczej Służby Kobiet prezentowała się następująco: Komendantka Główna – Bronisława Piechowska, zastępczyni – Janina Malanowicz, sekretarka – Bronisława Wyslouchowa.

³⁰ W *tekście*: wcielonych.

³¹ W *tekście*: i t.d.

X. Zostaje zorganizowany Ośrodek Zapasowy Kobiet.

Zadaniem Ośr[odka] Zap[asowego] Kobiet będzie:

- a) przyjmowanie powołanych i zgłaszających się na przeszkolenie kobiet,
- b) przedstawienie powołanych kobiet Komisji Poborowej,
- c) przeprowadzenie, pod kierownictwem d[owódc]ów broni i Szefów Służb D[owódc]twa P[olskich] S[i] Zbr[o]jnych wzgl[ędn]ie W[ojskowych] J[ednostek] egzaminów kwalifikacyjnych do poszczególnych rodzajów służb,
- d) szkolenie w poszczególnych rodzajach służby na kursach i w oddziałach specjalnych, pod kierownictwem odnośnych d[owódc]ów broni i Szefów Służb D[owódc]twa P[olskich] S[i] Zbr[o]jnych lub W[ojskowych] J[ednostek].
- e) wykonanie wcielenia według otrzymanego rozdzielnika,
- f) prowadzenie ewidencji kobiet,
- g) załatwianie formalności, łącznie z K[omendą] U[zupełnień], dotyczących zwalniania kobiet ze służby pomocniczej,

Na czele Ośrodka Zapasowego Kobiet stoi Komendantka O[środka] Z[apasowego] K[obiet] z odpowiednią kadrą. Organizację O[środka] Z[apasowego] K[obiet] ustali oddzielny rozkaz.

Ośrodek Zap[asowy] Kobiet pod względem służbowym i wyszkoleniowym podlega D[owódc]y P[olskich] S[i] Zbr[o]jnych przez Oddział III. Sztabu, a w wypadku ewent[ualnego] istnienia podobnych Ośrodków w dywizjach podlega D[owódc]o[m] Dywizji przez Oddział III.D.P.

Ośrodek Zap[asowy] Kobiet jest jednostką ewidencyjną dla wszystkich kobiet, zakwalifikowanych i przeszkolonych oraz pełniących pomocniczą służbę w Polskich Siłach Zbrojnych.

Wojskowe dokumenty ewidencyjne założone w czasie poboru prowadzą³²

- a) karty ewidencyjne Komendy Uzup[elnień],
- b) zeszyty ewidencyjne – Ośrodek Zapasowy Kobiet.

Kwalifikują dwa razy do roku przełożeni urzędów wzgl[ędn]ie Oddziałów w których ochotniczki pełnić będą służbę.

XI. Kobiety, pełniące służbę w urzędach, w biurach, szpitalach, izbach chorych, czy oddziałach – podlegają służbowo przełożonym tych instytucji³³.

XII. Rodzinom ochotniczek przysługują te same prawa, jakie przysługują rodzinom mężczyzn-żołnierzy.

³² W tekście: prowadz.

³³ W tekście: instytucji.

Rozdzielnik: DOWÓDCA POLSKICH SIŁ ZBROJNYCH w ZSRR
 D[owód]cy Dywizji 5³⁴,6³⁵,7³⁶,8³⁷,9³⁸,10³⁹ (-) ANDERS⁴⁰
 D[owód]ca Ośr[odka] Org[anizacyjnego] Armii⁴¹ Gen.Dyw
 K[o]m[en]d[an]ci Uzup[pełnień] 1,2,3,4,5,6,7.
 Inspektorka Pom[ocniczej] Sł[użby] Kobiet
 Oddział I.⁴²

Za zgodność odpisu:

RUMIJEWSKI⁴³
 Major.

³⁴ Dowódcą 5 Dywizji Piechoty był gen. bryg. Mieczysław Boruta-Spiechowicz.

³⁵ Dowódcą 6 Dywizji Piechoty był gen. bryg. Michał Karaszewicz-Tokarzewski.

³⁶ Dowódcą 7 Dywizji Piechoty był gen. bryg. Zygmunt Bohusz-Szysko.

³⁷ Dowódcą 8 Dywizji Piechoty był płk dypl. Bronisław Rakowski.

³⁸ Dowódcą 9 Dywizji Piechoty był płk dypl. Marian Bolesławicz.

³⁹ Dowódcą 10 Dywizji Piechoty był płk Alfred Jan Szmidt.

⁴⁰ Władysław Albert Anders (1892-1970), gen. broni; żołnierz I Korpusu Polskiego na Wschodzie; dowódca 15 Pułku Ułanów Poznańskich w wojnie polsko-bolszewickiej; dowódca 2. Samodzielnej Brygady Kawalerii; dowódca Nowogródzkiej Brygady Kawalerii; więziony w ZSRR; dowódca Armii Polskiej w ZSRR; dowódca II Korpusu Polskiego; zastępca Naczelnego Wodza Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie; zob. A. Friszke, *Władysław Anders*, w: R. Habielski, *Życie społeczne i kulturalne emigracji*, Warszawa 1999, s. 319–320; N. Bujniwicz, W. Wyrzykowski, *Generał Władysław Albert Anders. W 115 rocznicę urodzin*, Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej 2007, nr 29, s. 7–28.

⁴¹ Dowódcą Ośrodka Organizacyjnego Armii był płk dypl. Leon Koc.

⁴² Szefem oddziału I był ppłk dypl. Władysław Krogulski.

⁴³ Roman Rumijewski – urodzony w 1896 r., w kampanii wrześniowej służył w 41 Pułku Piechoty, następnie internowany na Litwie, jeniec Griażowca; zob. J. Pięta, W. K. Roman, M. Szczurkowski, *Polacy internowani na Litwie 1939-1940*, Warszawa 1997, s. 431; *Jeńcy w Griażowcu i Suzdalu. Alfabetyczne wykazy 3640 jeńców wojennych z 1939 roku – Polaków i przedwojennych obywateli polskich innych narodowości – przetrzymywanych w sowieckich obozach w Griażowcu i Suzdalu*, red. E. Rybarska, Warszawa 1998, s. 92; *Katyni. Dokumenty zbrodni*, s. 532.

**SPRAWOZDANIA
I RECENZJE**

VI MIĘDZYNARODOWA KONFERENCJA DOKTORANTÓW UNIwersYTETU SZCZECIŃSKIEGO, SZCZECIN 25–26 PAŹDZIERNIKA 2013 R.

W dniach 25–26 października 2013 r. w murach Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Szczecińskiego odbył się panel historyczny VI. Międzynarodowej Konferencji Doktorantów. Hasłem przewodnim, które towarzyszyło obradom było: „Życie codzienne na przestrzeni wieków”.

Tematyka wybrana przez organizatora jest obecnie popularnym kierunkiem w badaniach historycznych. Dzień powszedni obejmuje wiele problemów badawczych i może być rozpatrywany wielotorowo. W zamyśle organizatora, podjęcie przez młodych historyków tego typu tematyki miało być próbą przedstawienia historii „wydarzeniowej” losów zwykłego człowieka lub bliżej nieokreślonej grupy ludzi. Za cel konferencji postawiono zaprezentowanie elementów składających się na życie codzienne, których problematyka związana była z przestrzenią mieszkalną, podróżowaniem, medycyną, uroczystościami, życiem w miastach i miasteczkach oraz codziennością wojny.

Panel historyczny odbywający się 25 października 2013 r. został podzielony na pięć części tematycznych, w których obradowało 49 doktorantów reprezentujących różne ośrodki naukowe w Polsce.

W części inauguracyjnej władze Wydziału Humanistycznego oraz Uczelniana Rada Samorządu Doktorantów powitały zgromadzonych gości i podziękowały osobom zaangażowanym w organizację konferencji. Następnie wykład inauguracyjny pt. *Od spadochronu do skoku z kosmosu, czyli budowanie strategii organizacji* wygłosiła dr Karolina Mitraszewska, która wiedzę naukową połączyła z prezentacją swoich doświadczeń w zakresie zarządzania zasobami ludzkimi.

Po uroczystości otwarcia obrady odbywały się w sesjach, w których wąskie grono młodych historyków-doktorantów referowało i prezentowało wyniki swoich badań historycznych.

W sesji pierwszej zatytułowanej kuchnie – podróże – muzyka referenci poruszali kwestie związane z podróżowaniem w świetle dokumentów archiwalnych i wspomnień. Mateusz Klempert z Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego omówił *Podróże Stanisława Kazimierza Kossakowskiego przedstawione w jego wspomnieniach*. Monika Michalska z Uniwersytetu Jagiellońskiego

zaprezentowała *Podróże krzeszowskiego opata Dominika Meyera w świetle klasztorного diariusza z XVIII w.* Przedstawicielka Uniwersytetu Szczecińskiego – Monika Ogiewa, wystąpiła z referatem zatytułowanym *Podróże kształcą wykształconych, czyli słów kilka o podróżach kawaleryjskich księcia szczecińskiego Jana Fryderyka*. Tematykę podróżowania zakończyła Elwira Wilczyńska z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika omawiając *Zmiany waloryzacji podróżowania w środowisku wiejskim na przełomie XIX i XX w.*

Po przerwie na kawę wątki muzyczne poruszyła w swoim wystąpieniu pt. *Harmonika szklana jako instrument do muzykowania domowego* Aida Michałowska z Uniwersytetu Adama Mickiewicza oraz Paweł Markiewicz z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, który zreferował *Zakazane piosenki – muzyka w okupowanej Polsce lat 1939–1945 na podstawie wybranych przykładów*.

Tematem wystąpień po przerwie obiadowej była kuchnia na przestrzeni wieków. Adam Bławat z Uniwersytetu Gdańskiego wygłosił referat pt. *Późnośredniowieczna kuchnia mieszczańska we Francji w świetle Le Menagier de Paris*. Arleta Ciupińska z Uniwersytetu Opolskiego omówiła *Strepiety, leporidy, łabędzie, orły, pawie, perliczki... Rozrywki i kuchnia przełomu wieków w dworach szlacheckich na Podolu. Bufet jako nowa forma przyjmowania gości w polskich domach okresu międzywojennego* zreferowała Barbara Męczykowska z Uniwersytetu Gdańskiego. W ostatnim wystąpieniu pierwszej sesji Anna Zorman z Uniwersytetu Wrocławskiego scharakteryzowała *Towarzystwo Miłośników Wegetarianizmu w Zagrzebiu 1928–1947*.

Referenci obradujący w sesji drugiej podejmowali tematykę związaną z szeroko rozumianą medycyną. Już same tytuły wystąpień świadczyły, że pod pojęciem medycyna może kryć się zarówno problematyka higieny osobistej, leczenia, jak i rytuałów czy sposobów na długie życie. W pierwszym wystąpieniu Kinga Grzegorzewska z Uniwersytetu Łódzkiego zreferowała *Zdrowie żon władców Hiszpanii z dynastii Habsburgów w XVI w.* Łukasz Kosiński z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej omówił *Rytuał śmierci i pogrzebu opata we wczesnej hagiografii irlandzkiej*. Przed przerwą kawową *Postępowanie przed sądem w sprawach uznania za zmarłego i stwierdzenia zgonu jako jeden z elementów procesu normalizacji powojennego życia społecznego w Szczecinie (1947)* przedstawił Artur Kaźmierczak z Sądu Okręgowego w Szczecinie. Tematem wystąpienia Joanny Michalskiej z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika było *Good Cook is a good doctor – Middle Age medicine written on cockery books (Dobry kucharz jest dobrym lekarzem – średniowieczna medycyna zapisana na kartach książek kucharskich)*. Sylwana Borszyńska z Uniwersytetu Łódzkiego przedstawiła *Problem badań nad życiem*

codziennym wdowców w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX i na początku XX w. w zarysie.

Wystąpienie po przerwie na lunch miała Anna Kreuger z Uniwersytetu Gdańskiego, która omówiła *Pogrzeby w Gdańsku w drugiej połowie XIX w. i pierwszej połowie XX w.* Joanna Kustowska z Uniwersytetu Szczecińskiego wygłosiła referat pt. *Wielka zaraza w Londynie (1665–1666) – medycyna w walce z epidemią.* Jako ostatnia w drugiej sesji wystąpiła Agnieszka Pilarska z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika przedstawiając *Wpływ historycznych epidemii dżumy, ospy prawdziwej i cholery na życie społeczeństw w świetle materiałów kartograficznych i infograficznych.*

Sesja trzecia skupiła odczyty o tematyce wojskowej, w której dominowały zagadnienia opisujące codzienność wojny na przestrzeni dziejów. Jako pierwsi referowali dwaj doktoranci Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, których wystąpienia oparte były w dużej mierze na materiałach pochodzących ze zbiorów rodzinnych. Krzysztof Andrzej Kierski wystąpił z referatem pt. *Monte Cassino i dziurawe pończochy. Życie codzienne na Froncie Włoskim w świetle listów Marii Wróblewskiej,* natomiast Sebastian Nowakowski przedstawił *Partyzanckie Życie-wspomnienia kpr. Pchor c.w. Mieczysława Jawora z okresu II wojny światowej.* Kolejną referentką była Alicja Mutrynowska z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, która dokonała odczytu referatu pt. *Rycerz czy polityk? – codzienność rycerskiego życia w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach.* Następnym referentem, Cezary Wołodkiewicz reprezentujący Uniwersytet Gdański przedstawił referat zatytułowany *W cieniu napoleońskich orłów. Garnizon wojskowy w mieście doby napoleońskiej.*

Po krótkiej przerwie na kawę obrady wznowił Łukasz Męczykowski z Uniwersytetu Gdańskiego omawiając *Zastępcze domy. Życie w brytyjskich schronach przeciwlotniczych 1939–1945.* Jeszcze przed przerwą obiadową Życie codzienne w obozach pracy przymusowej w III Rzeszy zreferował Konrad Tracz vel Bednarczyk z portalu historia.org.pl.

Pierwszym wystąpieniem w popołudniowej części sesji był referat *Moralność Armii Cesarza 1937–1945* Jakuba Rutkowskiego z Uniwersytetu Szczecińskiego. Katarzyna Odrzywołek reprezentująca Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie wygłosiła referat pt. *Boża wyspa ocalenia – życie codzienne polskich uchodźców w Indiach 1942–1948.* Ostatnim wystąpieniem kończącym obrady trzeciej sesji był referat Andrzeja Cichorskiego z Uniwersytetu Szczecińskiego zatytułowany *Życie szlachcica w obozie wojskowym w świetle pamiętników.*

Problematyka czwartej sesji dotyczyła życia codziennego w miastach i miasteczkach. Małwina Mazan-Jakubowska z Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego

omówiła *Blaski i cienie codziennego życia rodziny Kończów na zesłaniu w Wielkim Ustiugu w świetle korespondencji i relacji pamiętnikarskich*. Emilia Anna Kaniuk reprezentująca ten sam uniwersytet scharakteryzowała Życie codzienne ludzi luźnych w średniowieczu i epoce nowożytnej na ziemiach polskich jako meritum nędzy i rozpaczmy miast i miasteczek. Ostatni w części przedpołudniowej wystąpił z referatem *Gmerki jako źródło do badań nad identyfikacją mieszczan na przykładzie Gdańska* Piotr Giziński z Uniwersytetu Gdańskiego.

Po wznowieniu obrad z referatem pt. *Przestrzeń sakralna średniowiecznego i nowożytnego Piotrkowa Trybunalskiego* wystąpiła Aleksandra Jeleń z Uniwersytetu Łódzkiego. Następnie Łukasz Grochowski z Uniwersytetu Gdańskiego przedstawił Życie codzienne młynarzy, piekarzy oraz browarników według wilkierzy Gniewu z 1588, Tczewa z 1599 oraz Starogardu Gdańskiego z 1619 r. Życie codzienne łódzkich tramwajarzy od czasów carskich po PRL było tematem wystąpienia Piotra Ossowskiego z Uniwersytetu Łódzkiego.

Część popołudniową sesji rozpoczęła Izabela Mrzygłód z Uniwersytetu Warszawskiego, która dokonała prezentacji referatu zatytułowanego *Hiperinflacyjna codzienność Warszawy w zwierciadle ogłoszeń drobnych*. Kolejne cztery referaty zaprezentowali przedstawiciele miejscowego Uniwersytetu Szczecińskiego. Jacek Gorący zaprezentował *Nowe życie. Trudy osadnictwa w rejonie gryfińskim pierwszych lat po 1945 r.* Paweł Muszyński dokonał odczytu referatu *Szczecińska przestępczość lat 60-tych w świetle dokumentów Służby Bezpieczeństwa*. Autorem referatu *Na nieznannej ziemi 1945–1947. Życie codzienne w Kołobrzegu w świetle wspomnień* był Jakub Suchy. Jako ostatni w tej sesji głos zabrał Łukasz Kubiak, który przedstawił Życie codzienne cudzoziemca w Polsce Ludowej na przykładzie hiszpańskiego imigranta Rafaela Alamilla.

Ostatnia, piąta sesja poświęcona była rozważaniom dotyczącym spotkań, uroczystości i rozrywek. Paweł Wrona z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej zreferował temat: *Uroczystości patriotyczne jako forma rytuału społecznego i protomedium w realiach II Rzeczypospolitej. O kobietach i dzieciach w sądzie w państwie krzyżackim* opowiedziała Aleksandra Girsztowt z Uniwersytetu Gdańskiego. Katarzyna Seroka z Uniwersytetu Warszawskiego wystąpiła z referatem pt. *Biblioteka Polska w Paryżu – codzienne funkcjonowanie księżnicy w XIX-wiecznej rzeczywistości*.

Po przerwie na kawę Roksana Sitniewska z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika przedstawiła *Przemiany ludowego obrzędu weselnego ukazane w literaturze polskiej XX w.* Kolejny referent Marcin Sumowski reprezentujący ten sam uniwersytet wygłosił referat *Liturgia w życiu codziennym pruskiego kleru miejskiego w średniowieczu. Bądźmy i w domu eleganckie-wygląd codzienny*

kobiet w Polsce międzywojennej to temat, który zreferowała Magdalena Pasewicz-Rybacka z Uniwersytetu Gdańskiego.

Po przerwie obiadowej wznowienia obrad dokonała Anna Cieszkowska z Uniwersytetu Łódzkiego, która wygłosiła wykład pt. *Rozrywka łodzian w dwudziestoleciu międzywojennym*. Filip Gończyński-Jussis z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej scharakteryzował *Codziennie funkcjonowanie organizacji masowej okresu stalinizmu w świetle dokumentacji własnej* – przykład lubelskich struktur Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej, a Magdalena Osenka z tego samego ośrodka naukowego zaprezentowała *Miasto, które wodzi na pokuszenia... Prostyucja w dziewiętnastowiecznej Warszawie*. Następnie Witold Koponka z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika omówił *Toruńskie juwenalia jako przykład życia codziennego studentów w PRL*. Jako ostatni zabrał głos Grzegorz Rolewicz z Uniwersytetu Szczecińskiego referując temat *Zbuntowane pokolenie w systemie politycznym PRL w świetle pism młodzieżowych z lat 1980–1985*.

Po długich i burzliwych obradach poszczególnych sesji, referenci wzięli udział w uroczystym balu doktoranta zorganizowanym przez Uczelnianą Radę Samorządu Doktorantów.

W ramach drugiego dnia Międzynarodowej Konferencji Doktorantów Uniwersytetu Szczecińskiego zaplanowane zostały dwie wycieczki. Na trasie pierwszej z nich można było zwiedzić następujące obiekty: szczeciński Westend, plac Oriona, pomnik Colleonięgo, gmach Ziemstwa Pomorskiego, kościół św. Jana Chrzyciciela, kino Kosmos z listy Guinnessa, kościoły na pl. Zwycięstwa, pomnik Kornela Ujejskiego, Brama Portowa, Ratusz Czerwony, pl. Orła Białęgo, Pałac Sejmu Stanów, Brama Królewska oraz Wały Chrobrego z reprezentacyjnymi gmachami.

Uczestnicy drugiej wycieczki mieli okazję zobaczyć katedrę św. Jakuba, koszary Bramy Ślimaczej, pozostałości średniowiecznych murów miejskich, kościół św. Jana Ewangelisty, Rynek Sienny z Ratuszem Staromiejskim, kamienica Loitzów, miejsce urodzin Carycy Katarzyny, Zamek Książąt Pomorskich oraz Basztę Siedmiu Płaszczy. Zwieńczeniem dla zwiedzających był dwugodzinny rejs po porcie i rzece Świętej.

Reasumując należy powiedzieć, iż konferencja stanowiła ciekawy przegląd stanu i perspektyw badań nad życiem codziennym na przestrzeni wieków. Długie i ciekawe dyskusje oraz uwagi do poszczególnych referatów wskazały wiele niedostatków w badaniach nad podejmowaną tematyką. Obrady dowiodły, że jest to problematyka ważna i ciesząca się uznaniem naukowym. Było to niewątpliwie fascynujące spotkanie intelektualne, którego siódma edycja odbędzie się jesienią 2014 r.

**JANUSZ KORZENIOWSKI, MAŁGORZATA MACHAŁEK,
EDUKACJA OBYWATELSKA W SZKOLE.
TEORIA I PRAKTYKA,
WYD. NAUKOWE PWN, WARSZAWA 2011, SS. 358**

Książka Janusza Korzeniowskiego i Małgorzaty Machałek stanowi propozycję podręcznikową, odnoszącą się do kształtowania edukacji obywatelskiej w szkole oraz poza szkołą. Trafia tym samym na podatny grunt, rozwijającego się od 2004 r., nurtu budowania społeczeństwa obywatelskiego, tożsameso z państwem, a także z małą, lokalną „Ojczyzną” kulturową. Jest zatem pewną propozycją lekcji wiedzy o społeczeństwie oraz pozaszkolnej¹ i pozalekcyjnej edukacji historycznej. Jest to jedno z wielu opracowań z kręgu problematyki edukacji obywatelskiej w szkole. Jednak, w ciągle zmieniającej się rzeczywistości społeczno-gospodarczej, istnieje potrzeba uaktualniania tego typu pozycji i odkrywania coraz to nowych metod pracy.

Autorzy podzielili książkę na osiem rozdziałów. Pierwszy porusza problem zagadnienia edukacji obywatelskiej w kontekście znaczeniowo-pojęciowym, ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju historycznego wiedzy o społeczeństwie oraz modelu nauczyciela. W drugim autorzy pokusili się o sformułowanie celów głównych edukacji obywatelskiej oraz podjęli problematykę taksonomii celów kształcenia. Kolejne sześć rozdziałów odnosi się do teoretycznych i praktycznych rozwiązań w procesie nauczania wiedzy o społeczeństwie, w którym uwzględnia się metody, środki, ocenę osiągnięć uczniów oraz formy organizacyjne edukacji obywatelskiej.

¹ W procesie kształcenia wyróżniamy: edukację formalną i pozaformalną (może być określana edukacją pozaszkolną). Edukacja formalna stanowi zorganizowany (oparty na strukturze i organizacji) proces nauczania, prowadzący do uzyskania określonego wykształcenia, dyplomów, certyfikatów i zaświadczeń. Ponadto występuje podział na edukację nieformalną i pozaformalną. Edukacja nieformalna: *proces uczenia się, który nie jest zorganizowany lub ustrukturyzowany pod kątem celów, czasu oraz wsparcia. Edukacja nieformalna obejmuje także zdobywanie umiejętności (czasem niecelowe) poprzez pracę i inne doświadczenia*, zob. *Przewodnik po edukacji nieformalnej i pozaformalnej*, wyd. Semper Avanti, Wrocław 2013, s. 7. Edukacja pozaformalna jest zaś celowym zorganizowanym procesem, który z założenia ma nas prowadzić do zdobycia jakiejś określonej wiedzy.

Praca z powodzeniem wpisuje się w nurt badań nad szkolną edukacją historyczną. Oparta na szerokiej bazie literatury z obszaru problemowego pozwoliła autorom na stworzenie kompendium wiedzy dla nauczycieli historii i wiedzy o społeczeństwie. Jest to także doskonała pozycja dla nauczycieli akademickich, którzy prowadzą przedmioty związane z edukacją obywatelską i regionalną. Mogą bowiem spojrzeć na problematykę edukacji historycznej w szkole z punktu widzenia nauczyciela działającego w ramach określonej grupy wiekowej, pochodzącej z danego obszaru terytorialno-kulturowego.

Małgorzata Machałek i Janusz Korzeniowski w jasny i przejrzysty sposób ukazują model nauczyciela edukacji obywatelskiej, w którym zawarto prawa, obowiązki i powinności oraz kompetencje dydaktyczno-wychowawcze nauczyciela. Należy tutaj zgodzić się ze stwierdzeniem autorów - *sukces edukacji obywatelskiej w ogromnej mierze zależy od kompetencji dydaktyczno-wychowawczych nauczycieli*². Tym bardziej słusznym wydaje się zastosowanie podziału kompetencji w zakresie: planowania i projektowania procesu dydaktycznego nauczycieli; wiedzy merytorycznej nauczycieli; stosowania strategii nauczania nauczycieli; zarządzania procesem nauczania i uczenia się nauczycieli; diagnozy, kontroli i oceniania uczniów; wspomagania ogólnego rozwoju ucznia; wychowania; autorefleksji i doskonalenia zawodowego. Warto podkreślić, że autorzy nie podają złotego środka na sukces w procesie edukacji obywatelskiej. Wręcz przeciwnie, konstatują potrzebę pracy nauczycieli nad własnym stylem nauczania i dostosowaniem go do grupy, z którą pracują.

Pozycja prezentuje nowoczesny warsztat pracy nauczyciela, w którym dużą rolę odgrywają metody, formy i środki nauczania. Autorzy wyróżnili dziewięć metod aktywizujących ucznia: uczenie się we współpracy; umiejętność: wymiany poglądów, twórczego myślenia, podejmowania decyzji, rozwiązywania problemów, samodzielnej pracy, społeczne, wartościowania i zapisu informacji; działania integrujące wiedzę i umiejętności z różnych dziedzin. Jest to nic innego, jak praktyczne rozwiązanie (podbudowane teorią) możliwe do zastosowania na zajęciach. Małgorzata Machałek i Janusz Korzeniowski dużą rolę przypisują wykorzystaniu tekstów źródłowych oraz źródeł ikonograficznych, symbolicznych i audiowizualnych. Dzisiaj nie możemy pracować z dziećmi i młodzieżą bez posiłkowania się odpowiednią bazą źródłową. Nauczyciel musi bowiem nauczyć młodego człowieka

² J. Korzeniowski, M. Machałek, *Edukacja obywatelska w szkole. Teoria i praktyka*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2011, s. 34.

krytycznego podejścia do otaczającego go świata, pełnego informacji zamkniętych, zawartych w prasie, telewizji, książkach i Internecie. Funkcjonowanie w rzeczywistości społeczno-gospodarczej opiera się coraz częściej na odpowiedzi na dostarczane bodźce ze świata technologii, masmediów oraz innych, nawet tradycyjnych, form przekazu. Ponadto historia, a tym samym podłoże obywatelskości, tworzy się już tu i teraz. Musimy zatem sięgnąć do czasów często odległych, aby zrozumieć system znaczeniowo-pojęciowy otaczającego nas świata i ludzi.

Wartością dodaną publikacji jest przedstawienie różnych programów nauczania wiedzy o społeczeństwie oraz sposobu tworzenia własnych autorskich planów działania w obrębie problematyki. Dodatkowo autorzy pokusili się o nakreślenie strategii planowania pracy dydaktycznej nauczyciela wiedzy o społeczeństwie. Ta część książki skierowana jest jednak tylko i wyłącznie do nauczycieli klas licealnych i techników. Trudno jest wykorzystać ją do działań z zakresu edukacji historycznej na niższych stopniach nauczania oraz w edukacji pozaformalnej (pozaszkolnej).

Warto zaznaczyć, że niezwykle nowatorską formę stanowi zebranie i przekazanie dla grona zainteresowanych czytelników adresów stron internetowych przydatnych w edukacji obywatelskiej. Z doświadczenia animatora kultury, realizatora projektów historycznych oraz prowadzącego przedmiot na studiach niestacjonarnych – edukacja obywatelska i regionalna, muszę stwierdzić, że jest to bardzo przydatna baza do pracy w obszarze wiedzy historycznej.

Młody człowiek, który staje przed zadaniem kształtowania społeczeństwa obywatelskiego w szkole, czy też poza nią, potrzebuje pewnych stałych punktów odniesienia, które pomogą mu stworzyć dobry plan działania, program oraz pozwolą na wybranie odpowiednich metod, form i technik pracy. Doskonałym źródłem tego typu wiedzy są właśnie strony internetowe.

Niestety podjęte w szóstym rozdziale rozważania na temat form organizacyjnych edukacji obywatelskiej są niewystarczające. Poruszają w sposób szczegółowy jedynie pracę w ramach samorządów uczniowskich i klubów szkolnych. Bardzo pobieżnie traktują działania centrów edukacji obywatelskich, Polskiej Akcji Humanitarnej i innych organizacji samorządowych i pozarządowych. Podczas, kiedy proces kształtowania edukacji obywatelskiej wychodzi poza mury szkolne. Przejmowany jest także przez organizacje i stowarzyszenia, które prowadzą szeroką akcję w ramach kształtowania społeczeństwa obywatelskiego. Owe stowarzyszenia wspomagane są przy tym przez programy unijne, państwowe, samorządowe, a także przez darczyńców

z sektora prywatnego. Niemal co druga organizacja w Polsce prowadzi działalność edukacyjną³

Mówi się już dzisiaj o pewnej „kulturze” sektora pozarządowego i jego funkcjonowania na rzecz edukacji pozaformalnej (pozaszkolnej). W skład edukacji pozaszkolnej wchodzi zaś: media, organizacje pozarządowe, publiczne instytucje kultury i nauki (muzea, biblioteki, centra nauki, domy kultury), przedsiębiorstwa komercyjne, nieformalne grupy społeczne.

Reasumując, muszę stwierdzić, iż książka *Edukacja obywatelska w szkole. Teoria i praktyka* jest pozycją, w której studenci pedagogiki oraz doświadczeni nauczyciele znajdą odpowiedzi na wiele nurtujących ich pytań dotyczących nauczania w zakresie edukacji historycznej i wiedzy o społeczeństwie. Jest to kompendium przygotowane w większej mierze dla pedagogów szkół licealnych i techników. Ubolewam nad faktem, że tylko w niewielkiej części wykorzystać je mogą animatorzy kultury oraz przedstawiciele sektora edukacji pozaszkolnej.

³ P. Zbieranek, *Sektor edukacji pozaszkolnej w Polsce – próba opisu*, w: Jak wykorzystać potencjał edukacyjny w Polsce, red. Piotra Zbieranka, wyd. Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk 2011, s. 10.

SPRAWOZDANIE

z odczytu profesora Aleksandra Krawcewicza z Grodna, wygłoszonego 11 marca w sali Rady Wydziału Humanistycznego o godz. 13.30. Tematem wystąpienia była: „Współczesna historiografia białoruska i wyzwania stojące przed nią”

Profesor Aleksander Krawcewicz obecnie mieszka w Grodnie, tu również ukończył szkołę. Wychowywał się w tradycyjnej białoruskiej rodzinie. Miał możliwość dalszego kontynuowania edukacji w tym kierunku w Moskwie. Profesor wybrał jednak inną drogę. Postanowił pojechać do Mińska. Tam też rozpoczął swoje studia w Instytucie Historii. Będąc studentem III roku, w 1978 roku rozpoczął pracę w ekspedycji archeologicznej.

Po ukończeniu studiów, profesor Krawcewicz dalej kontynuował swoją naukę. W Moskwie rozpoczął studia doktoranckie. Obronił się, a po doktoracie rozpoczął pisać swoją rozprawę habilitacyjną. Główne zainteresowania profesora Krawcewicza skupiły się wokół Wielkiego Księstwa Litewskiego.

W 2000 roku profesor został prezesem Białoruskiego Towarzystwa Historycznego. Był też pierwszym, najmłodszym prorektorem do spraw naukowych na Białorusi. Podjął również pracę w Wyższej Szkole Administracji w Białymstoku.

Wygłaszając swoje wystąpienie dotyczące współczesnej historiografii białoruskiej, profesor wyraźnie zasygnalizował, że jest ona podzielona ideologicznie. Wyróżnił zatem historiografię narodową i propagandową.

Profesor zasygnalizował fakt, że na historiografii białoruskiej niestety ciąży spuścizna radziecka. Zatem unaocznia się problem z podmiotowością historiografii. Niestety nie wszyscy historycy opisują historię z punktu widzenia białoruskiego.

Profesor Krawcewicz zaznaczył w swojej wypowiedzi, że pośród historyków, znajdują się osoby, które jak sam określił: „obsługują” reżim. Do tych historyków zaliczaliby się propagandyści. Bowiem, jak dalej kontynuował profesor, pracują oni na usługach władzy, a ich poglądy zmieniają się zgodnie z każdą instrukcją tejże władzy. Propagandyści opisują historię własnego kraju, lecz z punktu widzenia innego kraju. Bazują przy tym na racji stanu rosyjskiego.

Profesor zaznaczył ponadto, że brak podmiotowości historiografii białoruskiej wyraża się również w tym, że nie ma na Białorusi syntez historii sąsiednich krajów: Ukrainy, Litwy, Polski, Rosji, napisanych właśnie przez Białorusinów.

Profesor zatem sam postanowił podjąć się zadania stworzenia takiej syntezy. Obecnie pracuje nad stworzeniem syntezy do dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Profesor jednocześnie ubolewa nad faktem, że nie ma stworzonej syntezy historii Białorusi XX wieku. Jest mediewistą i wyraźnie podkreślił, iż nie wszystkie okresy zostały zbadane. Jako, że sam zajmuje się Wielkim Księstwem Litewskim, wskazał na fragmentaryczność.

Profesor Krawcewicz zaznaczył również, że za czasów Związku Radzieckiego nie wolno było badać na Białorusi historii Wielkiego Księstwa Litewskiego pod kątem politycznym, a tylko gospodarczym czy historii miast. Stwierdził ponadto, że w warunkach upaństwowienia wielu dziedzin życia: gospodarczego, intelektualnego, czy społecznego, tak naprawdę tylko wpływy władzy w tychże strukturach mogą zagwarantować kontynuowanie oraz normalne życie nauki historycznej.

Kończąc swój niewątpliwie ciekawy i budzący duże zainteresowanie wśród słuchaczy odczyt dotyczący historiografii białoruskiej i wyzwań stojących przed nią, profesor wspomniał jeszcze, iż na Białorusi istnieją regionalne czasopisma „Wieści”, wydawane przez osoby niezatrudnione w instytucjach państwowych.

Odczyt Profesora Krawcewicza zainteresował nie tylko grono pracowników Instytutu Humanistycznego Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, ale również młode pokolenie studentów i doktorantów, którzy z zaciekawieniem słuchali wystąpienia profesora.

NOTY O AUTORACH

KRZYSZTOF AUGUSTYNIAK – ur. w 1987 r., absolwent historii na Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie. W roku 2011 zdał egzamin magisterski pt. *Ewolucja kawalerii polskiej. Od Sejmu Wielkiego do upadku Księstwa Warszawskiego*, pod kierunkiem dr. hab. Tomasza Strzeżka, prof. UWM. W chwili obecnej doktorant III roku na kierunku historia. Prowadzi badania nad przebiegiem powstania listopadowego w województwie płockim. Zainteresowania badawcze: dzieje militarne i polityczne Polski I poł. XIX wieku ze szczególnym uwzględnieniem powstania listopadowego.

RAFAŁ BORKOWSKI – ur. w 1988 r. W 2012 r. ukończył studia historyczne na Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie. Pod kierunkiem prof. dr. hab. Stanisława Achremczyka zdał egzamin magisterski pt. *Kariera polityczna i publicystyczna Józefa Wybickiego w latach 1774–1794*. Obecnie pracuje nad rozprawą doktorską poświęconą obrazowi Warmii w świetle tzw. katastru fryderycjańskiego. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się na zagadnieniach absolutyzmu w Królestwie Pruskim oraz postaci Józefa Wybickiego.

GRAŻYNA CZERNIAK – absolwentka historii Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych oraz filologii polskiej w Instytucie Filologii Polskiej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.

PRZEMYSŁAW HUBERT DORSZEWSKI – ur. w 1981 r. W 2005 r. ukończył studia historyczne na Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie. Pod opieką prof. dr. hab. Kazimierza Łataka zdał egzamin magisterski na temat *Najstarszy nekrolog kanoników regularnych na Kazimierzu w Krakowie i jego analiza*. W 2010 r. obronił doktorat pt. *Uposażenie i działalność gospodarcza klasztoru kanoników regularnych w Trzemesznie do początku XVI wieku*, napisany pod kierunkiem prof. dr. hab. Andrzeja Wałkowskiego. Jego główne zainteresowania to historia średniowieczna i nowożytna, szczególnie zakon kanoników regularnych, historia lokalna, biografistyka.

PATRYCJA FRANCZYK – absolwentka kulturoznawstwa na Uniwersytecie Wrocławskim. Stypendystka Tertio Millennio Seminar on The Free Society w Krakowie. Zainteresowania naukowe oscylują wokół filozoficznych koncepcji miłości, personalizmu i fenomenologii.

KRZYSZTOF ANDRZEJ KIERSKI – ur. w 1989 r. w Ciechanowie, absolwent historii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. W 2013 r. zdał egzamin magisterski pt. *Żołnierskie losy Stanisława Gajęckiego*, pod kierunkiem dr. hab. Norberta Kasparka, prof. UWM. Obecnie doktorant na Wydziale Humanistycznym UWM, gdzie przygotowuje rozprawę doktorską pod kierunkiem dr. hab. Dariusza Radziwiłłowicza, prof. UWM poświęconą narodzinom systemu władzy na Północnym Mazowszu po 1945 r. W kręgu jego zainteresowań znajduje się szeroko rozumiana historia wojskowości oraz działalność władzy komunistycznej na ziemiach polskich. Przewodniczący Koła Naukowego Doktorantów-Historyków Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.

MATEUSZ KLEMPERT – ur. w 1988 r. w Rynie. W 2012 r. ukończył historię na Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie, zdając egzamin magisterski pt. *Dynastyczne plany Kazimierza IV Jagiellończyka wobec synów – Kazimierza, Olbrachta i Aleksandra*, pod kierunkiem prof. dr. hab. Józefa Śliwińskiego. Obecnie doktorant na Wydziale Humanistycznym UWM – kierunek historia – pisze rozprawę doktorską na temat rodu Kossakowskich pod opieką naukową dr. hab. Norberta Kasparka, prof. UWM. Zainteresowania naukowe: genealogia, heraldyka, pamiętnikarstwo, historia społeczna, dzieje ziemiaństwa i arystokracji Królestwa Polskiego i Ziemi Zabrzanych w XIX wieku.

JOLANTA KOWALIK – studentka historii w Instytucie Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego oraz filologii rosyjskiej w Instytucie Słowiańszczyzny Wschodniej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.

WOŁODYMYR MASŁAK – ur. 1965 r. doktor historii (kandydat nauk historycznych) zatrudniony na Uniwersytecie Kremenczuckim (dyrektor katedry historii) studiował w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Dnipropetrowskiego (1985-1990).

ПРИЩЕПА ОЛЕНА ПЕТРІВНА – народилася у 1957 р. у м. Сміла Черкаської області (Україна). У 1974–1979 рр. навчалася на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Здобула фах історика, викладача

супільствознавства. У 1979–2003 рр. – науковий працівник Рівненського обласного краєзнавчого музею. Дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю «Історія України» захистила у 2003 р. по темі «Міста Волині в другій половині XIX – на початку XX ст.». Від 2003 р. й до сьогодні працює в Рівненському державному гуманітарному університеті на посаді доцента кафедри історії України.

Тема докторської дисертації «Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.)» затверджена в Інституті історії України НАН України у 2010 р. (науковий консультант д.і.н., професор В. С. Шандра).

JOANNA ELŻBIETA ŚLICZYŃSKA – Absolwentka historii na Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie. W 2012 r. uzyskała tytuł magistra, broniąc pracę pt. *Władysław Jagiełło jako władca Litwy i Polski (1377–1392)*, napisaną pod kierunkiem prof. dr. hab. Józefa Śliwińskiego. Obecnie jest doktorantką w Instytucie Historii i Stosunków Międzynarodowych UWM. Przygotowuje rozprawę doktorską pod kierunkiem dr. hab. Jana Gancewskiego, prof. UWM dotyczącą struktury ilościowej i jakościowej produktów spożywczych przechowywanych w spiżarni na zamkach krzyżackich w Gdańsku, Toruniu i Elblągu na przełomie XIV/ XV w. Wiceprzewodnicząca Koła Naukowego Doktorantów-Historyków Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.

Spis treści

ARTYKUŁY I ROZPRAWY

Przemysław Hubert Dorszewski

Die Rolle des Erbrechts in der Argumentation der Königsherrschaft durch Petrus Crassus 7

Krzysztof Mastycarz

Ogrody strzeleckie w miastach Prus Krzyżackich i Królewskich XIV–XVI wieku
na przykładzie Torunia, Chełmna, Brodnicy i Elbląga 17

Joanna Elżbieta Śliczyńska

Okoliczności zawarcia umów w Krewie i Wołkowysku, między panami małopolskimi
a Jagiełłą, dotyczących warunków jego mariażu z Jadwigą Andegaweńską (1385-1386) 27

Володимир Маслак

Держава Богдана Хмельницького: проблема концептуалізації в сучасній польській
історіографії 43

Олена Прищеп

Польські школи в культурному довіллі міських поселень правобережної України
наприкінці XVIII – початку XIX ст 53

Grażyna Czerniak, Jolanta Kowalik

Anna Oskierczanka – ziemianka kresowa w świetle swojego pamiętnika 63

Krzysztof Augustyniak

Straż Bezpieczeństwa w województwie płockim w powstaniu listopadowym.
Organizacja i działania. (Od początku grudnia 1830 do wkroczenia Rosjan na teren
Królestwa Polskiego) 75

Mateusz Klempert

Podróże hrabiów Kossakowskich z linii wojtkuskiej po Europie przedstawione
w rodzinnych wspomnieniach 89

Patrycja Franczyk

„Cały świat gra nam skoczego tana” – o świecie Józefa Kremera na podstawie
polskiego etapu w podróży do Włoch 107

Krzysztof Andrzej Kierski

Historia księdza – tajnego współpracownika o pseudonimie „Onufry”
w świetle dokumentów Służby Bezpieczeństwa 119

ŹRÓDŁA I MATERIAŁY

Kolonizacja Królestwa Prus za panowania Fryderyka Wilhelma I (1713–1740)
w świetle wybranych edyktów pruskich, opracowanie, tłumaczenie i przypisy
Rafał Borkowski 147

Pierwszy Rozkaz Organizacyjny Pomocniczej Służby Kobiet wydany w Buzułuku 6 I 1942 r.
przez gen. Władysława Andersa, wstęp i opracowanie **Krzysztof Andrzej Kierski** 167

SPRAWOZDANIA I RECENZJE

VI Międzynarodowa Konferencja Doktorantów Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin
25–26 października 2013 r. (**Krzysztof Andrzej Kierski**)..... 179

Janusz Korzeniowski, Małgorzata Machałek, Edukacja obywatelska w szkole.
Teoria i praktyka, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2011 (**Kinga Lisowska**) 185

Sprawozdanie z odczytu profesora Aleksandra Krawcewicza z Grodna, wygłoszonego
11 marca w sali Rady Wydziału Humanistycznego (**Joanna Elżbieta Śliczyńska**) 189

NOTY O AUTORACH 191

Table of Contents

ARTICLES AND STUDIES

Przemysław Hubert Dorszewski

The role of the law of succession in the argumentation of kingship by Petrus Crassus..... 7

Krzysztof Mastykarz

Gardens shooting in the state of the Theutonic Order and Royal Prussian by examples from Toruń, Elbląg, Chełmno and Brodnica..... 17

Joanna Elżbieta Śliczyńska

The circumstances of concluding contracts in Krewno and Wolkowysk between the gendry of Lesser Poland and Jagiello, concerning the conditions of his marriage to Jadwiga Andegawska (1358-1386) 27

Володимир Маслак

Bohdan Khmelhnický's state: the problem of the conceptualization in the contemporary polish historiography 43

Олена Прищеп

Polish schools in the cultural environment of urban settlements in right-bank Ukraine (late 18 beginning of the 19 centuries).....53

Grażyna Czerniak, Jolanta Kowalik

Anna Oskierczanka- lady of the manor from the eastern borderlands: a portrait based on her personal memoire 63

Krzysztof Augustyniak

Security Guard in the voivodeship of Plock in the first period of the November Uprising 75

Mateusz Klempert

The travels of Kossakowski earls across Europe, as presented in family memoirs 89

Patrycja Franczyk

“The whole world playing us lively dance” – about Jozef Kremer’s world on the basis of polish lap in trip to Italy.....107

Krzysztof Andrzej Kierski

History of priest – secret associate called „Onufry” in the security service documents..... 119

SOURCES AND MATERIALS

- Colonisation of the Kongdon of Prussia during the reign of Fryderyk Wilhelm I (1713–1740)
 basis on selected prussian edicts, elaboration, translation and references
 by **Rafał Borkowski** 147
- The First Order of Organisation Women's Auxiliary Service published in Buzuluk 6 I 1942
 by general Wladyslaw Anders, introduction and elaboration by **Krzysztof Andrzej Kierski** 167

REPORTS AND REVIEWS

- VI International Conference of PhD students of University of Szczecin,
 Szczecin 25–26 October 2013 year (**Krzysztof Andrzej Kierski**) 179
- Janusz Korzeniowski, Małgorzata Machałek, Civic education in school.
 Theory and practice, Warsaw 2011 (**Kinga Lisowska**) 185
- Report of lecture by Professor Aleksander Krawcewicz from Grodno, delivered 11 of march
 in the hall of the Council Faculty of Humanities (**Joanna Elżbieta Śliczyńska**) 189
- NOTES ABOUT THE AUTHORS** 191